

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 's-HERTOGENBOSCH

ONDER REDAKTIE VAN
MGR. DR. TH. GOOSSENS †
H. HENS

XXXste en LAATSTE DEEL
1970 - 1971

Registers op de delen I-XXX
1917 - 1971

INHOUD:

Dr. W. A. J. Munier ss. cc.

Mgr. van Velde de Melroy en de toelagenkwesitie onder de regering van Koning Willem. I blz. 1

T. J. Gerits O.Praem.

De klokgieters Moer in de zuidelijke gewesten blz. 60

VOORWAARDEN:

De „**Bossche Bijdragen**” verschijnen minstens éénmaal en hoogstens driemaal in het jaar op niet vast bepaalde tijden.

Drie afleveringen vormen één deel.

De prijs van één deel bedraagt fr. p. post *f* 10,—.

Telkens bij het verschijnen van de eerste aflevering van een deel zal over het bedrag van het gehele deel worden beschikt.

De intekening staat open bij de Administratie te 's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2, en bij de Boekhandel.

Brieven, boeken of bijdragen voor dit tijdschrift te adresseren aan de Redactie-Secretaris, Dr. TH. GOOSSENS, 's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2, Postgirorekening n. 1069633.

Mgr. Prof. Dr. Thomas J. A. J. Goossens †

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISKOPDOM 's-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN
MGR. DR. TH. GOOSSENS †
H. HENS

XXXste en LAATSTE DEEL
1970 - 1971

tegelijkertijd de wordingsgeschiedenis van zijn tijdschrift uit de doeken gedaan kan worden, dit te meer daar het onderhavige afscheidsartikel tevens de lijkrede op het hem zo dierbare periodiek gaat worden.

Na zijn priesterwijding op 25 mei 1907 was de jonge Goossens naar Amsterdam getrokken om er aan de Gemeentelijke Universiteit in de nieuwe letteren en de geschiedenis te gaan studeren, tegelijk met zijn stad- en cursusgenoot Alphons Meuwese, die de klassieke letteren als studierichting kreeg aangewezen, maar zich, na een excellent leraarschap aan het seminarie "Beekvliet", tijdens zijn pastoraat te Erp en nog meer tijdens zijn emeritaat te Veghel ontpoppen zou als een zeer verdienstelijk historicus op kerkelijk terrein.

In de loop van zijn Amsterdamse studententijd moet in Goossens het plan gerijpt zijn om in navolging van Haarlem en Utrecht te komen tot een periodiek, waarin regelmatig publicaties betreffende het verleden van het Bossche diocees konden opgenomen worden. Vooral het uitbreken van de oorlog 1914-18 en de daarmee gepaard gaande vernielingen, waarbij zoveel archiefmateriaal verloren ging, deden de noodzaak gevoelen om wegen te zoeken tot behoud van nog aanwezig archiefbezit en gaven aan de uitvoering van het plan een extra stimulans ⁴⁾.

Na zijn benoeming tot leraar in geschiedenis en letterkunde aan het klein-seminarie te Sint-Michielsgestel begon het plan vaste vorm te krijgen. Na contact met de Bossche bisschop Mgr. W. van de Ven over de wenselijkheid van het initiatief en de financiële mogelijkheden ging in juli 1916, mede namens de Haarensche geschiedenisprofessor H. van Hapert en de subregent van "Beekvliet", Ferd. Franssen, een vertrouwelijk schrijven uit naar een aantal personen binnen en buiten het bisdom om hun medewerking te vragen voor het op te richten tijdschrift. Namen als die van P. Albers S.J., Titus Brandsma O.Carm., G. van den Elsen O.Praem., pastoor G. C. A. Juten, Mgr. Dr. A. Hensen, directeur van het Ned. Historisch Instituut te Rome, J. Kronenburg

⁴⁾ Zie artikel "Ter Inleiding", Bossche Bijdragen Dl. I (1917-18) bl. 1.

IN MEMORIAM
Mgr. Prof. Dr. THOMAS GOOSSENS

De "BOSSCHE BIJDRAGEN" hebben een ereplicht te vervullen ten opzichte van de man, die aan de wieg van dit tijdschrift gestaan heeft en het tot zijn laatste adem gediend heeft, de man, wiens naam vanaf 1917 tot 1970 op de "voorplecht" van het periodiek gestaan heeft: Mgr. Dr. Thomas Goossens. Hij was al die jaren de stuurman, die het roer nimmer uit handen gegeven heeft.

Het mag wel enigszins verbazingwekkend heten, dat in het artikel, waarmee prof. L. J. Rogier in 1959 het eerste nummer van het "Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland" inleidde en waarin hij schrijft "over de beoefening van de geschiedenis der Katholieke Kerk in Nederland sedert omstreeks 1870" ¹⁾, de naam Th. Goossens eenvoudigweg niet voorkomt, terwijl aan de verdienstelijke mannen, die bij de wording der noordelijke diocesane tijdschriften "Haarlemsche Bijdragen" en "Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht" een rol speelden, uitvoerig aandacht wordt besteed. De "BOSSCHE BIJDRAGEN" figureren in dat artikel trouwens alleen maar om te constateren, dat de stichting ervan slechts verklaard kon worden "uit het geconcretiseerde besef van een begin aan de verkeerde kant" ²⁾ — wat dit ook moge betekenen — en dat het in de 50-er jaren eigenlijk maar had moeten verdwijnen om opgelost te worden in het toen gestichte bovenvermelde "Archief" ³⁾.

Het is evenwel onmiskenbaar, dat Mgr. Goossens een belangrijke rol gespeeld heeft in het bevorderen van belangstelling en activiteit op het terrein van de kerkgeschiedenis, zij het dan meer speciaal wat Brabant — het "Land van mijn hart" — en het Bossche bisdom betreft.

In dit "In Memoriam" mag daar wel het licht op vallen, waarbij

¹⁾ Archief etc. bl. 1.

²⁾ a.w. bl. 8.

³⁾ a.w. bl. 15.

C.ss.R., B. Kruitwagen O.F.M., L. van Miert S.J. e t.q. met daarnaast die van leken als Jhr. A. van Sasse van Ysselt, Mr. J. Smit en Jan Mosmans komen op de lijst voor en zouden bij de definitieve stichting als parade- en trekpaard dienen.

Terloops kan hierbij vermeld worden, dat de meesten zonder veel commentaar hun adhesie betuigden, terwijl een enkeling bepaalde suggesties deed. Juten b.v., de medeoprichter van "Taxandria", bood reeds aanstonds ter publicatie de gegevens, die hij betreffende het dekenaat Hilvarenbeek — een van de zeven dekenaten, die het Luikse aarts-diakenaat Kempenland vormden — in Belgische kerkelijke archieven had gevonden ⁵⁾, en opperde de mogelijkheid om ook de bisdommen Breda en Limburg "onder die vlag" op te nemen. Pater Van Miert noemde het plan "in zekeren zin een revelatie. Als ik onder de abonné's van Taxandria de Bossche geestelijken optel, zou ik tot zeer weinig belangstelling in Noordbrabantsche geschiedenis moeten besluiten". Ook hij zou "de grenzen van het tijdschrift wel wat ruimer gesteld willen zien uitgezet" en komt eveneens met het idee om Breda mee te laten doen, terwijl hij meent, dat "Limburg, dat reeds zijn "Publications", "Maasgouw" en "Limburg" bezit, zich niet zoo gemakkelijk zal aansluiten" ⁶⁾.

Van Mierts bedenkingen wogen niet op tegen de steun en de medewerking, die werden toegezegd, en toen Mgr. Van de Ven voorschreef, dat de Kerkbesturen — om aan het tijdschrift "den steun te verleen, die het behoeft en verdient" ⁷⁾ — een abonnement zouden nemen, kon de onderneming van start gaan. In febr. 1917 verscheen aflevering 1 van Deel I, de eerste van een reeks, die uiteindelijk 30 Delen zou gaan omvatten.

De opzet was, dat er per jaar minstens één aflevering en hoog-

⁵⁾ Deze gegevens zijn echter in "Taxandria", jrg. 26-30, onder de titel "Kerkelijke beneficiën in het voormalige dekenaat Hilvarenbeek" en nadien in boekvorm verschenen onder de titel "Consilium de Beke" (Bergen-op-Zoom, z.j.).

⁶⁾ Alle vermelde stukken berusten in het archief van de "Bossche Bijdragen", dat ondergebracht is in het archief van het bisdom.

⁷⁾ 5 sept. 1916. Zie *Collectio Epist. Pastor.* etc. Deel V (1914-1928), St. Michielsgestel 1928, blz. 107.

stens drie afleveringen zouden verschijnen: drie afleveringen zouden één Deel vormen. Aan deze opzet is vrijwel altijd de hand gehouden, ook al verdroot het een of andere medewerker of mederedacteur wel eens, dat de secretaris der redactie al te zeer de nadruk legde op het "minstens één aflevering per jaar", en ging het er in de laatste jaren op lijken, of er per jaar hóógstens maar één aflevering mocht uitkomen.

In de loop van het ruim vijftigjarig bestaan van de "Bossche Bijdragen" is er weinig redactiewisseling geweest. Naast Mgr. Goossens, die levenslang secretaris bleef, hebben als redactielid misschien meer gefigureerd dan gefungeerd: de twee medeoprichters, prof. Van Hapert, die na zijn dood ⁸⁾ werd opgevolgd door pastoor A. Frenken ⁹⁾, en Ferd. Franssen, na wiens dood ¹⁰⁾ ondergetekende als redactielid werd aangewezen, die nu als beredderaar van de boedel en likwidateur van het tijdschrift moet optreden.

Lang niet allen, die in de aanvang enthousiast hun medewerking toezegden, hebben hun belofte in daden omgezet, maar van vele kanten bleek animo te bestaan om het tijdschrift aan kopij te helpen. Men kan zeggen, dat de medewerkenden van zeer verschillend kaliber waren: historici van professie — al waren die zeker in de minderheid —, naast de echte amateurs, die hun vondsten graag kwijt wilden, al konden deze niet altijd ten volle de toets der kritiek doorstaan. De secretaris zal meermalen zijn wetenschappelijk geweten hebben moeten sussen met de overweging, dat het tijdschrift geen overvloed aan kopij had en toch op tijd moest verschijnen, terwijl het "edel pogen" van sommigen gehonoreerd diende te worden door de opname van een publicatie, die soms niet voor 100 procent verantwoord was. Er zijn afleveringen geweest, die alle lof verdienden — we denken aan de publicatie van de visitaties der bisschoppen in de 16de en 17de eeuw, de dagboeken van bisschop Ophovius, prelaat Moors

⁸⁾ Zie herdenkingsartikel in B.B. VI na bl. 128.

⁹⁾ Zie herdenkingsartikel in B.B. XXIX bl. I-IV.

¹⁰⁾ Voor F. Franssen is geen dergelijk artikel verschenen. Hij overleed 3 febr. 1948 als deken te Veghel.

en Anthonius van Gils, aan het Sonniusnummer van juni 1960 en meerdere andere —, maar daarnaast ook, die, om een groot woord te gebruiken, de standing van het tijdschrift niet ten goede kwamen.

Twee perioden heeft het tijdschrift gekend, die een bedreiging van zijn bestaan inhielden. Gesticht tijdens de eerste wereldoorlog, moest het in de loop van de tweede enkele jaren op bezettersbevel zijn verschijnen staken: Deel XVIII begon in 1941, maar kon eerst in 1945 voltooid worden. De volgende delen kwamen zeer traag op gang, maar het leven werd behouden. Vervolgens werd in 1956 een aanval gedaan op zijn bestaan, toen bij de oprichting van het "Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland" pogingen werden ondernomen om de Bossche Bijdragen te doen opgaan in het nieuwe periodiek. Namens de twee andere redactieleden moest in die dagen ondergetekende ter vergadering bij Mgr. Post in Nijmegen het standpunt van de B.B.-redactie, die van geen fusie wilde weten, verdedigen. Zij vreesde met name en wellicht niet ten onrechte, dat Bossche publicaties in meerdere of mindere mate in de verdrinking zouden komen, als er één tijdschrift voor de zeven bisdommen tot stand kwam ¹¹⁾.

Intussen heeft het "Archief" reeds zijn twaalfde jaargang voltooid in sneller tempo dan de "Bossche Bijdragen", dat 17 jaren nodig had om evenveel delen klaar te krijgen. Nu ons tijdschrift het hoofd in de schoot gaat leggen, kunnen we alleen maar hopen, dat vele van zijn abonnees zullen overschakelen naar de stevig gegroeide boreling van 1959, die best wat nieuwe lezers zal

¹¹⁾ Zie "Archief", jaarg. 1 blz. 15. Ondergetekende mag hier wel een kleine rectificatie aanbrengen. Wanneer Rogier in het openingsartikel van het "Archief" constateert, dat de "meerderheid" der redactie van de B.B. voor handhaving van haar tijdschrift was, dekt dat niet helemaal de werkelijkheid, aangezien de héle redactie dat standpunt deelde, ook al moest haar vertegenwoordiger ter vergadering erkennen, dat de B.B. jammer genoeg de indruk wekte een wat armtierig bestaan te leiden, en toonde hij begrip voor de plannen van de vertegenwoordigers der andere diocesane periodieken om tot één tijdschrift voor de hele kerkprovincie te komen. Mgr. Goossens concludeerde uit Rogiers tekst — ten onrechte —, dat ondergetekende zijn mederedacteuren was afgevallen.

VIII

kunnen gebruiken, en dat er van tijd tot tijd ook Bossche geluiden in zullen doorklinken.

En om weer op de stichter van de "Bossche Bijdragen" terug te komen: het is zijn niet te loochenen verdienste, dat hij meer dan 50 jaar lang de mogelijkheid heeft geboden om historisch materiaal te verzamelen en een stimulans heeft gegeven om de eigen regionale kerkelijke geschiedenis te bestuderen en de vruchten daarvan ergens "kwijt te raken". Zonder zijn "Bossche Bijdragen" zou, wat nu over 30 delen verspreid gepubliceerd werd, grotendeels terra incognita gebleven zijn. Dat is een flinke post op het credit van Mgr. Thomas Goossens en een reden tot blijvende dankbaarheid. Hij heeft voor zijn tijdschrift gewerkt, ook toen het hem wegens zijn lichamelijke handicap steeds moeilijker werd, maar hij trok zich waarschijnlijk op aan het devies van zijn favoriet, bisschop Franciscus Sonnius: "Sine onere nihil", zonder moeite wordt niets bereikt.

H. Hens.

* *
*

De inhoud van deze allerlaatste aflevering van de "BOSSCHE BIJDAGEN" bevat allereerst een artikel van Pater Begheyn S.J., dat reeds door Mgr. Goossens werd goedgekeurd en dat hem zeker bijzonder welkom geweest moet zijn, omdat het nog eens het licht laat vallen op de figuur van de latere bisschop Franciscus Sonnius, aan wie hij bijna levenslang zijn aandacht heeft blijven wijden, ook al is zijn hoop niet in vervulling gegaan, dat er na zijn proefschrift "Sonnius in de Pamfletten. Bijdragen tot zijne biografie" nog eens een volledige levensbeschrijving van deze prominente eerste bisschop van 's-Hertogenbosch zou verschijnen.

Vervolgens het derde en laatste deel van een artikelenreeks van de hand van Pater Munier ss.cc. betreffende Mgr. Van Velde de Melroy en de toelagenkwestie onder koning Willem I, welke reeks in Deel XXIX begon en nu nog juist kan worden afgesloten.

Verder is opgenomen een aanvulling op de artikelen, die Mgr. A. Frenken in vroegere jaargangen ¹⁾ publiceerde over de visitaties van de eerste Bossche bisschoppen. In een voetnoot op een van deze artikelen moest hij constateren, dat de visitatieverslagen van een hele reeks parochies inderdaad door Schutjes in zijn "Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch" benut waren, maar dat deze blijkbaar verloren waren gegaan ²⁾. Wij achten ons gelukkig deze stukken, die in de nalatenschap van Mgr. Goossens werden aangetroffen, alsnog te kunnen opnemen als 'n laatste eerbetoon aan Frenken, wie de geschiedenis van het bisdom zozeer ter harte ging en die de meest vruchtbare en productiefste medewerker van de "BOSSCHE BIJDAGEN" is geweest.

Tenslotte zal men in deze aflevering nog aantreffen een beknopt artikel van Pater Gerlach O.F.M.Cap., die graag als "postuum eerbetoon" aan Mgr. Goossens, met wie hij door langdurige en hechte vriendschapsbanden verbonden was, enige gegevens ge-

¹⁾ Deel XXV (1960-1961) bl. 23-89: visitaties onder Sonnius, Metsius en Crabeels; Deel XXVII (1963-1964) bl. 1-218: visitaties onder Masius, Zoesius en Ophovius.

²⁾ Deel XXVII bl. 215 noot 3. Schutjes vermeldt nog méér parochies dan Frenken daar opsomt.

plaatst zag omtrent de befaamde bouwmeesters van de Bossche Sint Jan, Alart Duhomeel en Jan Heyns. We hebben er graag een plaats voor ingeruimd.

Behalve de normale Index van personen, plaatsen en zaken, die elk en dus ook dit 30ste deel afsluit, hebben we gemeend er goed aan te doen een Algemene Index toe te voegen op al de 30 delen van de "BOSSCHE BIJDAGEN". Voor de bezitters en gebruikers van het tijdschrift moge dit een welkome en waardevolle afsluiting zijn van de hele reeks. We willen hierbij tevens dankzeggen aan de heer drs. H. Schurink, stadsarchivaris van Tilburg, die vanaf het XVIIIde deel de indices verzorgde en die ook een groot aandeel had in de samenstelling van de Algemene Index.

MGR. VAN VELDE DE MELROY
 ENDE TOELAGENKWESTIE ONDER DE REGERING VAN
 KONING WILLEM I.

Maatregelen tegen Mgr. Van Velde de Melroy. (vervolg)

door

DR. W. A. J. MUNIER SS.CC.

Wanneer Van Velde de Melroy gemeend mocht hebben dat door zijn rondzendbrief van 12 oktober 1815¹⁾, de moeilijkheden, althans voor zijn district, uit de weg geruimd waren, dan is hij bedrogen uitgekomen. Er is heel wat tijd verlopen, voordat de uitbetaling van de rijkstoelagen, die als gevolg van de door hem uitgevaardigde directieven was stopgezet, weer op gang kwam. Hij heeft dat allereerst in de persoonlijke sfeer ervaren. Vermoedelijk heeft hij nog in de loop van oktober 1815 pogingen in het werk gesteld om de gelden die hem sinds het laatste kwartaal van 1814 toekwamen, alsnog uitbetaald te krijgen. Hij bleef daarmee binnen de termijn van 1 november welke door het K.B. van 15 september was vastgesteld, een termijn die overigens later tot 1 januari 1816 werd verlengd.²⁾ Toen zijn pogingen geen resultaat opleverden, gaf hij deken Kerstjens opdracht bij de verbindingsman in Den Haag, de solliciteur Glaser, eens te informeren hoe de zaken er voor stonden.³⁾ Kerstjens liet op 28 november weten, dat hij navraag had gedaan en een aantal kwitanties had gekregen, echter niet voor de achterstallige gelden. In december deed de bisschop een nieuwe poging door zich rechtstreeks tot deze Glaser te wenden. Eind januari werd hij naar Brussel verwezen. Toen hij deze raad opvolgde en zich met Goubau in verbinding stelde, liet deze hem weten dat hem geen enkel bevel tot uitbetaling gegeven was en dat hij zich daartoe niet gerechtigd achtte, omdat de termijn van 1 januari was overschreden. Ten einde raad besloot de bisschop zich op 25 maart 1816 rechtstreeks tot de koning te wenden.⁴⁾ Hij liet daarbij weten dat hij het verzoek om alsnog in aanmerking te komen voor de uitbetaling van zijn

toelage wel degelijk nog in 1815 had ingediend. Er moest dus een vergissing in het spel zijn en hij hoopte dat de koning zo clement zou willen zijn hem daarvan niet het slachtoffer te laten worden. Voorlopig haalde ook dit verzoekschrift niet veel uit. Eerst op 6 mei bracht de minister van binnenlandse zaken er een rapport over uit ⁵⁾, waarin hij liet weten dat hij geen termen aanwezig achtte om aan het verzoek tegemoet te komen, omdat de door de wet vastgestelde termijn nu eenmaal was overschreden. Toen ook Goubau om advies gevraagd werd, verklaarde deze aanvankelijk zich met deze zienswijze te kunnen verenigen, maar hij kwam later hier op terug, toen hij van secretaris Consgen de bewijzen overgelegd kreeg dat de bisschop, lang voordat de termijn verstreken was, de zaak aanhangig gemaakt had. In een tweede rapport van 22 juli gaf hij als zijn mening te kennen dat het verzoek moest worden ingewilligd. ⁶⁾ Twee dagen later verscheen hierop een K.B. waarmee dit inderdaad gebeurde.

Met de toelagen voor de geestelijken uit de drie districten ging het niet vlotter. Eerst in de tweede helft van het jaar 1816 smaakte Van Velde de Melroy de voldoening dat de uitbetaling weer normaal functioneerde en dat zijn geestelijken, met uitzondering slechts van pastoor Van der Heyden en pater Smeyers, zich hielden aan zijn besluit van 12 oktober 1815 en zonder moeilijkheden de toelagen aanvaardden.

Ook de regering was over deze gang van zaken bijzonder tevreden, zoals o.m. blijkt uit het feit dat tegen het eind van het jaar per K.B. van 12 november aan Van Velde de Melroy en zijn secretaris een bijzondere gratificatie, resp. van *f* 1200 en *f* 400 werd verleend. Goubau had daarop aangedrongen om op die manier de gelegenheid te hebben "de récompenser indirectement ce prélat (le plus ancien des Pays-Bas) de ne pas avoir voulu faire cause commune avec ses collègues lorsque ceux-ci ont répandu dans le public, il y a un an, leurs écrits incendiaires", en hem zo nog welwillender te stemmen. ⁷⁾

Het moet wel met deze sfeer van welwillendheid ten opzichte van Van Velde de Melroy in verband worden gebracht, dat de verzoeken, die in de daarop volgende maanden vanuit de kringen

van zijn geestelijkheid het departement bereikten om in aanmerking te mogen komen voor verhoging van toelagen, zonder uitzondering werden ingewilligd, ook waar het in bepaalde gevallen aanzienlijke bedragen betrof. De eerste, die hiervan profiteerde, was de deken van het district Nijmegen, G. A. Hermans. Op 7 december 1816 diende deze het verzoek in dat zijn toelage in evenredigheid met die van kerkelijke bedienaars elders zou worden verhoogd. ⁸⁾ Hij wees in het bijzonder op zijn collega Borret die *f* 600 ontving en slechts verantwoordelijk was voor een parochie van 712 zielen, terwijl hij de zorg had voor twee parochies, nl. die van Over-Asselt en Neder-Asselt, met resp. 620 en 630 zielen, en slechts *f* 200 kreeg toegewezen. Zijn arme parochianen konden hem daarenboven slechts weinig ondersteuning geven. In een bijgaand briefje wees Consgen op de bijkomende omstandigheid dat Hermans in zijn kwaliteit van landdeken de verantwoordelijkheid droeg voor 19 à 20 parochies, terwijl Borret er slechts 14 of 15 onder zich had.

Ook in dit geval werkten de ambtelijke molens langzaam. De gouverneur van Gelderland, die om advies gevraagd was, liet op 7 februari 1817 weten dat hij het verzoek ondersteunde. ⁹⁾ Hij dong echter af op het gevraagde bedrag en stelde voor de toelage van *f* 200 op *f* 300 te brengen. In een aanvullend rapport van 18 februari liet Goubau echter op zijn beurt weten dat de gouverneur kennelijk de beide functies die Hermans bekleedde over het hoofd had gezien; daarom luidde zijn advies hem zowel voor zijn pastoraat als voor zijn dekenaat een toelage van *f* 300 te verlenen met dispensatie van art. 1 van een K.B. van 18 februari 1815, waarbij verboden was twee lucratieve geestelijke bedieningen te verenigen. Op dezelfde dag nog werd per K.B. in deze zin beschikt, terwijl Hermans op 27 februari van dit besluit in kennis werd gesteld.

Op 15 februari volgde de deken van Druten het voorbeeld van zijn collega. In zijn verzoekschrift ¹⁰⁾ verwees ook hij naar Borret en vestigde er bovendien de aandacht op dat de hervormde predikant van Druten met een gemeente van slechts 100 zielen een toelage van *f* 600 ontving, terwijl hij met de zorg voor 1156

zielen zich tevreden moest stellen met *f* 200. Weliswaar ontving hij uit de gemeentekas nog een bedrag van *f* 300, en leverden de emolumenten uit zijn ambtsbediening nog eens *f* 150 op, maar dit alles was ontoereikend om hem geheel uit de zorgen te helpen. Hij verzocht daarom om een verhoging van zijn toelage met *f* 300. Hij zal blij verrast zijn geweest, toen hij eind april bericht ontving dat per K.B. van 19 april niet alleen zijn verzoek was ingewilligd, maar dat zijn toelage zelfs tot *f* 600 was opgetrokken. Goubau had namelijk in zijn rapport laten weten dat het hem wenselijk voorkwam de deken een gelijk bedrag uit te betalen als aan zijn collega te Over-Asselt.

Kennelijk aangemoedigd door deze voorspoedige gang van zaken diende ook de derde landdeken, Kerstjens, een soortgelijk verzoek in en ook hierop werd per K.B. van 15 juli welwillend beschikt met een vermeerdering van *f* 300. ¹¹⁾ Inmiddels waren voor een aantal pastoors eveneens schikkingen getroffen betreffende een aanzienlijke verhoging van hun toelagen. Een van die schikkingen zal hier wat gedetailleerder bekeken moeten worden, omdat zij de onmiddellijke inleiding vormde op het conflict waarin pater Smeyers de hoofdfiguur was.

Op 28 januari 1816 diende een van de nijmeegse pastoors, de dominicaan J. Reggers, een verzoekschrift in ¹²⁾, waarin hij er op wees dat ieder van de vier predikanten, die in Nijmegen werkzaam waren, behalve vrij wonen van stadswege bovendien een rijkstoelage van ruim *f* 1000 genoot, terwijl de hem toegekende toelage slechts *f* 60 bedroeg. Het was hem niet mogelijk op deze basis rond te komen, te meer omdat de vrijwillige bijdragen van zijn parochianen, als gevolg van de toenemende duurte en schaarste van allerlei goederen, steeds minder werden. Hij verzocht daarom zijn toelage zo te verhogen dat hij werkelijk rond kon komen.

Dit verzoek kreeg korte tijd later ondersteuning van de kant van Van Velde de Melroy. Toen hij de franciscaan C. Lemmens in de plaats van H. van Roosmalen, die met emeritaat ging, met de zorg voor de franciscaner-statie belastte ¹³⁾, achtte hij het ogenblik gekomen van deze gelegenheid gebruik te maken om bij het

Directoraat-Generaal voor de R.K. Eredienst aan te kloppen voor een royale verhoging van de toelagen die aan de vier nijmeegse missionarissen werden uitbetaald. ¹⁴⁾ Hij stelde voor deze op te trekken tot een bedrag van *f* 600. Met het oog daarop verschafte hij een gedetailleerd cijfermateriaal, waarbij hij, juist zoals de dominicaan Reggers dit gedaan had, de schrijnende tegenstelling tussen de bezoldiging van de hervormde predikanten en die van de katholieke geestelijkheid aan de kaak stelde. Terwijl de vier predikanten met de zorg voor een totaal aantal van 3890 gelovigen een zeer royale bezoldiging genoten, ontvingen de vier missionarissen en hun assistenten met de zorg voor 6841 gelovigen van rijkswege slechts een totaal bedrag van *f* 220. Wanneer men bovendien in rekening bracht dat hun werk veel zwaarder was dan dat van hun hervormde collegae, dan was het duidelijk dat hier iets aan gedaan moest worden. Hoewel hij eigenlijk voorstander was van een rijksbezoldiging op dezelfde basis als die aan de predikanten werd uitbetaald, stelde hij voor de toelage van de vier missionarissen tot *f* 600 voor ieder te verhogen. Later zou dan eventueel ook nog aan een toelage voor hun assistenten gedacht kunnen worden.

Per missive van 14 en 21 februari stuurde Goubau beide verzoekschriften door aan de gouverneur van de provincie Gelderland, die ze op zijn beurt weer naar de burgemeesters van Nijmegen dirigeerde "om daarop met terugzending te dienen van berigt en consideratiën". ¹⁵⁾ In hun antwoord van 1 maart hielden de vroege vaders zich geheel op de vlakte. ¹⁶⁾ Zij verklaarden geen oordeel te durven uitspreken over de motieven die de bisschop had aangevoerd. De zaak kwam hun daarvoor te kies voor. Zij veronderstelden dat het geheel samenhang met de toestand van 's lands financiën, waarover zij zich geen oordeel durfden aan te matigen en beperkten zich tot de opmerking dat de voorstelling van zaken niet juist was, als zou van stadswegen aan de vier predikanten vrij wonen verstrekt worden. Heel wat beslist was het antwoord dat de gouverneur op 12 maart verstuurde. ¹⁷⁾ Hij had bij de vier betrokken geestelijken nauwkeurige inlichtingen ingewonnen en stuurde een overzicht van zijn bevindingen aan Gou-

bau. De totale inkomsten aan de bediening van de vier staties verbonden varieerden van *f* 350 tot *f* 400. Dit bood een geheel ander beeld, ook al leek hem een aanzienlijke verhoging van de rijkstoelage alleszins billijk. Deze verhoging zou berekend moeten worden volgens de maatstaven die in soortgelijke gevallen werden gehanteerd, maar hierover waagde hij het niet een advies uit te brengen, omdat deze aan de minister beter bekend waren dan aan wie ook. Hij kon het echter niet in alle opzichten eens zijn met de motieven van de bisschop. Hij achtte een gelijke bezoldiging van predikanten en katholieke geestelijken niet aanvaardbaar, omdat de laatsten vanwege hun ongehuwde staat niet de zorg voor een gezin kenden. Bovendien was het hem bekend dat de katholieke geestelijken bij de uitoefening van hun ambt velerlei giften ontvingen, waar voor de predikanten niets gelijkwaardigs tegenover stond. Wanneer zijn informatie juist waren, waren er heel wat pastoors die langs die weg uit kleinere en minder welgestelde parochies ruimere inkomsten genoten dan veel predikanten. Ook de verwijzing naar het zwaardere werk, waarvoor de katholieke geestelijken zich gesteld zagen, vormde "eene stelling, die altijd betrekkelijk kan opgevat worden, en die de kiesheid verbiedt te verdedigen". Het enig houdbare argument vormde voor hem de overweging dat de bezoldiging niet in evenredigheid was met de grootte der bevolking. Het verzoek om de toelagen te verhogen tot *f* 600 kon hij dan ook ondersteunen.

Deze laatste zienswijze maakte ook Goubau in zijn eindrapport van 15 april tot de zijne en per K.B. van 19 april volgde de beslissing in gunstige zin. Aan de vier verantwoordelijke leiders van de nijmeegse staties zou voortaan een toelage van *f* 600 worden uitbetaald. Op 30 april werd hun hiervan mededeling gedaan.¹⁸⁾

Deze mededeling plaatste Smeyers voor de noodzaak zich opnieuw en nu definitief uit te spreken. Hij heeft er niet veel tijd voor nodig gehad. Voor alle zekerheid besloot hij zich tot Van Alphen en Ciamberlani te wenden¹⁹⁾; nadat hij van beide kanten volledig in het gelijk gesteld was, liet hij rond mei zijn bisschop weten dat hij niet van zins was de toelage te aanvaarden. Hij

achtte zich in geweten niet gerechtigd dit te doen en zette omstandig uiteen, dat de romeinse directieven en de houding van de kerkelijke overheid elders voor hem iedere twijfel uitsloten. ²⁰⁾

Met dit bericht was voor Van Velde de Melroy de maat vol. In een tweetal kort na elkaar ²¹⁾ geschreven brieven deelde Consgen hem mee dat de bisschop geen verzet tegen zijn beleid wenste te dulden. Smeyers had de keuze tussen volledige onderwerping of ontheffing uit zijn ambt. Wanneer hij om opheldering verlegen zat, kon hij bij zijn eigen overheid terecht, die ten allen tijde bereid was hem alle gewenste inlichtingen te verschaffen en hij behoefde beslist niet te raden te gaan bij overheden elders, die slechts voor hun eigen zaken verantwoordelijkheid droegen. In dezelfde geest liet Consgen op 27 mei de bossche vicaris zelf weten dat hij er beter aan deed zich met zijn eigen zaken te bemoeien en zich niet te mengen in die van anderen. ²²⁾ Wanneer hij de gedragslijn gevolgd had van Van Velde de Melroy, die geestelijken uit andere kerkelijke districten, wanneer ze bij hem om raad aanklopten, steeds verwees naar hun eigen overheid, zou er veel onheil zijn voorkomen. Voor zijn eigen geestelijkheid beschouwde de bisschop zich echter ten volle verantwoordelijk en hij kon niet dulden dat zijn pogingen om zijn ondergeschikten in de zaak van de toelagen tot een eensgezinde houding te brengen, van buitenaf in tegengestelde zin beïnvloed werden.

Het haalde alles bijeen niet veel uit. Smeyers liet op 30 mei ²³⁾ nogmaals weten dat hij niet op zijn weigering kon terug komen, hoezeer hij een eventueel ontslag ook zou betreuren. Er zou hem niets anders over blijven dan in beroep te gaan in Rome om daar recht te vinden. Vermoedelijk was hij tot dit laatste besloten op advies van Van Alphen, die hem wel zal hebben laten weten dat hij al eerder in Rome had aangedrongen op een nieuwe uitspraak over de toelagen ²⁴⁾ en dat het wenselijk was de autoriteiten daar van deze ontwikkeling op de hoogte te stellen. De kennisgeving hiervan heeft Van Velde de Melroy pijnlijk getroffen. Hij antwoordde op 12 juni met een uitvoerig requisitoir ²⁵⁾, waarin hij zijn zienswijze opnieuw vastlegde. De tekst ervan laat ik hier volgen.

J'ai reçue le 7 de ce mois dans une vraie affliction vos deux lettres du 30 mai, une en françois, l'autre en flamand. Mon secrétaire vous ayant écrit le 19 et le 22 mai par mes ordres, je crois de devoir m'approprier votre réponse. Les expressions dont vous vous servez à mon égard me font le garant le plus certain de la sincérité de tout ce que vous avancez dans vos deux lettres . . . Je n'y pus voir qu'avec la plus grande indignation l'inculpation cachée dont vous semblez me charger. Il faut que la confiance dans votre évêque dont vous vous vantez si hautement, soit bien modique pour lui en donner des preuves si ironiques; il faut que j'ai manqué bien grossièrement contre les décisions de S.S. pour être traité de cette manière. Vraiment, Monsieur, un pareil procédé d'un curé envers son évêque est bien digne de la déclaration de 1682. ²⁶⁾

S'il vous est honorable de suivre les conseils de ceux à qui vous ne devez ni obéissance ni respect dans l'administration que je vous ai confiée, je ne peux cependant pas vous cacher, que c'est mon exemple, mes instructions, mes ordres que vous devez suivre, si votre intention est d'employer votre ministère sous ma juridiction épiscopale. Mon exemple vous est connu, mes instructions du 12 octobre 1815 vous ont été communiqués légalement ainsi que mes ordres par ma circulaire du 16 octobre 1816 ²⁷⁾, instructions et ordres que vous ne cessez de censurer d'une manière peu convenable au respect que vous me devez . . .

Vous blamez ceux qui se conduisent selon mes ordres, jettant le tort sur mes épaules. Eh bien, permettez-moi de vous dire qu'ils agissent en toute sécurité, et selon tout principe de subordination, dont ni vous ni votre honorable conseil ne les pourra jamais juger devant Dieu. Ils travaillent avec moi pour conserver cette paix entre le clergé, si nécessaire pour le maintien de notre S. Religion, paix que j'ai heureusement conservée pendant 23 ans, et laquelle, malheureusement, vous et votre collègue ne craignez pas de rompre à l'instigation de votre conseil peu incliné pour l'avoir conservé . . . Je ne donnerai jamais occasion pour la troubler par mes conseils dans d'autres diocèses; tout supérieur doit connoître ses devoirs et a le droit à une soumission de la part de ses sujets. J'ai assigné un traitement ou augmentation pour mes curés, S.M. a daigné accueillir la proposition qu'elle m'a permis de mettre sous ses yeux, en accordant gracieusement ce soulagement aux ministres de notre S. Religion. Souvenez-vous, Monsieur, combien de fois vous vous êtes plaint à moi du peu que les fidèles vous fournissent pour votre sustentation, plusieurs lettres attestent la vérité. Je crois bien que dans ce moment vous

n'avez pas besoin de ce secours, mais permettez itérativement que je vous demande pourquoi contre les anciens statuts de mon diocèse, et au détriment de vos collègues, avez-vous institué une collecte extraordinaire, il y a un an? Et si vous n'avez pas besoin de ce traitement, quelle disposition avez-vous envers vos successeurs? Jamais les évêques de Ruremonde, mes prédécesseurs, ont reconnu un droit pour votre ordre, ni jamais une institution canonique de cure leur a été accordée; regardez la commission que je vous ai donnée en 1798 ²⁸⁾, et vous trouverez qu'elle est révoicable en tout moment. Je ne vous ferai donc point d'injure de la révoquer, puisque vous refusez de vous soumettre à mes décisions portées pour tout le diocèse. Je regretterai que mon autorité épiscopale et le bien de tous mes curés m'obligent de vous remercier de vos fidèles services, et de consentir que vous employiez votre ministère chez ceux, dont vous voulez suivre les ordres. Votre ordre m'a toujours été cher, et je le respecterai à jamais . . . Après tout cela vous me menacez d'adresser vos plaintes à S.S. Quelque pénible qu'il doit être à un évêque courbé sous le poids de l'âge et des infirmités, après un épiscopat le plus pénible pendant 23 ans des troubles et d'agitations, d'entendre une pareille menace d'un de ses sujets, et de ses plus chers amis, cependant je consens que vous vous adressiez à S.S. pour me faire juger de ce dont vous m'inculpez par le fait publiquement. Mes actions étant connues du Souverain Pontif, je ne doute, ou vous entenderez à votre confusion et de tous ceux qui sont de votre conseil ce que votre devoir envers votre évêque vous impose.

Deze brief was vermoedelijk al de deur uit, toen Van Velde de Melroy vanuit Nijmegen bericht ontving ²⁹⁾, dat Smeyers daar aan ieder die het horen wilde vertelde, dat hij in Rome in het gelijk gesteld was. De bossche vicaris had hem uittreksels uit een brief van kardinaal Litta, op 10 mei uit Rome verzonden, in handen gegeven, waarin de kardinaal o.m. liet weten dat, naar het oordeel van de H. Stoel, het aanvaarden der toelagen ongeoorloofd bleef, zolang de regering zou blijven vasthouden aan het regiem der voorwaarden. Vanuit Den Bosch kwam op dezelfde dag een bericht binnen ³⁰⁾, waarin Van Alphen in het vooruitzicht stelde dat Van Velde de Melroy uit Rome wel spoedig nadere mededelingen over de daar gevallen beslissing kon verwachten. Uitvoerig antwoordde de bossche vicaris ook op de verwijten, die Consgen tot hem gericht had, en hij plaatste tegenover diens

pleidooi voor het goed recht van de bisschop te werken voor de eensgezindheid onder zijn geestelijken, de noodzaak dat alle kerkelijke overheden in een zaak, die allen gelijkelijk aanging, één lijn zouden trekken, waarbij de duidelijke directieven, die Rome op dit punt gegeven had, beslissend moesten zijn.

Voor de zoveelste maal klonk hier het verwijt door dat Van Velde de Melroy de moeilijkheden, die hij ondervond, aan zijn eigen optreden te wijten had. Toen enkele dagen later Smeyers liet weten dat de nieuwe uitspraak van Rome een bevestiging vormde van de juistheid van zijn houding, schreef Van Velde de Melroy hem in een brief van 22 juni ³¹), dat hij er geen ogenblik bevreesd voor was dat de romeinse autoriteiten hem in het ongelijk zouden stellen, wanneer zij nauwkeurig op de hoogte gebracht werden van het motief dat hem tot zijn beslissing betreffende de aanvaardbaarheid der toelagen gebracht had, de zekerheid namelijk dat het regiem der voorwaarden voor zijn districten niet van kracht was. Hij achtte voor zichzelf een initiatief in deze richting nog niet nodig en hij was vast besloten rustig af te wachten, welke mededelingen hem eventueel vanuit Rome zouden bereiken. Wanneer echter Smeyers mocht blijven bij zijn voornemen om zich tot Rome te wenden, dan zou hij hem geen moeilijkheden in de weg leggen, maar hij eiste wel dat hij de zaak zou weergeven, zoals ze in werkelijkheid was. Met het oog daarop verschaftte hij hem voor alle zekerheid de volgende richtlijnen:

”Je vous requis de dire bien distinctement dans l’adresse que vous présenterez à S.S., que j’ai donné l’ordre général à tous mes curés d’accepter le traitement que j’ai demandé pour eux, et que j’ai obtenu de S.M.; que vous vous êtes refusé à mes ordres au détriment de vos successeurs; que je vous ai donné sur ma parole d’évêque toute assurance que rien n’étoit contre les décisions de S.S.; que connoissant de la bouche de S.M. même quels étoient ses sentiments, je vous ai aussi donné l’assurance que ce traitement n’étoit assujetti à aucune condition, et finalement que le décret, sur lequel vous vous fondez, ne regarde d’aucune manière mon diocèse; et que, non obstant tout cela, vous avez voulu continuer à respecter le conseil d’autrui, au mépris de votre évêque; que vous avez rompu l’union que j’avois sù parfaitement conserver pendant le tems des troubles, et qu’après tout cela mes

instances étant sans aucun effet, j'ai cru de vous réitérer l'admission que je vous avais accordée le 16 février 1798 *ad revocationem*".

Hij eindigde met de hoop uit te spreken dat Smeyers het zo ver niet zou laten komen, maar zich zou willen onderwerpen aan de wensen en bevelen die hij hem reeds zo lang vruchteloos had voorgehouden.

Smeyers stuurde op dit dringend beroep geen antwoord meer, maar ging over tot de uitvoering van zijn plannen en wendde zich direct tot Rome. Op 12 juli stuurde hij de vicaris-generaal van zijn orde de volgende brief. ³²⁾

Beatissime Pater ³³⁾,

Cum stantibus hisce calamitosis temporum circumstantiis, ordineque nostro (quamvis illegittime) suppresso ³⁴⁾, superiorem, ad quem in Belgio nostro foederato confugere licet, non inveniam, ad Reverendissimam vestram Paternitatem omni qua par est humilitate recurro.

Notum est verosimiliter Reverendissimae vestrae Paternitati competentias sive subsidia hic elargiri gubernium nostrum Batavo-Belgicum, ita tamen, ut nemo ea capere cogatur ex parte gubernii.

Competentiae illae sive subsidia displicent Sanctae Sedi Apostolicae, uti patet ex rescripto de 20 Februarii 1815 ³⁵⁾ ubi Sedis Apostolicae iudicium per litteras a S. Congregatione de propaganda fide datas et per illustrissimum dominum Aloysium Ciambertani Missionum hollandicarum Vice-Praefectum nobis comunicatas.

Ubi habetur:

"Optandum esset, ut numquam nulloque modo acceptarentur subsidia, sed quoniam nonnulli pastores in gravi necessitate versantur, si gubernium faveat duas conditiones revocare, et quamcumque aliam, quae libertatem Ecclesiae laedunt, tunc ad summum tollerari poterit, ut pastores percipiant pensiones, alias debent omnino recusari". Hinc rescripto inhaerens 1° quia non sum in tanta necessitate positus, et 2° quia nequaquam mihi constat conditiones esse revocatas, pensionem mihi oblatam recusavi humiliter.

Ex alio rescripto ulterius patet id non liceri, scil. ex rescripto de 10. Maji 1817 ³⁶⁾ per Eminentissimum dominum Cardinalem Litta, Sacrae Congregationis Praefectum ad supra-nominatum

Vice-Praefectum, ut ad Reverendissimum Vicarium dioecesis Sylvaeducensis dato, quod est tenoris hujus:

”Maximo moerore afficimur, quod, licet teterrima illa tempora effluerint, tamen et nunc orthodoxa religio in quodam persecutionis statu versatur, et exhibitorum subsidiorum specie illam in captivitatem adducere moliuntur. Quod autem sit Apostolicae Sedis ea de re iudicium, scilicet non licere capere subsidia oblata, nisi a gubernio duae conditiones revocatae fuerint”.

Quibus perspectis magis quam ante me subsidia illa debere negare iudicavi. Cum autem Episcopus noster olim Ruremondensis, cui ista missione nostra Neomagensi in spiritualibus subsum, urgeat, ut pastores omnes, qui in parte hac Hollandica ejus gubernio episcopali subesse perseverant, ea subsidia capiant, ego cum pastore uno saeculari ea capere recusavi.

Hinc videmur, et habemur tamquam refractarii eousque ut iurisdicatio mea in missione nostra Neomagensi, cui per triginta et unum annos inservivi, sit revocata ³⁷⁾, missioque illa, quam ordo noster a tempore pravitatis Calvinianae inhabitavit, alteri sacerdoti, non ordinis nostri, sit tradenda ³⁸⁾.

Dicat, oro Reverendissima vestra Paternitas quid hac in re mihi sexagenario sit faciendum. Missionem nostram (in scio superiore meo) deserere me posse vix credo, et Episcopo meo, cui rationes meas iterum iterumque humiliter exposui, resistere mihi crimen dicitur.

Recuso tamen, et ea subsidia capere mihi illicitum iudico; dicat, oro, iterumque oro, Reverendissima vestra Paternitas, quem in angustiis meis superiorem puto, quid hac in re sit faciendum? Remque hanc pro meo, et ordinis nostri honore perpendat, et si placet Sanctae Sedi, aut Sacrae Congregationi de propaganda fide pro posse dicat, ut ex alta illa decisione cognoscere liceat, quid facere debeam. Sciat etiam Reverendissima vestra Paternitas subsidia praedicta illicita habere apud Vicarium Apostolicum dioecesis Sylvaeducensis, et apud omnes Amplissimos partis Battavo-Hollandicae, quorum exempla sequi tutum iudicavi.

Reverendissimae paternitatis vestrae famulus humillimus,
F. J. Smeyers, Ordinis S. Augustini Missionarius,
Pastor. Neomagi 12 Julii 1817.

De vicaris-generaal heeft deze brief naar de Propaganda doorgestuurd ³⁹⁾, in de veronderstelling dat de zaak onder haar bevoegdheid ressorteerde, wat strikt genomen niet het geval was, omdat Van Velde de Melroy zijn jurisdictie als ordinarius uitoefende ⁴⁰⁾.

De Propaganda zou echter met graagte de gelegenheid aangrijpen om haar gezag aan de bisschop op te leggen.

Van Velde de Melroy was van dit alles nog niet op de hoogte. Hij had tevergeefs uitgezien naar een antwoord van Smeyers op zijn dringende oproep tot bezinning. Op 13 juli was hij dit wachten moe en schreef hij Smeyers de volgende brief ⁴¹⁾.

Admodum Reverende Pater!

Tandem eo devenisti, proh dolor, ut nequidem ad litteras nostras peculiari cordis affectu exaratas et die 22 junii e parochia de Nieuwenrode ad te missas aliquid responsi dare digneris! Nihil charitatis et prudentiae omisimus ut te ad observanda decreta et mandata nostra induceremus; non litteris solum te invitavimus et per viscera Domini Nostri Jesu Christi rogavimus instantissime ut, depositis opinione propria et consilio alienorum, attendares ad prepositum tuum invigilantem utpote pro anima tua rationem redditurum, sed et insuper duos decanos nostros Cuykensem et Neomagensem ⁴²⁾ ad te misimus verbis nostris iterum a te efflagituros in spiritus unitatem ut tu cum socio obstinationis rumperes in obsequium hae religionis nostrae. Verum quomodo tu posteriorem ⁴³⁾ ex illis receperis noster animus refugit credere dolens pertinaciam tuam! Nec te puduit facto rationem villicationis nostrae exigere, ut praevaricatores dispositionis apostolicae, cujus in omni casu interpretatio non ad subditum sed ad episcopum spectat, cujus notificatio non ad alienos sed ad ordinarium desuper legaliter instructum pertinet, arguere nos non abhorruisti publice garriens in nos, et in clerum nostrum pro munere mandatis nostris debita veneratione parentem! Quid plura!! Perlegas attente caput V Evangelii secundum Mattheum ⁴⁴⁾, et non nostro ore, sed ipsius Jesu Christi Domini ac Magistri nostri oraculo judicatum te senties. His praemissis de novo te rogamus et obsecramus in Domino, redeas ad cor, et si cum fructo ad salutem animarum in diocesi nostro allaborare et pergere desideres, mandatis nostris sine ulla dilatione obtemperes, ne, ratione antiquae amicitiae inviti, quidem auctoritate tamen episcopali ut decreta nostra debitae executioni mandentur ab omnibus, coacte admissionem tuam die 16 februarii 1798 ad revocationem tibi concessam, revocare cogemur. Qui enim fructus expectari potest ab eo qui episcopi sui mandata observare ipse recusat? Si autem, quod Deus avertat, ante diem trigesimam hujus mensis ⁴⁵⁾ propriae opinioni non renunciaveris, nec mandato nostro satisfeceris, die ista trigesima hujus admissionem tuam pastoraalem revocatam esse

nec umquam a nobis renovandam videbis et considerabis atque ab omni officio curae pastorali abstinebis, uti et a celebratione et exercitio ministerii sacerdotalis in ecclesia Sancti Augustini Neomagi, cujus deservituram a die ista trigesima commitemus R. Domino H. L. Marijne ⁴⁶⁾, districtus nostri Cuykensi presbytero, de facto assistenti tuo; licitum tamen tibi erit per tres districtos Cuykenssem et Drutensem fidelium confessiones exigere eosque a casibus nobis reservatis absolvere . . . Utinam in die receptionis harum vocem Episcopi et pastoris animae tuae audias et revocationem admissionis tuae pastoralis per simplicem submissionem praevertas, sicque qui hucusque cum applausu curam animarum in dioecesi nostra exercuisti, majori cum fructu in aedificationem fidelium et gaudium episcopi tui pergere possis ac valeas. Hoc expectamus a te qui in osculo charitatis et pacis sincerissime manemus tui addictissimus.

Sign. J. B. R. Episcopus, olim Ruraemundensis, Bruxellis, die 13 julii 1817.

Van Velde de Melroy achtte nu ook het ogenblik gekomen de tweede wegeraar, de pastoor van Dreumel, de wacht aan te zeggen. Op 13 juli ⁴⁷⁾ ging er ook naar de deken van Druten een brief, waarin Consgen hem namens de bisschop liet weten dat hij zo spoedig mogelijk Van der Heyden bij zich moest ontbieden om hem mee te delen dat hij zonder verder uitstel de hem toebedachte toelage moest aanvaarden. Hij moest hem duidelijk maken dat de bisschop, hoewel hij de onvermoeibare ijver die Van der Heyden altijd aan de dag had gelegd, kende en waardeerde, desondanks in het vervolg van zijn diensten geen gebruik meer wenste te maken, wanneer hij zich onverhoopt niet aan het bevel zou onderwerpen. Gehoorzaamheid in deze zou zonder twijfel ook in Gods ogen welgevalliger zijn dan iedere andere houding.

De deken van Druten heeft zich nog in de loop van juli van deze opdracht gekwetend. Hij bereikte echter niets. Ook Van der Heyden bleek niet te vermurwen. Niet alleen stond hij er op het mandaat, dat de deken had ontvangen, op zijn authenticiteit te onderzoeken, wat Van Gelder meende te moeten weigeren, maar bovendien raakten beiden verstrikt in een omstandige discussie,

waarbij Van der Heyden onwrikbaar op zijn standpunt bleef staan. In een brief van 1 augustus ⁴⁸⁾ bracht de pastoor zelf aan Van Velde de Melroy uitvoerig verslag uit over deze ontmoeting en herhaalde daarin de motieven die het hem onmogelijk maakten zich aan het bevel te onderwerpen. Met grote vrijmoedigheid hield hij de bisschop voor dat de eenheid onder de pastoors in deze zaak niet als het hoogste goed mocht worden voorgesteld. Er waren wel belangrijker zaken, waarover de meningen ook uiteen liepen. Hij verzocht daarom dringend in deze de stem van zijn geweten te mogen volgen. Mocht de bisschop ondanks alles bij zijn eis blijven, dan zou hij over alles nog eens rustig na willen denken en wanneer hij ook dan niet tot het inzicht kwam dat hij het bevel mocht opvolgen, dan zou hij liever zelf zijn ontslag indienen. Hij hoopte echter dat hem deze beproeving bespaard zou blijven.

Consgen liet hem in een antwoord van 14 augustus ⁴⁹⁾ op hoge toon weten dat de bisschop hem zijn houding hoogst kwalijk nam als een uiting van gebrek aan eerbied tegenover het gezag, waaronder hij gesteld was, en hij gaf hem te verstaan dat hij wel begreep onder wat voor invloeden hij handelde. Het was immers goed bekend, hoe druk hij correspondeerde "met de naburige". Hij deed er beter aan wat meer vertrouwen te hebben in zijn eigen overheid, "daar onderhoorige vreemde niet zoeken dan den geest van eerzucht en overheerschinge, niet zoeken dan het zaad van twist en tweedracht volgens hun behaagen te versprijden, en door eene laage handelwijze de grootste ondankbaarheid aan Z.D.H. te bethoonen". Wat de zaak zelf betrof, kon hij niet meer doen dan herhalen, "dat Z.D.H. volstrekt wildt dat Uwe Eerw. de aangewezen toelage ontvangt, welkers vergrooing door Z.D.H. bij Z.M. zal aangezocht worden, zoo haast U antwoord bekend is".

Ook de maand augustus ging voorbij, zonder dat men een stap verder kwam. ⁵⁰⁾ De pastoor van Dreumel bleef aarzelen, terwijl ook Van Velde de Melroy de knoop niet doorhakte. Er werd zelfs weer contact opgenomen met pater Smeyers, (die sinds 30 juli uit zijn ambt ontzet was) om te proberen alsnog tot een

schikking te komen. Consgen schreef brief op brief, zowel aan de twee bezwaarden als aan de drie dekens der districten, die op hun beurt alles in het werk stelden om de door Van Velde de Melroy gewilde eenheid tot stand te brengen. Een ogenblik leek het er op dat Smeyers zijn verzet zou opgeven. Op 10 september berichtte Kerstjens aan Consgen, dat hij aanwijzingen had om te geloven dat Smeyers van plan was zich naar Brussel te begeven om zich daar aan zijn bisschop te onderwerpen. Naarmate de tijd verstreek werd het echter steeds duidelijker dat hij aan een beslissing trachtte te ontkomen in de hoop uit Rome bericht te ontvangen waarmee hij in het gelijk gesteld zou worden. Tenslotte besloten de drie dekens op aanwijzingen van Consgen in Nijmegen bijeen te komen en Smeyers te ontbieden om de zaak definitief te regelen. Op 25 september had deze bijeenkomst plaats in tegenwoordigheid van de superior van de augustijnen in de Hollandse Missie in Amsterdam, pater Naudts.⁵¹⁾ Deze was ontboden om duidelijk te maken dat de eventueel te nemen maatregelen slechts tegen pater Smeyers en niet tegen de orde bedoel waren. Toen dan ook bleek dat Smeyers ook tegenover dit front zijn verzet niet wilde opgeven, werd besloten aan Van Velde de Melroy het voorstel te doen om de augustijn Raemakers⁵²⁾, sinds 1807 pastoor te Grave, met de zorg voor de statie in Nijmegen te belasten.

Uit de gegevens aangaande dit nijmeegse beraad valt niet op te maken, of ook Van der Heyden ter plaatse werd ontboden. Zeker is dat ook deze zich nog steeds niet duidelijk wist uit te spreken, want op de vergadering werd het voorstel gedaan ook hier eindelijk de knoop door te hakken en Van Velde de Melroy te adviseren de pastoor van Puyfflik, A. Lamers⁵³⁾, naar Dreumel te verplaatsen, wanneer Van der Heyden na een laatste aanmaning in zijn houding bleef volharden. Enkele dagen later berichtte Kerstjens aan Consgen dat de pastoor gevolg had gegeven aan een laatste oproep om zich vóór 4 oktober definitief uit te spreken. Hij was op 30 september bij hem gekomen om mee te delen dat hij voortaan zijn toelage zou aanvaarden. Precies op 4 oktober kwam Van der Heyden dit ten overstaan van zijn eigen deken,

Van Gelder bevestigen. "Een steen des aanstoots is verdwenen", berichtte deze naar Brussel. ⁵⁴⁾

De zaak zou spoedig een dramatische wending gaan nemen. Op 24 september viel aan de Propaganda in Rome eindelijk een beslissing. ⁵⁵⁾ Vermoedelijk gebeurde dit onder invloed van een brief die Ciamberlani op 5 september ⁵⁶⁾ aan dit college had gestuurd. De inhoud daarvan vormde een bevestiging van de indruk die ook het schrijven van pater Smeyers reeds had gevestigd, nl. dat de handelwijze van Van Velde de Melroy lijnrecht in strijd was met de in Rome met medewerking van de Propaganda in de zaak der toelagen genomen beslissingen. Ciamberlani wijdde vooral uit over wat hij noemde "la grande illusione", waaraan de bisschop zich schuldig maakte door de mening te koesteren dat het regiem der voorwaarden voor zijn jurisdictiegebied niet van gelding was. Juist met het oog op de terugslag, die het beleid van Van Velde de Melroy op de houding van de geestelijkheid elders had gehad, achtte hij een duidelijke desavouering van dit beleid noodzakelijk. Het best zou dit kunnen gebeuren door nogmaals een algemeen verbod om de toelagen te aanvaarden, uit te vaardigen en aan Van Velde de Melroy op te leggen Smeyers in zijn functie te herstellen. De Propaganda beperkte zich tot dit laatste. Op 27 september kwam het volgende schrijven uit. ⁵⁷⁾

Revmo D. Episcopo Ruremundensi.

27 Septembris 1817.

Postquam Apostolica Sedes judicaverit ⁵⁸⁾ istis minime licere pastoribus oblata sibi a gubernio subsidia secipere, nisi appositae duae conditiones quae Ecclesiae libertatem laedunt ab ipso revocatae fuissent; non sine maxima admiratione, molestiaque S. haec / Congregatio intellexit Ampl. Tuam spreto S. Sedis iudicio, et communi coeterorum consensione, non modo contrariam tueri sententiam, sed etiam sub Ecclesiasticis poenis ad percipienda subsidia subjectos tibi Pastores obstringere. Atque ut coetera documenta praeteream novissime delatum est Amplitudinem Tuam a Neomagi amovisse P. Franciscum Smeyers Ordinis S. Augustini, qui ejusmodi munus a triginta annis, et ultra studiosissime gessit, non alia profecto de causa, nisi quod ille subsidia respuit; eamque Parochiam alteri contulisse ⁵⁹⁾, non sine in-

juria Ordinis S. Augustini, quorum Fratres Missionem illam ab immemorabili exercuerunt. Nescio quo jure, quave conscientia Apostolicae Sedis mandatis obsistas, praehabita cunctis sententia tua, aliisque exemplo tuo scandalo / sis pastoribus. Quamobrem Ampl. Tuam etiam atque etiam hortor, ac moneo, ut saniori suscepto consilio, supremae cathedrae judicio te plane conformes, et Neomagi curam P. Francisco Smeyers, aliisque si qui sunt ea de causa amoti prompte restituas. Quod dum Ampl. Tuam absque ulla haesitatione praestitutam esse confido, D.O.M. etc. etc.

De secretaris van de Propaganda, Pedicini, liet deze brief in eerste instantie toekomen aan de vicaris-generaal der augustijnen om hem van de genomen beslissing op de hoogte te brengen. ⁶⁰⁾ Hij verzocht hem het stuk na lezing te verzegelen en door te sturen aan Ciamberlani, die er voor moest zorgen dat het in handen zou komen van de betrokkenen. De vicaris-generaal wist echter niets beters te doen dan de brief door te sturen aan pater Smeyers ⁶¹⁾, omdat, zoals hij later zou verklaren, de adressen van Ciamberlani en van Van Velde de Melroy hem niet bekend waren. Hij had daarbij de achteloosheid — of was het opzet? — de brief niet te verzegelen. Vanzelfsprekend liet Smeyers niet na het gevaarlijke wapen, dat hem daarmee in handen viel, tegen zijn bisschop te hanteren door er op ruime schaal ruchtbaarheid aan te geven, voordat hij de brief naar Brussel doorstuurde. Hij deed dit op 20 oktober met een begeleidend briefje van de volgende inhoud. ⁶²⁾

Monseigneur,

heb d'eer aan Uw Doorlugtige Hoogwaardigheid deze van Romen komende missive, en in de mijne van den 1 October 1817 aldaar gedagteekent ingeslote, te laten toekomen, met nederig versoek mij in mijne vorige bediening te herstellen, en te laten voortgaan. Uw Doorlugtige hoogwaarde zal tog mijne bede niet verder afslaan, maar gelieven te geloven dat ik met waare hoogagting ben, Monseigneur,

Uw Doorl. hoogwaardens dienaar zeer onderdanig
J. J. Smeyers.

Smeyers zal wel niet verwacht hebben dat hij per kerende post een antwoord zou ontvangen dat het tegendeel vormde van de verwachting die hij, met de sterke steun van de Propaganda in de rug, meende te kunnen koesteren. Op 27 oktober schreef Consgen hem het volgende door Van Velde de Melroy eigenhandig ondertekende antwoord. ⁶³⁾

Reverende Pater,

Litteras tuas de data 20 hujus cum acclisis de S. Congregatione de Propaganda fide, a Te sub- et obreptice obtentis, rite heri ad primam pomerianam accepimus; has crastina ad Sanctissimi Domini Nostri pedes deponendas tuto procurabimus. Interim scias quod admissio tua, die 16 februarii 1798 tibi ad revocationem concessa et per litteras nostras de data 13 julii a die 30ma ejusdem mensis legitime revocata, revocata maneat inhibemusque tibi ne ullam in uno e tribus districtibus nostris animarum curam exercere, vel in civitate Neomagensi Missam celebrare praesumas, manentes,

Reverende Pater, Tui addictus

J.B.R., Episcopus, olim, Ruraemundensis.

Bruxellis die 27 octobris 1817.

De breuk was hiermee compleet. Enkele dagen later, op 8 november, volgde de benoeming van een opvolger die in de plaats van Smeyers met de zorg voor de augustijner-statie belast werd. ⁶⁴⁾ Het was niet de pastoor van Grave, maar diens assistent, P. van Haaren. ⁶⁵⁾ Hij was geen augustijn. Ik heb niet kunnen achterhalen welke motieven hiertoe geleid hebben, maar het is niet uitgesloten dat Van Velde de Melroy met deze maatregel, die het einde zou betekenen van de augustijner-statie in Nijmegen ⁶⁶⁾, zijn ongenoegen wilde demonstren over de bemoeienis van de overheden der augustijnen met zijn zaak. Reeds op 10 oktober ⁶⁷⁾ had hij aan pater Naudts in Amsterdam bericht dat hij op zijn voorstel om pater Raemakers naar Nijmegen te verplaatsen niet in kon gaan, omdat deze in Grave uitstekend werk deed en er niet gemist kon worden. Hij had hem daarom verzocht hem zo spoedig mogelijk een ander lid van zijn orde voor Nijmegen voor te stellen en Smeyers zonder verder uitstel terug te roepen. In

zijn antwoord van 14 oktober ⁶⁸⁾ liet Naudts hem weten dat hij tot een dergelijke beslissing niet kon overgaan, omdat Smeyers in beroep was gegaan in Rome en bijgevolg de vicaris-generaal van de orde te beslissen had over de bezetting van de statie in Nijmegen. Na deze mededeling besloot Van Velde de Melroy de zaak geheel in eigen hand te nemen en hij benoemde Van Haaren. Met deze benoeming van een niet-augustijn speelde hij zonder twijfel hoog spel.

Het sprak immers vanzelf dat Smeyers niet in deze maatregelen wenste te berusten. Hij rapporteerde het gebeurde onmiddellijk naar Rome en stuurde een afschrift mee van de brief die hij van Van Velde de Melroy had ontvangen. Op 1 december arriveerden deze stukken bij de Propaganda. ⁶⁹⁾ De pastoor van Dreumel had zich inmiddels ook, vermoedelijk op advies van Smeyers, tot de Propaganda gewend ⁷⁰⁾ om daar zijn beklag in te dienen over het feit dat hij door zijn bisschop gedwongen was zich tegen zijn gewetensovertuiging in bereid te verklaren de toelagen te aanvaarden. Hij verzocht nu op zijn beurt dat hem recht gedaan zou worden.

De Propaganda reageerde opvallend snel. Op 13 december stuurde de secretaris Pedicini het volgende stuk aan Ciamberlani met de opdracht er voor te zorgen dat het Van Velde de Melroy zo spoedig mogelijk zou bereiken, "accompagnandolo co' suoi più efficaci uffici". ⁷¹⁾

Rmo Domino Ruremundensi Episcopo

13. Decembris 1817.

Postquam Apostolica Sedes declaravit, minime licere pastoribus oblata sibi ab isto Gubernio subsidia recipere, nisi appositae duae conditiones, quae laedunt Ecclesiae libertatem revocarentur; postquam praeterea S. haec Congregatio monuit Ampl. Tuam, ut R.P. Franciscum Smeyers Neomagi pastorem, qui ideo a te suspensus fuerat, quia / subsidia recusavit, Parochiae suae restitueres, Emin.mi Patres numquam fore putassent, ut Ampl. Tua propositi tenax non modo Apostolica Auctoritati obsistere, suanique opinionem illius iudicio praeferre vellet, sed etiam (quod maxima admiratione nos perculis) Neomagensē pastorem, quia

ipse paruit S. Sedi, gravioribus poenis plectere, et a Sacerdotali Ministerio suspendere; imo, et Dreumelensem pastorem D. Jo Van Der Heyden ad accipienda subsidia minaciter, eo repugnante, compellere. Quid hoc nisi Sedis apostolicae spretus, ejusque despectio auctoritatis. Quid, nisi scandalum, quod coeteris Ecclesiae Ministris infertur, quod divisionem parit in Clero, quod denique Civilem potestatem in suo proposito magis, magisque confirmet? Equidem tantum semper habui de tua pietate, ac tua erga Petri Cathedram / adhaesione, existimationem, ut facile credam, quod mihi nunciatum est, nempe hanc tuam agendi rationem non tam judicio tuo, quam Ministrorum ⁷²⁾, quorum opera uteris, consilio, ac studio susceptam fuisse. Itaque opus est, ut Amplitudo Tua non aliorum sententias, sed Apostolicae Sedis judicium firme sequatur, ac propterea necesse est, ut mutato consilio, subiectos tibi pastores sedulo moneas, ut exhibita a Gubernio subsidia, nisi conditiones duae revocentur, omnino recusent; quod autem plurimum interest, ut P. Francisco Smeyers injuste suspenso sacerdotalis Ordinis exercitium et Neomagi curam illico restituas nisi S. Congregationem ad vehementiora adhibenda remedia cogere velis. Ac dum mihi persuadeo fore, ut Amplitudo Tua mandatis aequo, promptique animo obtemperans nullam amplius querelae causam / sit praebitura; D.O.M. etc. etc.

Duidelijk werd in deze brief Smeyers opnieuw tegen zijn bisschop in het gelijk gesteld en even duidelijk werd Van Velde de Melroy de wacht aangezegd om zijn maatregelen tegen de augustijn ongedaan te maken, wilde hij voorkomen dat de Propaganda krachtiger tegen hem zou optreden.

De bisschop had van zijn kant na de ontvangst van de eerste brief van de Propaganda niet stil gezeten. Hij had een omvangrijk dossier ⁷³⁾ samengesteld dat bedoeld was ter informatie van de kardinaal-staatssecretaris Consalvi en van de paus zelf om langs die weg genoegdoening te krijgen voor de naar zijn overtuiging wederrechtelijke inmenging van de Propaganda in zijn zaken. Hoewel dit dossier vermoedelijk reeds eind oktober gereed lag, heeft Van Velde de Melroy de verzending er van nog een paar weken opgeschort, omdat hij er lucht van gekregen had dat de regering zelf zich met de zaak was gaan bemoeien. Goubau had inderdaad reeds op 28 oktober ⁷⁴⁾ aan de Gouverneur van de provincie Gelderland opgedragen een onderzoek in te stellen naar

de juistheid van de geruchten die hem ter ore waren gekomen over een nijmeegs pastoor, die in Rome een uitspraak zou hebben verkregen die niet alleen voor zijn kerkelijke overheid, maar ook voor de regering beledigend was. Hij verzocht hem daarom "alle die inlichtingen en legale bescheiden over te maken, die te dezer zake dienstig zijn, ten einde het regt van de souverain tegen de aanmatigingen van gemelde propaganda te kunnen doen gelden, en den schuldigen te laten vervolgen". Als fundament voor een dergelijke vervolging zag hij art. 207 van het strafwetboek, waarin staatsvijandige betrekkingen met een buitenlandse mogendheid werden verboden.

Van deze strafvervolging kwam in eerste instantie niets terecht, omdat de Gouverneur op 27 november berichtte ⁷⁵⁾, dat hem na onderzoek weliswaar gebleken was, dat de berichten juist waren, maar dat hem daarover geen legale bewijzen in handen gekomen waren en hij verwachtte niet dat dit, gezien de aard der zaak, alsnog zou lukken.

Goubau had inmiddels reeds contact opgenomen met Van Velde de Melroy om de zaak over een andere boeg te gooien. Op 5 november schreef hij hem de volgende brief ⁷⁶⁾, die de bisschop er van moest overtuigen dat de regering geheel achter hem stond.

Monseigneur,

J'ai appris, par des bruits et lettres qui circulent dans le public, que Votre Grandeur avait reçu une, je ne sais quelle lettre ou rescrit de la Congrégation de la Propagande de Rome. Quoique je sois persuadé, Monseigneur, que vous êtes trop éclairé et trop instruit, ayant siégé plusieurs années au Grand Conseil des Pays-Bas ⁷⁷⁾, pour ne pas savoir que ces sortes de pièces sont sans autorité dans ce pays-ci, qu'elles n'y sont pas reçues et qu'elles ne le sont surtout pas sans être placetées ou visées par le Gouvernement, ainsi que le sont les bulles et rescrits du Saint Père lui-même ⁷⁸⁾, je viens, néanmoins, vous inviter encore de la manière la plus pressente de ne prendre aucun égard et de ne donner aucune suite au rescrit ou lettre susdite, d'autant que j'ai appris que son contenu serait attentatoire aux droits sacrés de votre Épiscopat, droits, que, comme successeur des apôtres, vous tenez de Dieu même et auxquels, par conséquent, aucune puissance humaine ne peut toucher.

Uit deze belofte van steun resulteerde tenslotte de afspraak dat Goubau er voor zou zorgen dat de regering de klachten van Van Velde de Melroy over de behandeling, die hem van de kant der Propaganda ten deel was gevallen, in Rome zelf krachtig zou ondersteunen. Langs de gezant in Rome, graaf Reinhold, zou de nederlandse regering duidelijk trachten te maken dat zij het affront dat de bisschop was aangedaan, als op haar terugslaand beschouwde en dat zij daarom aandrang op een genoegdoening die voor beide partijen bevredigend zou zijn. In de loop van november stuurde Van Velde de Melroy de door hem bijeengebrachte stukken naar Goubau, die het hele pakket, vergezeld van een regeringsnota, langs de minister van buitenlandse zaken naar Reinhold doorstuurde.⁷⁹⁾ Van Velde de Melroy zelf stuurde daarnaast nog een dringend pleidooi aan kardinaal Consalvi, waarin hij de zaak zo gedetailleerd mogelijk uiteenzette om duidelijk te maken dat het recht geheel aan zijn kant stond. Dit zeer omvangrijke stuk laat ik hier vanwege zijn belangrijkheid in zijn geheel volgen.⁸⁰⁾

Monseigneur le Cardinal,

Lorsque votre éminence pendant son séjour à Vienne en 1814 m'honorait de sa seconde lettre le 26 novembre, elle daignoit s'exprimer en ces termes: En vous offrant mes services, je vous prie de disposer de moi avec pleine liberté.⁸¹⁾

Quoique déjà plusieurs occasions se soient présentées où j'aurois désiré de pouvoir implorer la haute protection de votre éminence, j'ai cru devoir m'abstenir de profiter des offres gracieuses qu'elle avoit daigné me faire, attendu qu'il ne s'agissoit alors que de mon propre individu, mais malheureusement le moment est arrivé où ma dignité épiscopale vient d'être attaquée, et c'est ce qui m'engage à profiter de la permission de votre éminence de m'adresser à elle, comme j'ai l'honneur de le faire par la présente avec cette confiance que ses vertus éminentes, sa profonde sagacité, sa renommée publique, et surtout sa juste considération auprès de Sa Sainteté m'inspirent.

Il ne s'agit de rien moins, Monseigneur, que de la condamnation d'un évêque par la congrégation de la propagande, même sans avoir été entendu, et sur la simple dénonciation d'un prêtre réfractaire à ses ordres, ainsi que votre éminence s'en convaincra

par la lecture de la lettre, que la propagande m'adressa ouverte, sous cachet volant, ci-jointe en copie sub n° 1⁸²⁾ par le canal du même réfractaire, le R.P. Smeyers, qui me la fit tenir par la poste, dans un billet qu'il m'écrivit en me l'envoyant, après que déjà le contenu en était ébruite à Nimègue, lieu de sa résidence, et dans les environs, lettre où le mépris va si loin, que la propagande semble même vouloir me refuser les titres dus à la dignité épiscopale, comme si par le sacrifice que j'ai fait à la demande de Sa Sainteté pour le bien de la religion et de l'état de la partie de mon diocèse de Ruremonde, réunie à l'empire françois, je n'étois plus digne de continuer mes fonctions pour la partie non comprise dans ma démission, et dont, quoique le bref de Sa Sainteté, les lettres de Son Eminence le cardinal Caprara à Mgr. R. Mazio son auditeur à Paris⁸³⁾, et le droit canonique me donnent l'assurance de le gouverneur de droit ordinaire, aiant été canoniquement institué par le Saint Siège et ne connoissant d'autre empêchement que le sacrifice religieuse *pour une partie* de ce diocèse. Votre Excellence daignera prendre attention aux mots *amplitudo tua*.⁸⁴⁾

Jamais pendant les 24 années de mon épiscopat, je n'ai eu la moindre correspondance avec la sacrée congrégation de la propagande⁸⁵⁾, constamment j'ai taché comme évêque de mettre sous les yeux de Sa Sainteté un compte détaillé de mon administration spirituelle⁸⁶⁾, Sa Sainteté (ainsi que son prédécesseur de glorieuse mémoire Pie VI) m'a continuellement honoré par des brefs pleins de louanges, quoique non mérités, m'assurant de la pleine approbation de mes actions, surtout dans les tems critiques et turbulents où notre sainte religion s'est trouvée dès le commencement de ma promotion à l'épiscopat. Ce ne fut donc, Monseigneur, qu'avec la plus grande surprise que je reçus la lettre en question.

N'ayant point l'honneur d'être connu personnellement de Son Eminence Mgr. le cardinal Litta, et n'ayant jamais vu sa signature, je dois douter de son authenticité.⁸⁷⁾ La renommée de la haute science de ce prélat me fait rejeter la seule pensée qu'une telle lettre pourroit avoir été écrite par ses ordres. Oui, Monseigneur, je craindrois d'insulter la religion du chef de cette sacrée congrégation, si j'admettais cette lettre comme venant de lui; il faut que la malice ou le mépris de la dignité épiscopale l'ait dictée et qu'on n'aura surpris la prudence et la bonté de Monseigneur Litta, en extorquant sa signature.

Et en vérité, Monseigneur le cardinal, pourroit-on croire que dans l'église de Dieu où tout est disposé par un ordre admirable,

un évêque seroit condamné par la congrégation de la propagande sans avoir été entendu? Un évêque qui depuis sa tendre jeunesse jusqu'à l'âge de 75 ans n'a cessé de donner les preuves les plus convaincantes de son constant et inviolable attachement au Saint Siège, à cette colonne inébranlable de notre sainte religion, qui pour avoir défendu sa cause, ses droits, ses privilèges se trouve courbé sous le poids des infirmités; un évêque qui a été chassé de son siège, arraché de ses ouailles, privé de tous ses biens et mis dans la pénible situation de devoir prendre recours à la générosité des fidèles pour trouver de quoi subsister pendant un long et dur exil ⁸⁸), et qui encore dans ce moment, n'ayant jamais joui des revenus de son siège, reste chargé de toute la dépense que sa promotion à l'épiscopat lui a causée; un évêque qui jouit d'une réputation sans tache dans le public; qui en nombre d'occasions a taché de donner à Dieu tout ce qu'une créature doit à son Créateur, en donnant en même tems au souverain, avec prudence et modération, tout ce qu'il a droit d'attendre d'un sujet, qui par son travail apostolique depuis 24 ans sans interruption dans différents diocèses a donné aux fidèles toute consolation en tout ce que dépend de l'ordre épiscopal; qui encore dans le courant de cet été, à peine convalescent, a administré le sacrement de confirmation à plus de 15000 personnes dans le diocèse de Malines ⁸⁹); un évêque qui, seulement *pour ses principes ultramontains*, fut rejeté par Napoléon pour ne pas être compris dans la nomination de la nouvelle circonscription des diocèses après le concordat, qui pour sa fidélité connue a encore été honoré par l'empereur d'Autriche, pendant le séjour de ce monarque à Paris, par des expressions d'un souvenir le plus flatteur ⁹⁰); qui tout récemment fut encore honoré des (sic) commissions importantes de la part de Sa Sainteté, le glorieux pontif régnant, savoir une dans la cause du vicaire-général de Liège avec un *curé suspendu* ⁹¹), et l'autre dans le procès informatif pour la préconisation de l'archevêque de Malines, Mgr. le prince de Méan ⁹²), choses qui ne sont point inconnues de Votre Excellence, et lésquelles il a taché de diriger avec autant de zèle que de prudence.

Cependant, Monseigneur, un tel évêque est dénoncé publiquement comme ayant manqué grossièrement à son devoir dans plusieurs points et *d'être un point de scandale au clergé*.

Cette calomnie et ce manque d'égards me perce (sic) le coeur. Pour vous convaincre, Monseigneur, de la fausseté de l'assertion des méchants, je supplie Votre Eminence de vouloir s'informer de ma conduite et de ma manière d'être près Son Eminence le cardinal Brancadoro, qui m'a connu étant prévôt de la métropole

de Malines et conseiller ecclésiastique au conseil suprême de Sa Majesté l'empereur d'Autriche ⁰³⁾; près de Monseigneur Mazio ⁰⁴⁾ qui a bien voulu se charger constamment de mes besognes auprès du Saint Siège, et après ces deux prélats, Monseigneur, mon honneur me force d'invoquer le témoignage de toute la Belgique, de toute la Hollande et de tout ce qu'il y a de plus respectable dans les pays où l'émigration et l'exil m'ont forcé de chercher un asile, comme dans une partie du royaume de Prusse où Sa Majesté le roi m'a traité avec distinction, ainsi qu'a fait l'électeur-évêque de Munster ⁰⁵⁾; la Saxe, même la France où je fus obligé de me rendre en plein hiver et au péril de ma vie en 1811.

J'ose espérer que Votre Eminence recevra de toute part des témoignages de mon édification, qui a toujours été le premier objet de toutes mes actions, qui l'est encore en ce moment, et qui, par la grâce de Dieu, le sera jusqu'à la fin de mes jours.

Le diocèse de Ruremonde, s'étendant sous quatre différents souverains ⁰⁶⁾, j'ai eu constamment la satisfaction de me voir honoré de la bienveillance de tous, bien particulièrement par suite d'une stricte observance des devoirs de mon état; les princes qui dominèrent successivement sur la Hollande, m'honoraient pareillement des marques de leur satisfaction en cette matière.

Quelle tache donc, Monseigneur, à ma réputation et à ma dignité épiscopale, de me voir inculpé par la congrégation de la propagande d'être *un scandale pour les autres curés*, et cela en face d'un pays protestant, sur la dénonciation d'un prêtre réfractaire à mes ordres, dans un moment où la dignité épiscopale semble être attaquée de toute part et exposée au mépris des ennemis de notre sainte religion, qu'on sait (pour parler ainsi) jurer de cette façon dans ce moment où l'autorité des successeurs des apôtres fait quasi la raillerie du public, que non seulement les séculiers, mais aussi les prêtres leur disputent le droit de régir leur diocèse, et ne craignent plus de se soustraire à leurs mandements et décrets, formant des congrégations particulières, et creusant ainsi le chemin qui, tôt ou tard, doit conduire à un mépris général pour tout le corps des évêques, et fait craindre un schisme parmi le clergé et le peuple.

Ayant gouverné pendant 24 ans mon diocèse avec toute la modération convenable, j'ai été assez heureux, Monseigneur, de pouvoir y maintenir la paix et la concorde entre mes ecclésiastiques; aucun trouble y a eu lieu, aucune dissension; chacun s'est soumis à mes ordonnances, toujours basées sur les règles de notre sainte religion et l'indépendance de l'église. Ce n'est que depuis que seulement deux de mes curés ont osé se déclarer

réfractaires à mes ordres, et que mettant leur confiance en un vicaire étranger⁹⁷⁾, voisin du pays de ma juridiction épiscopale, qui en les soutenant dans leur désobéissance a mis le feu de la discorde dans mon diocèse, c'est depuis lors seulement que j'y éprouve des difficultés dans une petite partie seulement, instigué par un seul religieux, pour soutenir sa cause et pour se venger de ce que je n'ai pas satisfait à son ambition pour le choisir au poste d'un de mes doyens ruraux, place pour laquelle, à cause de son caractère hautain et dominant, il n'a pu mériter ma confiance.⁹⁸⁾

C'est ce seul prêtre qui s'est montré réfractaire à mes mandements et qui m'a menacé de me dénoncer à Rome, ce qu'il parait avoir fait à la congrégation de la propagande, dont il a su obtenir par obreption la lettre en question, et qui, quoique *non compétent*, comme je le crois, pour juger un évêque, vient de m'ordonner de réhabiliter ce prêtre dans ses fonctions, et cela, chose inouïe, sans m'avoir entendu et sans m'avoir demandé aucun renseignement sur les motifs qui m'ont déterminé à le suspendre.

Avant d'entrer dans le détail de l'affaire qui a déterminé la congrégation de la propagande à exercer un excès de pouvoir d'une manière si inconvenable, je supplie Votre Eminence de vouloir me faire rendre justice, et faire en sorte que Sa Sainteté ordonne à cette congrégation de rendre à la dignité épiscopale l'honneur et le respect dont elle m'a dépouillé contre tout droit et publiquement en envoyant une pareille lettre *sous cachet volant* à un des prêtres de mon diocèse, à celui même qui est réfractaire, qui a osé prendre lecture de la dite lettre et à en divulger le contenu, avant même qu'il me la fit parvenir. Je ne vous cache pas, Monseigneur le cardinal, que sans cette réparation je ne saurai survivre à un affront pareil, et tout mon travail dans le ministère épiscopal ne pourra plus produire les fruits pour le salut des âmes confiés à mes soins. Oui, Monseigneur, navré de douleur, permettez que je le dise dans l'affliction de mon âme, il faut, me parait-il, ou que mon honneur soit réparé, ou que je puisse espérer au moins que Sa Sainteté ne me refusera point la grâce de me rayer de la liste des évêques fidèles à Dieu et à Sa Sainte Eglise, me jugeant indigne d'y occuper une place après avoir donné de scandale ou d'avoir agi contre des décisions du Saint Siège.

Qu'il plaise donc à Votre Eminence de m'écouter dans l'exposition du fait et de ma conduite.

Lorsqu'après avoir donné ma démission pour la partie du territoire français sur laquelle s'étendait mon diocèse de Ruremonde, fatigué d'errer en pays étranger, je croyois devoir me rendre dans

la partie hollandaise, et je m'adressai en conséquence au gouvernement pour connaître son intention, insinuant que j'avais choisi pour mon domicile la ville de Grave.⁹⁹⁾ Le département de Brabant batave, sous lequel j'avais 20 paroisses, y consentit et m'accorda pour compétence provisoire 2000 florins d'Hollande¹⁰⁰⁾ (unique revenu dont je jouis depuis 1804, et encore dans ce moment, et dont j'ai été privé sous le gouvernement français). Le même département à la demande des deux vicaires de Bréda et de Bois-le-Duc, leur avait assigné une somme de 1500 florins. Toute la juridiction de ces deux vicaires était sous ce département, et la plus grande partie de ma juridiction épiscopale était sous le département de la Gueldre, où je compte encore 36 paroisses et la ville de Nimègue. Le département de Brabant m'avait assigné 3000 florins *pour les 20 paroisses* de mon district de *Cuyk en Brabant* à distribuer à ces 20 curés¹⁰¹⁾; la plus grande partie, savoir les 36 paroisses de la Gueldre, restoient privés de tout secours de compétence.

Après que le pays fut évacué par les français et que l'autorité du prince d'Orange comme souverain y fut rétablie, Son Altesse daigna me continuer la même somme de 3000 florins *pour mes curés du district de Cuyk*, mais mes autres curés des districts de Nymègue et de Druten, département de la Gueldre, ne pouvant participer de cette modique somme, je fis des humbles rémontrances afin d'obtenir de la munificence du prince quelque chose pour eux, comme je l'avais pour ceux du district de Cuyk.

Des pareilles demandes furent faites par différents archiprêtres de la Hollande.¹⁰²⁾

Sa Majesté m'accorda par sa disposition du 19 août 1814 pour le moment une somme de 2000 florins de laquelle je ne pouvais assigner que le maximum de 60 florins.

Jusqu'alors nulle condition était attachée à la jouissance de ce traitement. Entretens parut la nouvelle constitution¹⁰³⁾, dans laquelle se trouvait l'art. 139, préjudiciable à notre sainte religion, et peu après parut un décret du prince¹⁰⁴⁾, *basé sur cet article*, d'où il *paraissait* résulter que ce secours, traitement ou compétence n'était accordé que sous la condition qu'à chaque vacature d'une place dont le titulaire jouissait d'un bienfait du gouvernement, le supérieur ecclésiastique était obligé de donner connaissance de cette vacature, et demander la permission du gouvernement avant de pouvoir y nommer un autre ecclésiastique. A la première connaissance que j'eus de ce décret, je crus qu'il était de mon devoir de soumettre mes humbles réflexions contre le dispositif du même décret au prince souverain¹⁰⁵⁾, et

je les lui adressai sans hésiter, me privant de suite, et en attendant la résolution souveraine, de la somme de f 2000, qui m'avait été accordée pour compétence, et ce pour ne pas donner le scandale à mes curés en acceptant, comme si j'acceptais pour moi ce que je trouvais illicite pour d'autres. J'avais cependant, Monseigneur, la certitude que ce décret ne me regardait en rien. A la défense que je fis d'accepter sous les conditions susdites quelque compétence ¹⁰⁶), tous mes ecclésiastiques y renoncèrent. Entretens parut un autre décret du prince, en date du 18 février 1815, qui, quoique donnant une explication au premier, paraissait encore laisser quelque doute. Il arriva enfin que la première constitution pour la Hollande fut remplacée par une autre générale *pour tout le royaume des Pays-Bas*, et le contenu de l'art. 139 de la première ne s'y trouva plus.

Ayant eu l'honneur de parler plusieurs fois de cette intéressante affaire avec Sa Majesté ¹⁰⁷), j'appris de la bouche royale quelles étaient ses intentions sur les articles qui allarmaient ma conscience, et faisaient refuser les compétences; et ces pourparlers m'ayant donné la conviction que Sa Majesté n'exigeait rien qui put blesser la conscience la plus timorée, je crus devoir en justice permettre que *mes curés* les acceptassent sans la moindre difficulté. J'expédiai en conséquence une circulaire dont j'ai l'honneur de joindre ici copie *sub n° 2.* ¹⁰⁸) Je me suis d'autant plus expressé, Monseigneur, à donner *comme ordinaire* cette décision que déjà depuis le mois de juin il circulait des bruits que le Saint Père avait déclaré que les ecclésiastiques de la Hollande, soumis immédiatement à Sa Sainteté et gouvernés par son délégué, Mgr. Ciamberlani (*qui à ce sujet s'était adressé à la congrégation de la propagande*) pouvoient recevoir les compétences, dont il s'agit. Ce que j'avance résulte de la lettre que Son Eminence le cardinal Litta écrivit à Mgr Ciamberlani dont ci-jointe copie n° 3. ¹⁰⁹)

A peine avais-je usé de mon droit d'ordinaire en permettant l'acceptation des compétences, que le vicaire apostolique de Bois-le-Duc, le vicaire général qui prêtait au roi les intentions les plus sinistres, ou les soupçonnoit au-moins, avait dès le commencement montré son mécontentement de ce que la somme destinée aux compétences n'était pas remise *in globo* entre ses mains, tandis que suivant l'assignation elle devait être distribuée à chaque curé par le gouvernement, tachait de me faire comprendre que ma manière d'agir était contraire aux décisions du Saint Père; il s'adressa à Mgr Ciamberlani qui par sa lettre du 24 novembre 1815 me donna communication d'une résolution de la congré-

gation de la propagande. Veuillez, Monseigneur, sous le n° 4 trouver ici un extrait de sa lettre et de ma réponse. ¹¹⁰⁾

Et supposé pour un moment que la décision de la sacrée congrégation subsistait, je laisse au jugement de Votre Excellence, si c'est de la dite manière et par des extraits de lettres adressées à des tiers qu'un évêque, qui est en communication directe avec le Saint Siège, doit être censé avoir reçu une communication légale des décisions de la propagande, avec laquelle il n'a jamais eu rien à démêler.

D'ailleurs dans le sens même de la lettre de Monseigneur le cardinal Litta, tout doute étoit ôté. Comme *ordinaire* je savais 1° que le décret du 28 septembre *ne me regardoit d'aucune manière* ¹¹¹⁾; 2° que les intentions de Sa Majesté n'étoient nullement telles qu'on les attribuoit dans le sens du décret, et 3° l'expérience me convainquoit de la vérité du premier et du second point; aussi ce que le vicaire de Bois-le-Duc et Mgr Ciamberlani pratiquaient dans leurs ressorts respectifs m'étoit étranger; comme *ordinaire* j'avais tout apaisement *pour mon diocèse*. ¹¹²⁾

Tous mes ecclésiastiques se sont empressés de me témoigner leur reconnaissance pour le soulagement que la munificence du roi leur accordait dans ces tems malheureux, où plusieurs d'entre eux étoient dans la dure nécessité de devoir employer le travail de leurs mains pour pouvoir subsister, attendu que les pauvres catholiques ne pouvoient presque plus contribuer. Or, comme le vicaire de Bois-le-Duc soutenoit toujours que j'agissois contre la décision de Sa Sainteté, et que seulement *deux* de mes curés refusoient le traitement, l'union et la paix furent menacées dans mon diocèse, surtout que dans la ville de Nimègue, où il y a quatre églises pour une seule et même paroisse, desservies par quatre différens prêtres, le *père Smeyers* tachoit de faire un parti et d'attirer les catholiques à son église, faisant divulguer que tous les autres agissoient comme des *schismatiques*.

D'un autre côté, le même père me blamoit ouvertement, comme si j'avois assimilé mes curés aux plus pauvres ouvriers qui recevoient davantage etc. etc. Entretens lui, qui jadis m'avoit apporté des plaintes du peu qu'il recevoit de sa communauté, il s'étoit permis de faire une collecte extraordinaire dans la ville, au détriment des trois autres prêtres et contre les statuts de mon diocèse et du pays.

Voulant faire cesser toute discussion au sujet des compétences, discussions qui malheureusement ne font qu'augmenter au plus grand scandale, non seulement par les hommes, mais qui font aussi un objet de critique dans les assemblées des femmes, et

considéré 1° l'état de plusieurs catholiques qui ne pouvoient rien contribuer à leurs curés, 2° la dépendance de mes prêtres envers leurs paroissiens, je me suis adressé avec respect à Sa Majesté pour solliciter un traitement de 600 florins des Pays-Bas, ou passé les 1200 francs, pour chaque curé à Nimègue, ce que le roi, par un effet de sa bonté ordinaire et une attention particulière pour ses sujets catholiques, daigna m'accorder gracieusement, et sans la moindre rescription *ou condition quelconque*. En même tems j'ordonnai à tous mes curés d'accepter le traitement que je venois d'obtenir de la bonté de Sa Majesté. Il ne s'agissoit que du refus de deux qui, méprisant mes ordres, continuoient de suivre le conseil des étrangers, et la décision que le vicaire de Bois-le-Duc avoit donné pour ce diocèse.

Connaissant les intentions de Sa Majesté, et ayant obtenu de sa générosité une compétence annuelle de plus de 18000 florins ¹¹³⁾ pour mes curés, mon autorité épiscopale exigeoit une prompte soumission de tout mon clergé; et désirant l'unité et conformité dans tous mes subordonnés, et que depuis le tems de la réforme mes prédécesseurs n'ont accordé d'autre admission que *ad revocationem*, je fis connoître que ceux qui ne vouloient point observer mes mandemens, ne pouvoient rendre le service que j'avois droit d'attendre de leur ministère, et que je ne pouvois leur continuer l'admission.

Une longue correspondance eut lieu entre le père Smeyers et deux de mes doiens, mais sans effet. Il persistoit dans son refus, et augmentoit par ses discours peu édifiants, la discorde entre mes diocésains, et même la méfiance dans leur évêque.

Après des longs débats, Monseigneur, j'écrivis directement à ce père réfractaire à mes ordres. Je prie Votre Excellence de me permettre que je joigne ici *sous le n° 5* quelques-unes de mes lettres. ¹¹⁴⁾

Par une attention particulière, quoique un évêque n'est point obligé de rendre compte de ses actions à ses subordonnés, je n'ai point manqué de lui montrer tout ce que j'avois fait en cette matière, et lui ne vit que le décret du 28 septembre ne regardoit point mon diocèse, que je ne connoissois aucune condition; je lui ai mis sous les yeux copie de la notification que je donne, à chaque vacature, au gouvernement de la personne nommée par moi. Veuillez, Monseigneur, en trouver une pareille *sub n° 6*. ¹¹⁵⁾ Pendant cette discussion entre l'évêque et un seul de ses ecclésiastiques, le vicaire de Bois-le-Duc (dépendant de la congrégation de la propagande) y annonçoit que dans l'offre des compétences *étoit exercé une espèce de persécution, et qu'on tachoit de*

mettre la religion en captivité. Je joins sous le n° 7 copie de la réponse de cette congrégation ¹¹⁶⁾, laquelle comme un éclair fut communiquée par tout le royaume, et laquelle, sans la prudence des hommes religieux et prudents, auroit pu causer beaucoup de mal dans les provinces; assertion que je regarde comme injurieux aux sentimens bienfaisans de Sa Majesté notre roi. ¹¹⁷⁾

Alors le père Smeyers, inhardi par cette pièce, rejetait toute admonition de ma part, me méprisoit plus ouvertement dans la personne de mon doyen, qu'il vouloit à peine admettre dans sa maison.

Mon autorité épiscopale ne permettoit plus de retenir un tel coopérateur pour le salut des âmes, et je fis cesser ses fonctions pastorales. L'admission que je lui avois accordée, étoit révoquée *à tout moment.* Votre Excellence trouvera *sub n° 8* copie de son admission. ¹¹⁸⁾ J'ai usé de mes droits, comme mes prédécesseurs l'ont fait très souvent, et comme je fus obligé de le faire avec le prédécesseur du nommé Smeyers en 1798. ¹¹⁹⁾

D'abord le père Smeyers menacoit de me dénoncer à Rome, prétendant qu'il ne pouvoit être destitué. Votre Excellence daignera considérer que ce prêtre n'a aucune institution canonique, et aussi, s'il en eût une, il devoit commencer à se soumettre à mes ordres, et porter ensuite ses doléances, s'il croyoit en avoir matière, à mon juge compétent, qui ne peut être que Sa Sainteté, et non la propagande, qui sans m'avoir préalablement entendu, m'adresse une lettre, par laquelle elle m'exhorte, et m'enjoint de remettre ma confiance en cet homme en le réintégrant dans sa cure.

Comme il n'a jamais eu de cure, Monseigneur, et qu'il n'a obtenu qu'une admission précaire et révoquée, ni ma dignité épiscopale, ni le bien de la religion catholique, ni le salut des âmes confiés à mes soins ne m'ont permis de satisfaire au contenu de la lettre de la propagande. Au contraire, Monseigneur, Votre Excellence daignera considérer, que si tel est le procédé qu'on observe envers un évêque, la dignité épiscopale doit perdre bientôt le peu d'autorité, dont elle jouit encore, et la subordination envers les supérieurs ecclésiastiques ne dépendra que d'une volonté arbitraire de faire tout ce qu'on jugera selon son opinion, en appelant pour la moindre chose à la congrégation de la propagande, qui condamne si lestement un évêque, et même l'accuse d'avoir scandalisé les fidèles en exigeant la soumission à ses ordres.

Je ne finirois point, Monseigneur le cardinal, si je voulois faire un plus exact détail de tout ce que ce prêtre a fait pour me contrarier et me mépriser aux yeux du public, parcourant tout le

royaume en se vantant hautement de m'avoir dénoncé à Rome, et de me forcer à le remettre dans ses fonctions; comme aussi d'abord à la réception de la lettre, il s'en est vanté de telle manière, que je crains des suites fâcheuses de la part du gouvernement.

Je prie Votre Excellence de vouloir me pardonner si j'ai abusé de sa patience par ce long récit. Je la supplie en toute humilité, pour l'honneur de l'épiscopat outragé, de faire parvenir l'incluse à Sa Sainteté ¹²⁰), notre digne père, qui certainement ne permettra point qu'un évêque, connu par l'intégrité de ses moeurs, son attachement au Saint Siège, sa circonspection dans les circonstances épineuses, et l'observation la plus stricte de ses devoirs envers Dieu et envers son roi, reste sans satisfaction de la part de la propagande.

Et, comme je crois d'importuner l'attention paternelle de Sa Sainteté, j'ose espérer que Votre Eminence ne me refusera point la grâce de donner le détail de tout ce que j'ai l'honneur de lui écrire.

Veillez, Monseigneur, être persuadé des sentimens reconnoissans que je conserverai d'un service si important dans les circonstances actuelles, et baissant de coeur la pourpre de Votre Eminence, je suis avec tout le respect,

Monseigneur le cardinal,
de Votre Eminence.

De nederlandse zaakgelastigde in Rome heeft de zaak met voortvarendheid aangepakt. Op 30 december overhangde hij kardinaal Consalvi namens zijn regering een nota, waarin met kracht op volledige genoegdoening werd aangedrongen ¹²¹). In deze nota gaf hij op zijn beurt een samenvattend overzicht van heel de bewogen affaire, waarbij het er hem vooral om te doen was de grote lankmoedigheid, die de regering steeds betoond had, te doen uitkomen. Hij releveerde daarom in het bijzonder dat de regering zich terecht gegriefd achtte door het decreet van 10 mei 1817, waarin gesteld werd dat zij er op uit was de Kerk in een staat van afhankelijkheid te brengen en haar aan vervolging bloot stelde, maar hij was van de andere kant diplomaat genoeg om de verantwoordelijkheid voor deze voorstelling van zaken geheel aan de informaties van Van Alphen toe te schrijven en te verklaren dat de koning er van overtuigd was "que le Saint Père

est loin d'y prendre part". Omdat Van Alphen en anderen er voor gezorgd hadden de tekst van het decreet op grote schaal te verspreiden, kon uit dit alles niets anders voortkomen dan een toename van "d'effiance et discorde entre le souverain et ses sujets". Met klem wees hij er op dat de zienswijze van Van Velde de Melroy juist was. Het regiem van de voorwaarden was inderdaad slechts bedoeld voor de Hollandse Missie en op geen enkele manier van toepassing op de zuidelijke districten.

"Ce fût en conséquence de cela, que les ecclésiastiques, appartenant à la partie de l'ancienne diocèse de Ruremonde, que l'évêque Van Velde régit encore, ainsi que ceux des vicariats de Bréda et de Bois-le-Duc, obtinrent, eux et leurs successeurs, du trésor public des secours et des traitemens, purement et simplement, et sans aucune clause ni condition". ¹²²⁾

De verwarring was blijven voortduren, enkel en alleen, omdat Van Alphen, ondanks duidelijke verklaringen van de kant der regering, met hardnekkigheid aan zijn zienswijze was blijven vasthouden. Onder zijn invloed was Smeyers in zijn verzet tegen zijn bisschop blijven volharden en hij was er tenslotte in geslaagd bij de Propaganda steun te vinden. Van Velde de Melroy had zich terecht wegens de hem aangedane behandeling beklaagd en de regering plaatste zich volledig achter zijn grieven. Het was nu aan de Heilige Stoel om duidelijk te maken dat zij haar bijdrage wilde leveren aan een herstel van gezonde verhoudingen. Niet alleen zou daardoor alle grond ontnomen worden aan de lasterpraatjes, waarmee kwaadwillenden de bedoelingen van de koning en zijn regering in een kwaad daglicht plaatsten "en dénaturant les mesures les plus innocentes du gouvernement", maar bovendien zou zo het juiste klimaat geschapen kunnen worden voor een definitieve regeling van andere nog hangende kwesties, welke door beide partijen zozeer verlangd werd. ¹²³⁾

Dit krachtig pleidooi bleek enkele dagen later reeds zijn werk gedaan te hebben. In een rapport van 8 januari ¹²⁴⁾ liet Reinhold de minister van buitenlandse zaken weten dat hij een ontmoeting had gehad met kardinaal Consalvi, die "avec une franchise, qui dans toute autre bouche m'eut semblé incroyable, tandis que dans

la sienne même elle me parait admirable, . . . passa condamnation sur les procédés tenus envers l'évêque de Ruremonde".¹²⁵) De kardinaal stelde Smeyers volledig in het ongelijk hoewel hij enkele bedenkingen liet horen over de strekking van het artikel betreffende de voorwaarden. Hij had reeds contact opgenomen met kardinaal Litta om bij hem informaties in te winnen over de bevreemdende gang van zaken met de brief van de Propaganda en deze had zijn handen in onschuld gewassen. Hij had toegezegd een onderzoek in te stellen en zo spoedig mogelijk opheldering te verschaffen. Consalvi eindigde met de belofte dat hij, na ontvangst van deze opheldering, de regeringsnota zou beantwoorden. "En attendant cette réponse, j'avouerai que je n'avais pas cru devoir espérer de la voir si promptement annoncée. Il ne me reste qu'à souhaiter, qu'elle suive de près son annonce, et qu'elle soit conforme aux ouvertures susmentionnées de Son Eminence". Het antwoord, dat Consalvi in het vooruitzicht had gesteld, liet nog geruime tijd op zich wachten. In eerste instantie moet dit worden toegeschreven aan de aard van de ophelderingen, die de Propaganda in de loop van januari aan het Staatssecretariaat deed toekomen. De tekst er van laat ik hier volgen.¹²⁶)

Memoria data dalla S.C. di Propaganda all' Emo Signor Card. Segretario di Stato in risposta alla querela di Monsignor già Vescovo di Ruremonda.

Non meno dalla memoria di Sua Eccellenza il Signor Inviato Straordinario e Ministro Plenipotenziario di Sua Maestà il Re dei Paesi Bassi, che dal Dispaccio di Monsignor de Velde de Melroy già Vescovo di Ruremonda, ambi diretti all' Emin.mo Signor Card. Consalvi Segretario di Stato, il Card. Litta Prefetto di Propaganda non senz' ammirazione ha veduto, che il non lodevole contegno usato da detto Vescovo in ordine alla rimozionell del Paroco di Nimega si voglia ora ritorcere, ed imputare a trascorso della S.C. di Propaganda, e ciò, che più ne sorprende, chiederne anche soddisfazione. Il Card. Prefetto di Propaganda non ha di che rimproverarsi per rapporto alla lettera scritta al detto Prelato li 27 Settembre p.p., o si riguardi il merito intrinseco dell'affare, o la forma tenuta, o le altre circostanze.

Si è ripreso Monsignor de Velde de Melroi, perchè contro il giudizio della S. Sede obbligava i Pastori della sua Diocesi ad

accettare i sussidi offerti dalla reale munificenza con le apposte due condizioni, che ledono l'Ecclesiastica libertà, e anche aveva rimesso dalla Parocchia di Nimega il benemerito P. Smeyers, non per altro motivo, se non per aver ricusato i detti sussidi, esortando a restituirgli l'impiego. La condotta tenuta in questa parte dalla S.C. di Propaganda è pienamente conforme alla risoluzione presa dalla S.C. deputata sugli affari Ecclesiastici del Mondo Cattolico nella sessione tenuta in Genova li 20. Aprile 1815, e approvata da//Sua Santità; in seguito della quale ne fu stato il Decreto, che dev' essere stato spedito dalla Segretaria di Stato a Monsignor Ciamberlani Vice-Superiore delle missioni di Olanda; e coerentemente al medesimo ne fu anche li 13. Maggio 1815., e per organo del medesimo fu la Risoluzione comunicata a tutti i superiori Ecclesiastici. ¹²⁷⁾ Mons. de Velde non solo ha ricusato di uniformarsi al giudizio della Sede Apostolico, ma quel, che è più, ha anche obbligato sotto le pene Canoniche i suoi Pastori contradire al Decreto della S. Sede, rimuovendo dalla cura delle anime il P. Smeyers, perchè ricusava i sussidi, e sforzando il pastore Van der Heyden a riceverli contro sua coscienza.

Giunse anche più oltre l'eccesso di Monsignor Vescovo, giacchè ricevuta ch'egli ebbe la lettera dei 27. Settembre, perchè ristabilisce il P. Smeyers, invece di ristabilirlo aggravò la mano sopra il medesimo, sospendendolo anche nell'esercizio sacerdotale: lo che è un manifesto disprezzo degli ordini della S. Sede, la quale//in questa parte agisce per organo della S.C. di Propaganda, ch'è il Tribunale competente su tutti i luoghi di Missione. ¹²⁸⁾ Il procedere di Monsignor de Velde mosse molti altri a seguire il di lui esempio; onde a buona ragione se gli scrisse, che la sua condotta in questa parte era agli altri di scandalo.

Si dà per giusta la punizione del P. Smeyers, come disubbediente agli ordini del proprio Vescovo: egli peraltro non è in questa parte colpevole, giacchè nel conflitto si deve piuttosto obbedire alla suprema Cattedra, che alle altre, tantopiù, che Monsignor de Velde non è Vescovo ordinario, ma semplice amministratore. Perchè poi obbligare i Pastori ad accettare i Sussidi, quando non obbliga la legge; la quale lascia ciascuno in libertà di chiederli, e di riceverli? Nè merita alcun peso la scusa, che essendo i Pastori amovibili *ad nutum*, poteva egli rimuovere a suo arbitrio il P. Smeyers, imperocchè deve sempre concorrervi un giusto motivo, ne ragionevole è quello di aver obbedito alla S. Sede. Per giustificare Monsignor Vescovo si ricorre all'effugio, che le due condizioni apposte al ricevimento del sussidi non riguardano

il Belgio, ma le sole Provincie di Olanda ¹²⁹⁾, ond'è, che il Paroco di Nimega non aveva luogo di ricusare i soccorsi in forza di dette condizioni. Qualunque siano le segrete istruzioni date dal Governo a Monsignor Vescovo, è sempre vero; che i regi Decreti tanto dei 23. Dicembre 1813., che dei 21. 7mbre 1814., nei quali prescrivonsi le condizioni sudette, sono generali per tutto il Regno, nè fanno alcuna eccezzuazione, o distinzione di luoghi; come ben rileva Monsignor Ciamberlani nella sua lettera dei 5. 7mbre 1817 ¹³⁰⁾, e il Vicario Apostolico di Boisleduc nella sua Memoria ¹³¹⁾, d'ambe le quali si dà copia in Sommario n.1. I suddetti Decreti sono pubblici, ministeriali, e tuttora vigenti; ne se n'è promulgato alcun'altro, che eccettui le Provincie del Belgio. Se la Maestà Sua si degnerà di farne publica dichiarazione, non solo il P. Smeyers, ma tutti gli altri delle Belgiche Provincie profitteranno bentosto della Reale Munificenza. ¹³²⁾ Ecco giustificata la S.C. nel merito intrinseco//dell'affare.

Passandosi ora alla forma tenutasi dalla medesima; due sono gli oggetti, di cui si grave Monsignor Vescovo; il primo è, che siansi prese delle misure senza prima sentirlo; l'altro: che la lettera de 27. 7mbre siasi rimessa aperta al Paroco ricorrente, il quale l'ha publicata a scorno del Vescovo. Quanto alla prima la S.C. si è mossa ad ammonire il Prelato, non già sù i reclami del Paroco, ma sulle denunzie delle primarie Autorità Ecclesiastiche dell'Olanda, e del Belgio, e specialmente di Monsignor Ciamberlani; il quale anzi proponeva, che il Paroco di Nimega fosse ristabilito di Pontificia autorità senza intervento del Vescovo, come si può rilevare dalla citata lettera; dal che peraltro si è la S.C. astenuta, contentandosi di esortare il Vescovo nella verità dell'esposto, subitochè il rappresentante della S. Sede, cioè Monsignor Ciamberlani, li Vicarij Apostolici, l'Arciprete di Amsterdam, ed anche altri ne contestavano il giusto ricorso.

Rispetto poi alla lettera, che dicesi esser giunta aperta nelle mani del P. Smeyers, avrà per questa parte ragione Monsignor Vescovo di dolersene; ma non a carico della S. Congregazione. Siccome il reclamo dal P. Generale degli Agostiniani, il quale rinsisteva per il ristabilimento del Paroco; così la lettera fu rimessa aperta al P. Generale, affinchè vedesse il provvedimento dato, con ordine però espresso di doverla quindi diriggere a Monsignor Ciamberlani, il quale avrebbe dato alla lettera il conveniente indirizzo, come si rileverà dal Biglietto, col quale si accompagnò la lettera, e del quale si dà copia in Sommario no 2. ¹³³⁾ Se il P. Generale ha trasgredito gli ordini della S.C., non è colpa della medesima. Quindi è, che si fa dal Card. Prefetto un'acre riprensione al detto

P. Generale, rimproverandolo di aver diretto la lettera contro il prescritto della S.C. e data così occasione ad un simile sconcerto, ne si mancherà ancora di redarguire altamente il P. Smeyers.

A torto dunque si taccia la S.C. di quanto ha essa operato in ordine a Monsignor de Velde, avendo piuttosto la medesima un giusto motivo di querelarsi di detto Prelato, che non contento di aver dispregiato le lettere della S. Congregazione, ha anche avuto il coraggio di chieder soddisfazione contro il Tribunale superiore. Che dirà egli quando gli sarà pervenuta la seconda lettera scrittagli in data dei 13. Dicembre p.p. sullo stesso proposito? Il Card. Prefetto ne acclue copia a Sua Eminenza Revma per suo regolamento. Sommario no 3.

Nel rispondere al Signor Ministro sarà sempre bene d'insistere per la revoca delle due condizioni, che danno causa a simili inconvenienti, potendosi contentare il Governo della semplice notificazione dei superiori Ecclesiastici, che verranno eletti secondo le regole Canoniche. Sarebbe anche d'uopo di mettergli in grazia il degnissimo Vicario Apostolico di Boisleduc, che si vede preso di mira dal Governo. ¹³⁴⁾

De Propaganda bleef dus onverkort vasthouden aan de overwegingen die haar bij haar optreden tegen Van Velde de Melroy geleid hadden. Slechts de klachten aangaande de manier, waarop de brief van 27 september de bisschop bereikt had, achtte zij gegrond, maar de verantwoordelijkheid ervoor werd geheel en al afgeschoven op de schouders van de generaal van de Augustijnen. Op 24 januari 1818 schreef Pedicini hem in naam van zijn chef een scherp gestelde brief ¹³⁵⁾, waarin hij hem duidelijk maakte dat de Propaganda alle redenen had "di disapprovare altamente e di riprendere la condotta da lei tenuta in questo delicatissimo affare". Hij legde hem daarom op "ch'ella ne faccia un acre rimprovero al P. Smeyers, che ne ha fatto un simile abuso". De generaal haastte zich op 27 januari ¹³⁶⁾ te antwoorden dat hij zich ten volle bewust was van de gefundeerdheid van het ongenoegen, dat hij door zijn handelwijze had gewekt. Hij voerde echter ter verontschuldiging aan dat hij het adres van Ciamberlani niet kende en daarom de brief aan Smeyers had gestuurd, zonder er acht op te slaan dat zij niet verzegeld was. Hij verzekerde dat hij onmiddellijk zijn onderdaan de verlangde schrobbering zou geven. ¹³⁷⁾

Nauwelijks was op dit ene punt enige opheldering bereikt, of een nieuwe complicatie deed zich voor. In de loop van februari arriveerde een lange brief van Consgen via Mgr Mazio op het Staatssecretariaat, waarin deze meldde dat de tweede brief van de Propaganda Van Velde de Melroy op precies dezelfde manier bereikt had als de eerste.¹³⁸⁾ Smeyers had de brief op 15 januari in handen gekregen en eerst een week later aan de bisschop doorgezonden, nadat hij er voor gezorgd had de inhoud ervan door een groot aantal afschriften in de openbaarheid te brengen. Hij had zijn brutaliteit zo ver gedreven dat hij weigerde plaats te maken voor zijn opvolger en zijn kerk gesloten hield, zodat de bisschop zich genoodzaakt had gezien een beroep te doen op de wereldlijke macht om hem te dwingen zijn verzet op te geven. Van Velde de Melroy was door heel deze gang van zaken zo geschokt, dat hij een ernstige crisis doormaakte die voor zijn leven deed vrezen.¹³⁹⁾ Hij herhaalde de argumenten die zijn bisschop in het memorandum aan kardinaal Consalvi tegen het ingrijpen van de Propaganda had aangevoerd en herinnerde aan het verzoek, dat hij ook daarna nog in een brief aan de paus persoonlijk gedaan had, om hem ofwel publiekelijk in ere te herstellen of hem zijn ontslag te geven. Hij meende in naam van de bisschop, ook na de tweede brief van de Propaganda, op een pauselijke beslissing te mogen aandringen, want "ni sa conscience, ni le bien de la religion, ni la paix du pays, ne permettent de faire le moindre changement avant de connoitre le jugement de Sa Sainteté". Aan dit oordeel zou hij zich onvoorwaardelijk onderwerpen, ook al durfde hij de hoop uit te spreken, "que le Saint Pontif ne forcera point un évêque de remettre un prêtre qu'il regarde comme le brandon de la discorde, qui ne peut jamais jouir de sa confiance, et avec qui l'évêque ne pourroit continuer de gouverner le petit troupeau que la divine providence lui a laissé". Hij verzekerde tenslotte dat de bisschop de competentie van de Propaganda niet kon erkennen en zich daarom gerechtigd achtte "de . . . s'abstenir de donner la moindre réponse, l'affaire étant portée devant Sa Sainteté; mais si jamais la Congrégation persiste dans ses menaces, et continué de demander

le rétablissement de ce prêtre, pour quel rétablissement il existe déjà une défense du gouvernement, je crains, Monseigneur, qu'il en résulteront des conséquences pernicieuses pour la religion".

Met dit perspectief voor ogen moest het Consalvi duidelijk zijn dat het uitgesloten was beide lijnrecht tegenover elkaar staande standpunten te verzoenen. Uit de contacten met Reinhold was het voor hem al vast komen te staan dat de nederlandse regering zich volledig achter de zienswijze van Van Velde de Melroy plaatste en dat zij slechts met een voor hem gunstige beslissing genoegen wenste te nemen. Daarvan stelde zij ook haar houding ten aanzien van alle andere nog hangende kwesties, in het bijzonder die van een ook door Rome gewenst concordaat, afhankelijk. Voor een diplomaat als Consalvi was het al spoedig zeker dat hij in die richting moest werken. Hij beseftte dat hij daarbij uiterst voorzichtig moest manoeuvreren om te voorkomen dat de autoriteiten van de Propaganda onnodig geprikkeld zouden worden, want zij moesten ten slotte bewogen worden tot een ongetwijfeld vernederende terugtocht.

Consalvi beperkte zich dan ook voorlopig tot een kort briefje, dat hij op 7 maart aan Van Velde de Melroy toestuurde om hem althans in principie gerust te stellen en te verzekeren van de welwillendheid van de Heilige Stoel. ¹⁴⁰⁾

*Illustrissime ac Reverendissime Domine,
Delatae mihi fuerunt litterae Amplitudinis Tuae die 30 mensis
Novembris elapsi anni datae, una cum obsequentissima epistola
Beatissimo Papae inscripta, quam eidem nomine tuo exhibere
non destiti.*

*Sanctitas Sua urgentioribus Ecclesiae negotiis, quae omnem ejus
apostolicam efflagitant sollicitudinem, diu noctuque implicata, rei
tuae plenam atque absolutam rationem habere nondum potuit.*

*Quia vero eadem Sanctitas Sua propter egregias virtutes, Eccle-
siae pastore dignas, quarum in episcopatu tuo tot tamque illustria
praebuisti argumenta, singulari prorsus charitatis affectu Ampli-
tudinem Tuam complectitur, de causa doloris tui et ipsa magno-
pere dolet, mihique jussit, ut hosce paternae dilectionis suae sen-
sus tibi interim significem, ex quo non parum solatii aegro animo
tuo obventurum fore non dubitat.*

Bono igitur laetoque animo sis, praesul optime, quandoquidem

vel ex hac ipsa responsione mea facile conicere poteris, quantum Amplitudinis Tui decor, dignitas atque auctoritas Summo Pontifici cordi sit.

Ego certe curabo diligenter quotiescumque occasio se obtulerit, ut me semper invenies qualem et merita tua et singulare meum erga te studium postulant, cui interim ab omnipotenti misericordiarum Patre et Deo totius consolationis fausta omnia ex corde adprecor.

Amplitudinis Tuæ addictissimus etc.

Op dezelfde datum rapporteerde Reinhold de inhoud van deze brief naar Den Haag.¹⁴¹⁾ Hij tekende daarbij aan dat de bisschop zonder twijfel troost zou putten uit de wetenschap dat de paus tienne pas encore la satisfaction que le vénérable évêque est en droit d'attendre". Meer was er echter voorlopig niet te bereiken, hem zo bijzonder genegen was, "quoique cette épître ne comodat Consalvi zich nog moest verstaan met de Propaganda en met de congregatie voor buitengewone kerkelijke aangelegenheden over de aard van de maatregelen die verder genomen moesten worden.

Erg vlot ging dit niet in zijn werk en Reinhold zag zich in de loop van maart genoodzaakt namens zijn regering aan te dringen op wat spoed, waarbij hij nadrukkelijk liet weten dat de handelwijze van pater Smeyers met de tweede brief van de Propaganda een duidelijke afkeuring verdiende.¹⁴²⁾ In een rapport van 2 april kon hij melden dat dit initiatief succes had gehad.¹⁴³⁾ Consalvi had hem op de hoogte gebracht van de ophelderingen die de Propaganda over de zaak gegeven had¹⁴⁴⁾ en hem beloofd dat hij alles in het werk zou stellen om zo spoedig mogelijk met de zaak klaar te komen. De manier, waarop dit zou gebeuren, had zich tijdens een gesprek met de kardinaal al afgetekend. Hij vatte dit als volgt samen:

"Le cardinal se montra plus que jamais pénétré de l'indignité des procédés en question, et comme je lui avais dit par la lettre, avec laquelle je lui avais transmis les informations sur Smeyers, que S.S., à ce que j'espérais, y trouverait un nouveau motif de rendre complete la satisfaction qu'attendait le vénérable évêque et dont la mission de Son Eminence avait été le premier gage, il me

promit qu'il accélérât la marche de l'affaire, pour que ce but fut atteint le plutôt possible".

Op 19 april ¹⁴⁵) was Reinhold in staat een dossier aan zijn regering te sturen, waarin een aantal stukken was opgenomen, t.w. een breve van de paus en een brief van kardinaal Consalvi, beide bestemd voor Van Velde de Melroy, en een antwoord van kardinaal Consalvi op de namens de regering ingediende nota. De tekst van deze drie stukken laat ik hier in de gemelde volgorde volgen.

Pius P.P. VII ¹⁴⁶)

Venerabilis Frater, Salutem et Apostolicam Benedictionem!

Incredibilis illa negotiorum moles quibus fere obruimur, et gravitas ipsa negotii, de quo ad nos scripsisti tuis litteris die decima Novembris superioris ¹⁴⁷) anni, effecerunt, quominus ad eas quemadmodum optassemus, citius rescriberemus. Nunc tota re cum diligentia et maturitate illa a nobis ipsis perpensa, quae ab Apostolica hac Sede in gravioribus negotiis adhiberi solet, jucundum nobis est ita tuis litteris respondere posse, ut fraternitatem tuam ab omni prorsus sollicitudine liberemus. Cum igitur documenta ad Cardinalem nostrum a Secretis Status a te missa, tum ea omnia, quae a Congregatione de Propaganda Fide nobis deducta sunt, accurate ac attente ipsi expendimus, non sine multo dolore intelleximus, ea, quae ad Congregationem ipsam hac super re perlata fuerant, illam adduxisse, ut minus recte quidem, quemadmodum ex memoratis litteris tuis cognovimus, omnino tamen crederet, fraternitatem tuam in negotio subsidiorum quae a serenissimo Rege parochis oblata essent, eam tenuisti rationem quae ab hujus Sanctae Sedis judicio discreparet. Qua quidem opinione semel ac sine ulla dubitatione concepta officii sui ipsa Congregatio esse putavit, ut litteras illas ad te daret, de quibus tua nobiscum fraternitas merito conquesta est. Nunc vero rebus dilucide ac manifeste perspectis, cum constet subsidia a praefato Rege ad preces tuas parochis tibi subjectis concessa, nulli prorsus obnoxia esse conditioni, qua libertas Ecclesiae in pastorum electione laedatur, inde cognovimus te a sententia nostra iterato prolata, tota hec in re minime recessisse.

Ad anxietates vero omnes et dubia tollenda, quae fortasse exoriri possent ex eo, quod publice pateat judicium nostrum circa subsidia latum, non posse scilicet, ea acceptari, si adjunctam habeant conditionem aliquam, qua libertati Ecclesiae praejudi-

cium inferatur, oportunum ducimus edoceri a te ecclesiasticos jurisdictioni tuae subjectos, nisi forte id jam egeris, subsidia clero tuo a Rege concessa, nullis fuisse conditionibus alligata, proptereaue nihil impedimento esse, ut ea acceptentur.

Tranquillo igitur te pacatoque prorsus animo esse iubemus atque ita omnino te volumus existimare, ut putes, nihil prorsus de propensissima voluntate illa nostra esse detractum, qua te ob insignia merita tua, totque argumentis probatum studium in Ecclesiam Dei atque in Apostolicam hanc Sedem, sumus omni tempore persecuti, parati interea tibi omnia, quaecumque possumus praecipuae charitatis in te nostrae argumenta deferre, tibi ac fidelibus curae tuae concredit, Apostolicam Benedictionem peramanter impertimur.

Datum Romae apud Sanctam Mariam Majorem, die 18 Aprilis 1818, Pontificatus nostri Anno IX, Pius P.P. VII.

Illustrissime ac Reverendissime Domine! ¹⁴⁸⁾

Post eas litteras quas tibi, Illustrissime ac Reverendissime Domine, die septima proxime elapsi mensis Martii dedi, ut sollicitudinem illam, qua merito premebaris, aliquomodo levarem, has nunc addere jucundissimum est, quibus Sanctissimi Domini responsum adjungo. Ex eo videbis quo pacto res processerit, et S.C. de propaganda fide, pro suo studio tuendi judicia S. Sedis circa subsidiarum negotium, curandique ut iis debita obedientia prestetur, eas litteras ad te dederit, quae conceptae de te, licet falsae, opinioni essent consentaneae. Perspicias quoque persuasum prorsus esse Sanctitati Suae te in petendis a Majestate Regis subsidiis favore parochorum tuorum ne vel minimum quidem a recta semita deflexisse, ac tuta conscientia subsidia ipsa (cum nulla circa doecesim tuam quaestio sit de duabus notis conditionibus) a parochis acceptari posse. Hujusmodi Sanctitatis Suae litteris non modo, ut pro certo habeo, ab omni animi angore, quo hujus rei causa conflictatus es, te liberabunt, verum etiam testimonium luculentissimum esse poterunt, quo debitus tibi honor apud omnes cumulatissime sarciatur.

Sacra autem Congregatio de propaganda fide eadem ad te propediem scribet. Generalem vero ministrum Ordinis S. Augustini graviter jam redarguit quod litteras tibi destinatas non tam tibi ipsi, ut fieri omnino debebat, sed parochus Smeyers, easque minime obsignatas miserit. ¹⁴⁹⁾ Acriter etiam eundem Smeyers uno eodemque tempore monuisset quod litteras tibi inscriptas per indignum facinus evulgaverit, effeceritque ut in omnium manus pervenirent nisi incertum esset an hujusmodi litterae ad eum per-

venturae sint; perlatum enim est superioribus diebus religiosum illum Neomago aufugisse, quin ubi se contulerit cognoscatur.

Vehementer denique gratulor mihi, hac occasione potuisse, pro munere ceteroquin meo et pro justitia, gratum aliquid praestare tibi, novasque occasiones exopto quibus probare et inposterum possim quo studio, et qua observantia Illustrissimam ac Reverendissimam Dominationem Tuam prosequor. Fausta omnia ac felicia Dominationis Tuae addictissimus servus etc.

Romae, die 18 Aprilis 1818.

Des chambres du Quirinal, le 19 avril 1818. ¹⁵⁰⁾

Le Cardinal Secrétaire d'Etat s'est fait un devoir de mettre sous les yeux de S.S. la note de V.E. du 30 décembre 1817, par laquelle, en vertu des ordres de S.M. le Roi des Pays-Bas, elle appuyait les griefs, avancés par Mr Van Velde de Melroi, ancien évêque de Ruremonde, sur une lettre à lui adressée par Mr le Cardinal Préfet de la Propagande et contre la conduite tenue à cette occasion par le Père Smeyers, ci-devant curé à Nimègue.

S.S. prenant le plus vif intérêt à cette affaire, non moins à cause de l'intervention de S.M., que par son estime pour Mgr Van Velde de Melroi, a voulu elle-même l'examiner attentivement, et étant assurée non moins par V.E., que par ce qui a été allégué par Mr l'évêque, que la générosité de S.M. accorde aux ecclésiastiques, appartenant à la partie de l'ancien diocèse de Ruremonde, qui est gouvernée au spirituel par ce prélat, le traitement purement et simplement, et sans aucune clause ni condition, elle a reconnu que la Sacrée Congrégation de la Propagande fut induite en erreur, et que Mgr Van Velde de Melroi, en ordonnant à ses curés d'accepter les subsides mentionnés, n'avait manqué en aucune manière et ne méritait aucune reproche.

Il a été pour cette raison d'autant plus amer pour S.S. d'apprendre ce qui, à l'insçu de Mr le Cardinal-Préfet de la Propagande, est venu aussi à l'égard du mode dont la lettre fut transmise au susdit Smeyers, et elle a éprouvé un déplaisir d'autant plus grande de la conduite répréhensible de ce dernier envers son évêque.

Le soussigné peut certifier V.E., qu'on n'a pas manqué de faire les plus sévères réprimandes à qui, contre les intentions de Mr le Cardinal-Préfet de la Propagande, a eu la témérité d'expédier à Smeyers sous cachet volant la lettre ¹⁵¹⁾ adressée à Mgr Van Velde de Melroi et qu'on ne laissera pas sans châtement mérité les transgressions du curé susdit. ¹⁵²⁾

Le Saint Père, désirant de donner à Mgr Van Velde de Melroi

un témoignage de ses sentimens, lui a écrit lui-même une lettre, dans laquelle, en lui rendant la justice méritée, il l'assure de toute son estime et de sa bienveillance. V.E. trouvera ci-joint cette lettre, insérée dans une autre du soussigné. Elle est priée de vouloir les transmettre à leur adresse. La Congrégation de la Propagande aussi écrira de son côté à Mgr Van Velde de Melroi dans le même sens.

S.S. ne laisse pas non plus de s'occuper du mode de mettre un terme aux dissentimens qui, au sujet des subsides accordés par S.M. aux ecclésiastiques de ses provinces de Hollande et de Zélande, se sont élevés entre eux, n'ayant rien plus à coeur que d'écarter de son côté tout ce qui peut troubler cet esprit de charité parfaite qui doit distinguer les personnes vouées au saint ministère.

Le soussigné en priant etc.

In elk van deze drie stukken wordt de ongelukkige gang van zaken toegeschreven aan een aantal vergissingen, waaraan de Propaganda zich schuldig maakte. Consalvi was tot deze erkenning gekomen, omdat hem uit het contact met Reinhold duidelijk geworden was dat slechts langs deze weg de zaak tot klaarheid gebracht kon worden. Dit betekende echter nog geenszins dat hij daarmee het standpunt van de Propaganda zelf vertegenwoordigde. Nog op 2 mei ging er van die kant een dringende oproep naar Ciamberlani om nauwkeurig op te helderen wat er nu precies met de twee brieven van de Propaganda gebeurd was.¹⁵³⁾ Een dergelijke oproep was reeds eerder gedaan en Ciamberlani had daar op 23 februari uitvoerig op geantwoord¹⁵⁴⁾, maar kennelijk was zijn brief begin mei nog niet aangekomen.

Vermoedelijk is Consalvi er spoedig daarop in geslaagd aan de Propaganda-autoriteiten duidelijk te maken dat zij er niet langs konden om ook van hun kant en zonder verder uitstel een openlijke verklaring af te leggen, die Van Velde de Melroy volledig zou rehabiliteren en de nederlandse regering tevreden zou stellen. Dit gebeurde met de volgende brief, die door de Propaganda op 9 mei aan Van Velde de Melroy werd verzonden.¹⁵⁵⁾

Illustrissime et Reverendissime Domine,
Postquam Apostolica Sedes decreverat non licere pastoribus exhibita sibi a regia ista potestate subsidia accipere binis adjectis

conditionibus quae Ecclesiae laedunt libertatem, ne forte miretur Amplitudo Tua, si iteratis litteris Sacra haec Congregatio de propaganda fide conquesta est Amplitudinem Tuam ejusmodi se conformare nolle judicio, et Neomagi parochum, quia subsidia respuit, ab animarum cura amovisse. Cum enim lex a Serenissimo Rege vulgata circa eas condiciones generalis esset, ac nulla limitatione circumscripta, S. Congregatio putavit illam universas plane provincias afficere. Nunc autem, cum aliunde edocti fuerimus parochos tibi subjectos ab iis conditionibus exemptos fuisse, nihil amplius obstat, quominus iidem pastores oblata sibi subsidia acceptare libere possint, quemadmodum ex apostolicis litteris ad te missis sub die 18 aprilis proxime elapsi satis perspexeris. Quod autem litterae nostrae tibi antea scriptae a Neomagi parochi vulgatae fuerint, id quidem non S. Congregationi, sed ipsius parochi temeritati atque imprudentiae tribuas velim; numquam enim ea fuerat S. Congregationis mens, imo plane ignoramus quomodo eae litterae in ejusdem parochi manus pervenerint. Quare Amplitudinem Tuam enixe rogo, ut quae ex facti inscitia tibi scripta fuerunt, ea non aegro animo feras; nam si S. Congregatio certior facta fuisset condiciones illas nullum pro tuis parochis habere locum, ab omni prorsus monitu abstinuisset, eoque magis quod ipsa de eximia tua pietate, studio, et firma erga S. Sedem adhaesione praeclarissima semper habuit argumenta. Quamobrem dum Amplitudini Tuae pergratam S. hujus Congregationis propensamque erga te voluntatem confirmare gaudeo, Deum O.M. precor, ut eandem Amplitudinem Tuam diutissime servet ac sospitet,

Amplitudinis Tuae pro Eminentissimo D. Card. Litta
praefecto absente, uti frater studiosissimus
A. Cardinalis Dugnani.

Romae ex aedibus S. Congregationis
de propaganda fide, 9 maji 1818.

Het spreekt vanzelf dat Van Velde de Melroy deze stukken met grote voldoening ontving. Zijn ijverige secretaris heeft niet nagelaten er voor te zorgen dat er voldoende bekendheid aan gegeven werd en dat in het bijzonder de twee grote tegenstanders in heel de affaire, Van Alphen en Ciamberlani, op de hoogte kwamen van de beslissingen die in Rome gevallen waren. Direct na ontvangst ¹⁵⁶⁾ van de stukken stuurde hij er copieën van naar Den Bosch. In een begeleidend schrijven wees hij er nadrukkelijk op dat er, naar zijn overtuiging, de nodige conclusies uit getrokken

konden worden ook voor de andere districten, in het bijzonder voor het jurisdictiegebied van Van Alphen.

Deze van zijn kant sprak er in verschillende brieven zijn vreugde over uit, dat de pijnlijke affaire voor Van Velde de Melroy zo'n onverwacht goede wending had genomen, maar hij liet tegelijkertijd uitkomen, dat hij er voor zichzelf geen enkele aanleiding in zag zijn beleid te veranderen, omdat hij trouw wenste te blijven aan het beginsel van solidariteit met de overheden van de Hollandse Missie. Het doet in dit verband wat klein aan, wanneer hij in antwoord op een brief van Consgen van 8 mei deze de les gaat lezen over de strekking van de pauselijke beslissing.¹⁵⁷⁾ Na de verklaring dat hij met vreugde kennis genomen had van de hem toegezonden copieën, liet hij er onmiddellijk op volgen, dat "S.H. teffens mede niet onduydelijk te kennen geeft, dat het voorge-meld decreet — bedoeld is de beslissing van de Propaganda Fide — onveranderlijk blijft en in volle rigeur voor die het aeng-aet". Voor zichzelf trok hij daaruit de volgende conclusies, die hij Consgen en diens chef vermanend voorhield: "Dus om de toe-laegen te mogen aannemen voor diegeenen, welke onder het de-creet van S.H. sijn begrepen, moeten de conditien van den kant van het gouvernement sijn herroepen. Dit is de eerste conditie. De 2e conditie is: eene wesentlijke noodzakelykheyd van den bedienaer der kerke. Mankeren dese conditien, of maer eene derzelve: 'debent omnino... pastores... recusare'. Bestaen beyde dese conditien, door den H. Stoel voorgeschreven, alsdan beschout S.H. het aenvaerden der toelagen niet als eene saeck, welke onverschillig is of goed op zig zelve, maer als een minder kwaed, hetgeene om de noodzakelykheyd alleen ten hoogsten mag gedult worden: 'ad summum tolerari potest'."

Ciamberlani, die er ter verdediging van zijn standpunt nooit voor was teruggeschrokken ellenlange betogen samen te stellen en naar allerlei kanten te dirigeren, reageerde niet op de mededelingen betreffende de wending die de zaak had ingenomen. Toen hem echter een aantal naar zijn smaak tendentieuze krantenberichten over het ingrijpen van Rome in handen kwam, was hij er als de kippen bij hierover uitvoerig naar Rome te rapporteren¹⁵⁸⁾ en

daar op de nodige tegenmaatregelen aan te dringen.

Het was overigens met de min of meer officiële berichtgeving in de dagbladen een eigenaardige zaak. Vanzelfsprekend beschouwde de regering de romeinse interventies als een belangrijke overwinning. Het was zaak deze zo veel mogelijk uit te buiten. Op 18 mei gaf Goubau de gouverneur van Gelderland opdracht er voor te zorgen dat de tekst van de brief van Consalvi en van de pauselijke breve in de dagbladen zou komen.¹⁵⁹⁾ Hij stuurde zelfs een ontwerp mee van het commentaar, dat daarbij geboden moest worden, met de aanwijzing het als een particulier bericht te doen opnemen, "zonder dat het geweten worde van wien hetzelfde komt". De gouverneur voerde deze opdracht nauwkeurig uit. In het nummer van 26 mei verscheen in de Nijmeegsche Courant een uitvoerig en gedetailleerd bericht over het geval Smeyers, waarin het optreden van de pastoor aan de kaak gesteld werd.

De berichtgever stelde het zo voor, dat Smeyers zijn teleurstelling over niet- vervulde aspiraties niet had kunnen verkroppen en bijgevolg alle middelen had aangegrepen om zijn bisschop in discredit te brengen. Langs allerlei slinkse wegen was hij er in geslaagd de steun van Rome te verwerven, allereerst van zijn generaal, die "alles blindelings geloovende wat een Zijner Kloosterbroeders voordroeg" zijn zaak ter kennis had gebracht van de Congregatie de Propaganda Fide, "die van haren kant, zonder eene aanklagte van eenen onderhoorigen tegen zijnen meester te mistrouwen, zonder den Bisschop eerst in zijn belang te hooren, gretig aan die aanklagte het oor leende; en dadelijk besloot, een' berispelden brief, aan dien kerkvoogd af te vaardigen". Smeyers was toen in zijn brutaliteit tot het uiterste gegaan. "Naauwelijks was die brief bij hem, ter dezer stede, onder couvert, (N.B. ongesloten, slechts met een droog cachet voorzien) aangekomen, of menigvuldige afschriften werden daarvan, vooral in de Meijerij van 's Hertogenbosch, rondgezonden, terwijl door Smeijers cum suis, een jubel-lied werd aangeheven over de zegepraal op den grijzen Eerwaardigen kerkvoogd, door leugens en bedrog, behaald!" Volgde een beschrijving van de pogingen door Van

Velde de Melroy ondernomen om genoegdoening voor de hem aangedane smaad te verkrijgen, waarbij de samensteller van het bericht aan de steun, die de "waardig Vaderlandsch Prelaat" van regeringswege was verleend, bijzonder reliëf gaf. Aan deze verenigde bemoeienis was het ten slotte te danken, dat zowel de paus als kardinaal Consalvi tussenbeide kwamen. Het bericht werd besloten met een vertaling van beide stukken, waarin echter alle passages, die op een of andere manier van de voor Rome onaanvaardbare voorwaarden melding maakten, onvertaald bleven, terwijl de strekking van de voor de regeringspolitiek gunstige passages nog wat werd aangedikt. Goubau kon tevreden zijn, want langs deze weg kon de indruk gewekt worden dat het hele verzet tegen de toelagen door deze interventies zinloos geworden was. Hij haastte zich dan ook de gouverneur zijn dank en tevredenheid te betuigen, toen deze hem een drietal exemplaren van het krantenbericht toestuurde. ¹⁶⁰⁾

Dezelfde procedure werd gevolgd, toen de brief van de Propaganda aan de regering bekend werd. Op 20 juni gaf Goubau de gouverneur van Gelderland opnieuw opdracht er voor te zorgen dat de tekst in de Nijmeegse Courant zou worden afgedrukt. ¹⁶¹⁾ Dit gebeurde in het nummer van 26 juni. Het bericht begon met de laconieke mededeling dat "te dezer stede" een afschrift was aangekomen "van den brief, welke de H. vergadering ter verbreiding des geloofs den 9 den Mei 11., aan den Bisschop, eertijds van Roermonde in de zaak van Smeijers... heeft geschreeven". De berichtgever deelde mee, dat hij meende "den zakelijken inhoud, bij eene vrije vertaling ten vervolge van het voorige... te moeten mededeelen". Wat hier als een vrije vertaling werd aangediend, was opnieuw een bijzonder tendentieuze weergave van de tekst, die besloten werd met de volgende venijnige kanttekening:

"Wanneer een iegelijk, van den eenen kant de regtvaardigheid, den geest van vreedzaamheid en de regtschapenheid van den H. Paus gaarne zal toejuichen, door voornoemde H. Vergadering op te leggen bovenstaande brief te schrijven aan den Bisschop van Roermonde, die zonder verhoord te zijn in het ongelijk werd ge-

steld, op de valsche aanklagten van een zijner onderhoorigen, — wat moet men dan, ten andere denken van een pauselijk collegie, het geen zich met eene zaak bemoeijende, die het niet aangaat, van zich heeft kunnen verkrijgen, om volgens eigen bekenenis op eene *bloote mening*, een waardigen prelaat te berispen, waarvan hij zelf bekend, steeds zoo veele bewijzen van Godvrugt ijver en gehechtheid aan den H. Stoel te hebben gehad? En dat alleen, omdat hij zich *verbeelde*, dat Z.M. aan de Geestelijken toelagen vergunde onder voorwaarde, die de vrijheid der kerk zouden verkorten!”

Goubau was over deze tekst zo tevreden, dat hij ze onmiddellijk liet overnemen in de officiële regeringscourant, de Gazette générale des Pays-Bas, vanwaar het bericht, in het nederlands of in het frans, zijn weg vond naar allerlei andere couranten in noord en zuid.¹⁶²⁾

Ciamberlani was over deze gang van zaken bijzonder verontwaardigd. Reeds in het al eerder genoemde rapport van 25 juni luchtte hij zijn ergernis bij de romeinse autoriteiten.¹⁶³⁾ Uitvoerig analyseerde hij de berichten, die hem tot dan toe bereikt hadden en trachtte zijn opdrachtgevers duidelijk te maken dat zij het er niet bij mochten laten zitten, maar tot een krachtige tegenactie moesten overgaan. Als een van de eerste in aanmerking komende maatregelen adviseerde hij dat Van Velde de Melroy opdracht zou krijgen er voor te zorgen dat de romeinse stukken onverkort in de openbaarheid gebracht zouden worden. Hij hernieuwde deze aandrang in de loop van juli, nadat hem ook de berichten omtrent de brief van de Propaganda in handen waren gekomen.

Ik heb niet kunnen achterhalen, of hij zelf contact heeft opgenomen met Van Velde de Melroy om hem tot volledige opening van zaken, zowel voor zijn eigen geestelijken als voor het forum van de publieke opinie, te bewegen. Brieven daarover heb ik niet gevonden. Ik acht het echter wel waarschijnlijk dat hij initiatieven in die richting genomen heeft. In ieder geval heeft Van Velde de Melroy spoedig daarop een folder doen samenstellen met de volledige gedrukte tekst van de bewuste stukken.¹⁶⁴⁾ Hij kon daar nauwelijks bezwaren tegen hebben, omdat de algemene strekking er van voor hem zeer gunstig was. Het is niet uitgesloten dat hij

er ook voor gezorgd heeft dat de stukken werden opgenomen in het zomer-nummer van *Le Sage's Godsdienstvriend*.¹⁶⁵⁾ Mogelijk is ook dat Ciamberlani er langs zijn relaties voor gezorgd heeft. Zeker is dat het initiatief om ze integraal af te drukken paste in de door Ciamberlani gewenste correctie van de publieke opinie. In de bewuste aflevering worden de stukken ingeleid met de volgende mededeling: "In verscheidene Couranten uittreksels gelezen hebbende, van eenen Brief des Kardinaals Consalvi, en eener Breve des H. Vaders; beide aan den Hoogwaardigen Bisschop, voorheen van Roermonde, geschreven, zal het onzen lezers niet onaangenaam zijn, deze beide stukken in hun geheel te bezitten; om welke reden wij den oorspronkelijken Latijnschen tekst naast de vertaling geplaatst hebben". De aandrang van Ciamberlani in Rome om verder te gaan en door een nadere verklaring de puntjes nog eens op de 'i' te zetten, leidde tot geen enkel initiatief van die kant. Kennelijk was men er in Rome van overtuigd dat het voorlopig beter was zich niet opnieuw in het wespennest te steken met de mogelijkheid om nog eens de vingers te branden. De affaire van de toelagen bereikte daarmee een voorlopig eindpunt, dat neerkwam op de handhaving van de bereikte status quo.

Merkwaardig is dat er tussen Van Velde de Melroy en de Urheber van heel de affaire, pater Smeyers, nog contact geweest is¹⁶⁶⁾, waarbij het er een ogenblik op leek dat de augustijn zich ten slotte toch nog zou presenteren om de hem toegedachte toelage te aanvaarden, kennelijk in de hoop om op die basis in zijn ambt hersteld te worden. Deze mogelijkheid verdween spoedig daarop als gevolg van de vele complicaties die zich rond zijn persoon te Nijmegen en omgeving afspeelden. Daarover in een volgend artikel.

NOTEN

¹⁾ Cfr mijn vorige artikel in: B.B. 29(1969) 1-61.

²⁾ ARA Den Haag, R.K. Eredienst 8, doss. 401.

³⁾ ARA Den Haag, l.c.

⁴⁾ ARA Den Haag, l.c. De in dit verzoekschrift voorkomende mededelingen over vroeger ondernomen pogingen heb ik in het voorgaande verwerkt.

- 5) ARA Den Haag, l.c.
- 6) Al deze stukken in het genoemde dossier.
- 7) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 14, doss. 769. Per K.B. van 25 nov. 1817 werd op advies van Goubau deze gratificatie opnieuw toegekend, cfr ARA Den Haag, R.K. Eredienst 28, doss. 1892. Een jaar werd de hele toelage van Van Velde de Melroy nog eens opnieuw bekeken, cfr R.K. Eredienst 35, doss. 2445.
- 8) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 16, doss. 891.
- 9) ARA Den Haag, l.c.; de verder nog te noemen stukken betreffende deze toelage bevinden zich eveneens in dit dossier.
- 10) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 18, doss. 981; Staatssecr. 399, nrs 16 en 17.
- 11) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 22, doss. 1278; Staatssecr. 147, nr 155.
- 12) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 18, doss. 954; Schutjes 5, 297.
- 13) Schutjes 5, 292.
- 14) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 18, doss. 954.
- 15) ARA Den Haag, l.c.
- 16) Stedelijk archief Nijmegen, N.A.N. 19-1139; Notulen Burg. Nijmegen 112, ff. 65v-66; 76-77. Over de nieuw-benoemde pastoor werd nog opgemerkt dat er geen enkele reden was om een negatief advies in te dienen.
- 17) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 18, doss. 954.
- 18) ARA Den Haag, l.c.
- 19) B.B. 20(1950/51)182; 189.
- 20) De brief, waarin hij deze mededelingen deed, heb ik niet kunnen vinden. De strekking er van wordt duidelijk uit gegevens van elders.
- 21) Resp. van 19 en 22 mei 1817; ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 22) B.B. 20(1950/51)183.
- 23) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 24) Hij had zich op 27 april 1817 met een zeer uitvoerig exposé van heel de kwestie tot de Propaganda gericht, cfr Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scrittura riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22) ff. 35-37. Op 14 augustus d.a.v. deed hij een dringend beroep op de Propaganda om Van Velde de Melroy te dwingen zijn handelwijze te herzien. Zoals hij al eerder gedaan had, schreef hij bij deze gelegenheid alle verantwoordelijkheid voor de ontstane verwarring toe aan Consen, die zijn bisschop volledig beheerste; l.c. f.75; cfr ook een brief van 4 jan. 1817, l.c. ff.16-17.
- 25) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 26) Het verband met de gallicaanse beginselen is wel wat ver gezocht.
- 27) Cfr voor deze beide stukken mijn vorige artikel in: B.B. l.c., 43 en 49.
- 28) De tekst van deze commissie is te vinden in: ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969. Zij werd op 16 febr. 1798 namens Van Velde de Melroy door de toenmalige vicaris-generaal Sijben verleend.
- 29) Op 12 juni kwam dit bericht binnen, cfr B.B. 20(1950/51)187.
- 30) Cfr de brief van Van Alphen, d.d. 8 juni 1817, B.B. 20(1950/51) 183-187.
- 31) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 32) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scrittura riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22)ff.57-58; de brief is ook afgedrukt in: Analecta Augustiniana, III, Romae 1909, 44-45. Als adressant staat

daar aangegeven Aug. Naudts, pastoor van de augustijner-statie in Amsterdam, sinds 23 nov. 1816 overste van de augustijnen in de Hollandse Missie, cfr. Archief van de nederlandsche provincie der Augustijnen te Culemborg, Retroacta, 2 Holl. Missie, Comm. Gen. 1816-1895, omslag 1. Ik vermoed dat hierbij een vergissing in het spel is. Mogelijk blijft dat Smeyers aan Naudts een exemplaar van de brief heeft toegestuurd en dat deze op zijn beurt de brief naar Rome doorstuurde.

- 33) Vicaris-generaal Septimius Rotelli. Hij was in 1806 door een pause-lijke beschikking met het bestuur van de orde belast, omdat het in de gegeven omstandigheden onmogelijk was een algemeen kapittel te doen bijeen komen. Deze toestand bleef tot in 1822 voortduren. Gedurende al deze jaren nam Rotelli als vicaris-generaal het bestuur waar, cfr J. Lanteri, *Eremiticae Sacrae Augustinianae*, I, Romae 1874, 338-339.
- 34) Napoleon had alle religieuze orden opgeheven en deze maatregel was door Willem I gehandhaafd. Goubau had met een verordening van 18 oktober 1816 de verbodsbepaling om novicen aan te nemen nog eens ingescherpt. De Augustijnen omzeilden overigens dit verbod door hun novicen naar Rome te sturen, cfr enkele stukken hierover in: *Analecta Augustiniana*, III, Romae 1909, 40vv.
- 35) Cfr mijn vorige artikel in: B.B. I.c. 28v.
- 36) Cfr supra blz. 5.
- 37) Strikt genomen was dit nog niet gebeurd. Ook de weergave van de houding van Van Velde de Melroy in heel de aangelegenheid is tendentius. Smeyers heeft zich niet gehouden aan de aanwijzingen die de bisschop hem met het oog op de berichtgeving naar Rome gegeven had. Het was vanzelfsprekend dat zijn brief in Rome een verkeerde beoordeling in de hand moest werken. Overigens speelt hier het gebrek aan begrip voor de wederzijdse posities duidelijk in mee.
- 38) Er was hem dus al iets bekend over de candidaat die Van Velde de Melroy in zijn plaats wilde aanstellen. De mogelijkheid dat de statie aan de augustijnen zou worden onttrokken, was op zich voldoende om Rotelli te alarmeren.
- 39) Op 1 oktober 1817 werd Smeyers hiervan in kennis gesteld, cfr Archief van het groot-seminarie Haaren, Hs 72, f.135.
- 40) In een decreet van de Propaganda van 31 januari 1803, waarmee de positie van Van Velde de Melroy na zijn demissie als bisschop van Roermond werd geregeld, wordt zijn jurisdictie over de drie districten als *ordinaria* omschreven, cfr bijlage nr 18 bij mijn artikel: Het Concordaat van Napoleon en de opheffing van het oude bisdom Roermond, in: *Publ. Soc. Hist. Arch. Limb.* 98/99(1962/63)196.
- 41) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 42) Resp. Kerstjens en Van Gelder.
- 43) Over dit incident heb ik geen nadere gegevens kunnen achterhalen.
- 44) Vermoedelijk dacht de bisschop in het bijzonder aan v. 25.
- 45) De termijn zou nog verlengd worden.
- 46) Hij was van 1814-1823 te Nijmegen werkzaam, cfr Schutjes 5,297.
- 47) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 48) ARA Den Haag, I.c.
- 49) ARA Den Haag, I.c.
- 50) Voor de hier volgende gegevens cfr hetzelfde dossier.
- 51) Cfr hiervóór aant. 32.
- 52) Schutjes 3,791.

- 53) Schutjes 4,500.
- 54) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 55) In het archief van de Propaganda was geen verslag te vinden van deze zitting. De datum ontleen ik aan een brief van de Propaganda-secretaris Pedicini aan Rotelli, d.d. 24 januari 1818, Archivio della S.C. di Prop. Fide, Lettere e biglietti di Mons. Segretario, a. 1818, vol. 299, f.31.
- 56) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22)ff.67-71.
- 57) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Lettere e biglietti di Mons. Segretario, a. 1817, vol. 298, ff.551-552.
- 58) Per decreet van 10 mei 1815.
- 59) In feite was er nog steeds geen ander benoemd.
- 60) Cfr het hierna opgenomen verweerschrift van de Propaganda.
- 61) Archief van het groot-seminarie Haaren, Hs 72, f.135.
- 62) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 63) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22)f.84; Archief van het groot-seminarie Haaren, Hs 72, f.153.
- 64) Voor de benoemingsbrief cfr archief van het bisdom Den Bosch, AK 2,5.
- 65) Schutjes 5,288.
- 66) Het einde ook van een zeer oude traditie. Sinds de komst van de augustijn Joannes de Castro, oftewel Van den Burgh, naar Nijmegen, op 2 januari 1637, was de statie door de augustijnen bediend, cfr G. A. de Meijer, Katholiek Nijmegen, 2, Nijmegen 1905, 73vv.
- 67) Nalecta Augustiniana, III, Romae 1909, 46.
- 68) O.c., 46-47.
- 69) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22)f.90.
- 70) Namelijk op 13 oktober 1817, Archivio della S.C. di Prop. Fide, l.c., f.76. Toen hij geen antwoord kreeg, herhaalde hij zijn verzoek op 3 januari 1818, l.c., f.78. Uit deze brief blijkt dat hij onder invloed van de gang van zaken weer was teruggekomen op zijn besluit om de toelage te aanvaarden. Hij had zichzelf de termijn gesteld om tot Palmzondag 1818 te wachten en dan definitief een beslissing te nemen.
- 71) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Lettere e biglietti di Mons. Segretario, a. 1817, vol. 298, ff.674-676; een begeleidend schrijven voor Ciamberlani, ib., ff.669v-670.
- 72) Met deze bedekte termen werd Consgen bedoeld. Zowel in de brieven van Ciamberlani als in die van Van Alphen was hij met een vaste regelmaat als de ware schuldlige aangeduid. In een brief van 14 augustus 1817 had Van Alphen zelfs meegedeeld, dat het de vurige wens was van heel de goedwillende clerus van het koninkrijk, dat hij als zodanig aan de kaak gesteld zou worden, cfr Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, vol. 18(1817/22) f.75.
- 73) Een copie van dit dossier in: ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 74) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 27, doss. 1779.
- 75) ARA Den Haag, l.c.
- 76) ARA Den Haag, l.c.
- 77) Een samenvatting van de loopbaan van Velde de Melroy vóór zijn benoeming tot bisschop van Roermond is te vinden in mijn artikel:

Een bisschopsbenoeming tegen het eind van het oostenrijks bewind in de Zuidelijke Nederlanden, in: *Archief Gesch. Kath. Kerk Ned.* 3(1961)298-299.

- 78) Een duidelijke proclamatie van de op het Gallicanisme geïnspireerde beginselen en praktijken, die bij zo goed als alle Europese hoven in zwang waren.
- 79) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 27, doss. 1779.
- 80) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 81) In omslag 11 van de Collectie Van Velde de Melroy in het ARA Den Haag bevindt zich een brief van Mazio van die datum, waarmee hij een brief van Consalvi van 15 oktober doorstuurt aan Van Velde de Melroy. In deze laatste brief komt de hier geciteerde passage voor.
- 82) De brief van 27 sept. hiervóór blz. 11-12.
- 83) Cfr voor deze stukken mijn artikel: Het concordaat van Napoleon en de opheffing van het oude bisdom Roermond, in: *Publ. Soc. Hist. Arch. Limb.* 98/99 (1962/63) en de daar gepubliceerde bijlagen onder de nrs 1, 2, 9, 15, 17, 18 en 37.
- 84) Van Velde de Melroy beseftte kennelijk niet dat deze formule in Rome normaal gangbaar was. Consalvi zou er zelf ook gebruik van maken in zijn antwoord op deze brief, cfr hieronder blz. 27.
- 85) Dit is niet helemaal juist. De Propaganda had o.a. na zijn demissie per decreet van 31 jan. 1803 een regeling getroffen voor de daardoor in de betaafse gebieden ontstane situatie, cfr de boven vermelde bijlage onder nr 18. Na de val van Napoleon nam de Propaganda per brief van 15 juli 1814 onmiddellijk contact op met Van Velde de Melroy, cfr ARA Den Haag, Coll. Van Velde de Melroy, omslag 11.
- 86) Cfr voor een dergelijk verslag, d.d. 12 augustus 1814: B.B. 25(1961) 315-318 en de daarop gevolgde breve van 12 nov. 1814, ib. 319-320.
- 87) Deze voorstelling van zaken kon uiteraard niet lang worden volgehouden.
- 88) Nl. te Emmerik, waar hij van 1797-1802 verbleef. Deze beschouwingen en de daarmee verbonden klachten keren met een vaste regelmaat terug in de correspondentie van Van Velde de Melroy.
- 89) Door de benoeming van Mgr De Méan tot aartsbisschop van Mechelen kwam aan deze activiteit in 1817 een einde. Op 19 oktober van dat jaar gaf Goubau instructies aan de gezant te Rome om er voor te ijveren dat Van Velde de Melroy een beloning zou ontvangen als blijk van waardering voor de door hem verrichte diensten, cfr ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 48.
- 90) De hier bedoelde brief is mij onbekend.
- 91) Bedoeld is een conflict tussen de vicaris-generaal Barrett en pastoor Bungeners van Herck-la-Ville, welke laatste weigerde het gezag van de vicaris-generaal te erkennen, cfr J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*, IV, Liège 1873, 244. De tekst van de door Rome verleende instructie: *Instruction pour les Illmes et Reverendissimes Mgrs l'Evêque de Gand et J. B. van de Velde (sic) ... pour la composition amicale des dissensions ... de laquelle ils sont chargés par S.S.*, bevindt zich in het archief van het bisdom Den Bosch, AK 2,5. In dezelfde bundel komen nog enkele andere stukken voor over deze aangelegenheid, o.a. een *Brevis expositio eorum quae ab infrascriptis peracta sunt in ordine ad compositionem amicabilem etc.*, d.d. 9 febr. 1817, opgesteld door de vicaris-generaal van Mechelen, J. H. de Lantsheere, die door Van Velde de Melroy gesubdelegeerd was.

- ⁹²⁾ Dit procès informatif in het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen, doss. XXIV; een analyse er van is te vinden bij: L. Jadin, Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, in: Bulletin de l'institut belge à Rome, 11(1939)418-422.
- ⁹³⁾ Brancadoro was in die jaren overste van de Hollandse Missie.
- ⁹⁴⁾ Over de relaties tussen Van Velde de Melroy en deze Mazio, cfr mijn artikel: Een bisschopsbenoeming etc. in: Archief Gesch. Kath. Kerk. Ned. 3(1961) passim. Een deel van de drukke correspondentie tussen hen beiden is terecht gekomen in het ARA te Brussel, Manuscripts divers 1907.
- ⁹⁵⁾ Beide autoriteiten verklaarden geen enkel bezwaar te hebben tegen zijn vestiging te Emmerik, cfr Archief van het bisdom Den Bosch, AK 31,5, f.6.
- ⁹⁶⁾ T.w. de keizer van Oostenrijk, de Staten van Holland, de keurvorst van de Paltz en de koning van Pruisen.
- ⁹⁷⁾ Van Alphen.
- ⁹⁸⁾ Het is zeker dat Van Velde de Melroy vóór het conflict een heel wat gunstiger oordeel had over Smeyers. Deze liet niet na zich daarop te beroepen, o.a. in zijn brief van 30 mei 1817, ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- ⁹⁹⁾ Cfr Publ. Soc. Hist. Arch. Limb. 98/99(1962/62)200, onder nr 22.
- ¹⁰⁰⁾ Voor het hier volgende cfr mijn vorige bijdrage in: B.B. blz. 3vv.
- ¹⁰¹⁾ Ib.
- ¹⁰²⁾ Ib. n.a.v. K.B. van 19 januari 1814; cfr AAUtr 20(1913)22vv.
- ¹⁰³⁾ De eerste grondwet van 20 maart 1814.
- ¹⁰⁴⁾ Hij schijnt hier de geruststellende verklaring van 16 mei te verwarren met het K.B. van 28 september 1814, waarbij de toelagen werden geacordeerd onder het regiem van de in de grondwet vastgelegde voorwaarden.
- ¹⁰⁵⁾ Per adres van december 1814.
- ¹⁰⁶⁾ Per circulaire van 19 november 1814.
- ¹⁰⁷⁾ Van mondelinge contacten met Willem I is mij nergens anders iets gebleken.
- ¹⁰⁸⁾ Cfr mijn vorige bijdrage blz. 20-21.
- ¹⁰⁹⁾ De verklaring van 13 mei 1815, cfr AAUtr 20(1893)195; 250vv. Ciamberlani had een andere zienswijze over de strekking van dit decreet; in zijn voetspoor interpreteerden ook Van Alphen, Van Nooy en Cramer het als een verbod om de toelagen aan te nemen.
- ¹¹⁰⁾ Cfr mijn vorige bijdrage blz. 44.
- ¹¹¹⁾ Zie daarvoor ook de interessante briefwisseling tussen Van Ghert en Van Alphen, waarbij de eerste zich vruchteloos inspande om ook Van Alphen tot deze zienswijze te brengen, BB 20(1950/51)197-218.
- ¹¹²⁾ Van Alphen bleef tegen deze redenering steeds inbrengen, dat alleen reeds de solidariteit met de bedreigde Hollandse Missie een andere houding noodzakelijk maakte.
- ¹¹³⁾ Als gevolg van de in de loop van 1816 en 1817 verleende verhogingen van een aantal toelagen.
- ¹¹⁴⁾ Cfr hiervóór blz. 4vv.
- ¹¹⁵⁾ ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
De tekst was zo opgesteld, dat iedere vorm van directe bemoeienis der regering met de benoemingen voor vacant geworden posten was uitgesloten.
- ¹¹⁶⁾ Een brief van kardinaal Litta, d.d. 10 mei 1817, cfr B.B. 20(1950/51)189.

- 117) De regering liet zich in dezelfde geest uit over deze inmenging, cfr hierna blz. 22.
- 118) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 119) Gulielmus van der Stocken, van wien de toenmalige overste van de augustijnier-missie, Ferdinand Achte (1790-1793; E. Ypma, De Augustijnen in de Hollandse Missie, in: Augustiniana 3(1953)114) in een visitatieverslag schreef dat hij in 1793 zijn statie op schandelijke wijze verliet, cfr archief van het bisdom Den Bosch, Manuale Missionis Augustiniani Neomagensis, f.246. Een deel van de parochianen bleef hem trouw en verzette zich tegen het plan om Smeyers, die tot dan toe secundarius was, tot zijn opvolger te benoemen. Gedurende enkele jaren bleef Ferd. Achte zelf de statie waarnemen, met de bedoeling zo spoedig mogelijk Smeyers met de zorg ervoor te belasten. Deze kreeg eerst in 1798 de benoeming tot primarius, cfr archief van het bisdom Den Bosch, AK 2,5.
- 120) Deze brief heb ik niet kunnen vinden.
- 121) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 122) Deze vrijmoedige verklaring was niet naar de zin van Goubau en hij liet niet na Reinhold daarover zijn ongenoegen te laten blijken, cfr diens brief van 28 maart 1818 op de gemaakte bedenkingen, ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 123) Door een concordaat hoopte men een einde te maken aan de zo uiteenlopende stelsels in het noordelijk en zuidelijk deel van het koninkrijk, cfr G. de Bertier de Sauvigny, De Kerk in het tijdvak van de restauratie, Geschiedenis van de Kerk, dl.VIII, Hilversum 1965, 87.
- 124) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 125) Enige tijd later rapporteerde Reinhold de merkwaardige uitspraak van Consalvi "que les catholiques du dehors étaient souvent plus scrupuleux et plus pointilleux, qu'on ne l'est à Rome même". Dit was, naar het gevoelen van de gezant, geheel toepasselijk op de onderhavige materie, "parce qu'on ne voit vraiment pas, comment nos ecclésiastiques de la mission n'ont pas pu s'arranger de la décision du 15 mai 1815 pour accepter le subside", ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 126) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Lettere e biglietti di Mons. Segretario, a. 1818, vol. 299, f.5v-9.
- 127) Zoals boven werd uiteengezet, had Ciamberlani nagelaten deze beslissing op de normale manier mee te delen aan Van Velde de Melroy.
- 128) De Propaganda kende geen enkele aarzeling om het jurisdictiegebied van Van Velde de Melroy tot haar competentie te rekenen.
- 129) Reinhold had zich in zijn nota van dezelfde argumentatie bediend.
- 130) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22) ff.67-71.
- 131) Van 14 augustus 1817.
- 132) Ook in die veronderstelling zou Van Alphen uit overwegingen van solidariteit geen verandering brengen in zijn beleid.
- 133) Deze bijlage bevindt zich niet in het dossier.
- 134) Zinspeling op de "persecutio", waarvan Van Alphen melding had gemaakt.
- 135) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Lettere e biglietti di Mons. Segretario, a. 1818, vol. 299, f.31.
- 136) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22)f.127.

- 137) Smeyers had inmiddels in een brief van 18 januari aan Van Velde de Melroy verklaard, dat hij na ontvangst van de brief van de Propaganda van plan was geweest onmiddellijk naar Brussel te reizen om te proberen alsnog een minnelijke schikking te bereiken. Hij maakte echter, wanneer het hem met deze opzet werkelijk ernst geweest is, op het psychologisch vlak een grote fout door op ruime schaal publiciteit te geven aan de brief van de Propaganda. Van de andere kant was het nauwelijks te verwachten, dat hij bereid was in extremis aan de eisen van Van Velde de Melroy toe te geven, nadat hij tot twee maal toe door de Propaganda in het gelijk gesteld was. Voor de genoemde brief, cfr ARA Den Haag, R.K. Eredienst 32, doss. 2180.
- 138) De brief is gedateerd op 26 januari 1818; ARA Den Haag, Coll. Van Velde de Melroy, omslag 11.
- 139) Hij schijnt zelfs door een beroerte getroffen te zijn. De vastenbrief van 1819 bevat nog een aantal herinneringen aan de ernstige crisis die Van Velde de Melroy het jaar te voren doormaakte, Archief bisdom Den Bosch, AK 2,6.
- 140) Het origineel bevindt zich in omslag 11 van de Coll. Van Velde de Melroy in het ARA Den Haag. De tekst er van werd grotendeels gepubliceerd in: B.B. 20(1950/51)193-194.
- 141) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 142) ARA Den Haag, l.c.
- 143) ARA Den Haag, l.c.
- 144) Pedicini bracht deze op 31 maart ter kennis van Consalvi, Archivio della S.C. di Prop. Fide, lettere e biglietti di Mons. Segretario, a. 1818, vol. 299, ff.140-141. Veel licht brachten deze ophelderingen niet. Pedicini schreef de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken met de tweede brief opnieuw toe aan de vicaris-generaal van de augustijnen. Over de kern van de zaak, nl. de toelaatbaarheid van de toelagen, verneemt men in deze brief niets.
- 145) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49.
- 146) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22)ff.155-156; copieën in vele andere archieven, o.a. in dat van het bisdom Den Bosch. Het stuk werd grotendeels gepubliceerd in: B.B. 20(1950/51)193-194.
- 147) Cfr supra blz. 22.
- 148) Archief van het groot-seminarie Haaren, Hs 72, ff.156-158.
- 149) Vreemd blijft dat men na de ervaringen met de eerste brief geen enkele poging heeft gedaan om het adres van Van Velde de Melroy te achterhalen.
- 150) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 49. De vertaling van het italiaans in het frans is van de hand van Reinhold.
- 151) Rotelli.
- 152) Het is mij niet bekend, of de H. Stoel later nog maatregelen tegen pater Smeyers getroffen heeft. Waarschijnlijk is dit niet.
- 153) Archivio della S.C. di Prop. Fide, Lettere e biglietti di Mons. Segretario, a. 1818, vol. 299, ff. 213v-214.
- 154) Archivio della S.G. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22) ff.133v-135.
Ciamberlani zette daarin o.m. omstandig uiteen dat hij de brief van de Propaganda niet direct aan Van Velde de Melroy had gestuurd, maar aan zijn vriend, de aartspriester Van Nooy. Hij had hem verzocht er voor te zorgen dat de brief op de plaats van bestemming

zou komen om zo te bereiken dat Consgen niet zou achterhalen dat hij via Munster was verzonden. Hij vreesde namelijk dat er moeilijkheden uit voort zouden kunnen komen, wanneer de secretaris zou weten, dat hij de hand in het spel had. Van Nooy had echter de brief op zijn beurt weer doorgestuurd aan Smeyers met al de noodlottige gevolgen vandien.

- ¹⁵⁵⁾ Archief van het aartsbisdom Mechelen, Secrétariat Ruremonde.
¹⁵⁶⁾ Archief van het bisdom Den Bosch, AK 1,30; cfr B.B. 20(1950/51) 193-196.
¹⁵⁷⁾ Archief van het bisdom Den Bosch, l.c.
¹⁵⁸⁾ Het rapport is van 25 juni 1818; Archivio della S.C. di Prop. Fide, Scritture riferite nei congressi, Belgio-Olanda, vol. 18(1817/22) ff. 157-176.
¹⁵⁹⁾ ARA Den Haag, R.K. Eredienst 33, doss. 2228; RA Arnhem 14095/76.
¹⁶⁰⁾ ARA Den Haag, l.c.
¹⁶¹⁾ ARA Den Haag, l.c.
¹⁶²⁾ De Gazette de Liège wist het bericht reeds op 4 juli te bieden.
¹⁶³⁾ Aant. 158.
¹⁶⁴⁾ Een exemplaar daarvan bevindt zich o.a. in: ARA Den Haag, R.K. Eredienst 231, doss. 48.
¹⁶⁵⁾ Jrg.1(1818)87-94.
¹⁶⁶⁾ Consgen bericht in een brief van 8 mei dat Smeyers tot twee maal toe bij zijn bisschop er op had aangedrongen, "dat hij voor een behoorlijk tractement bij de koning zoude aanzoeken". Uit deze mededeling wordt niet duidelijk of Van Velde de Melroy ook overwogen heeft hem in zijn functie te herstellen. De kwestie was overigens spoedig genoeg van de baan.

DE KLOKGIETERS MOER IN DE ZUIDELIJKE GEWESTEN

door T. J. GERITS O.Praem.

De klokgieterskunst kwam in de XIV-XVde eeuw tot grote bloei in het Rijnland. Het centrum in het gebied van de Neder-Rijn was Keulen, dat in de XVde eeuw zijn hoogtepunt bereikte ¹⁾. Uit de kring van de Keulse gieters stamt ook de familie Moer, waaraan deze studie gewijd is.

Welke factoren hebben het vertrek van deze klokgietersfamilie uit Keulen en haar vestiging te 's Hertogenbosch bepaald? Op deze vraag wordt een antwoord gezocht. Verder worden in deze bijdrage allerlei historische gegevens samengebracht over de familie Moer, over de productie van haar klokgietersbedrijf en over de spreiding van de Moer-klokken in de zuidelijke gewesten van de Nederlanden, namelijk binnen de grenzen van het huidige België en in Noord-Frankrijk.

In de tweede helft van de XVde eeuw stellen wij een vermindering vast van het aantal Keulse ateliers, maar de productiviteit van de bestaande huizen neemt toe. Hun invloed op het gebied ten noorden van Keulen wordt echter geringer. In de eerste plaats was het verkleinen van het afzetgebied der Keulse gieters toe te schrijven aan het ontstaan van nieuwe Rijnlandse klokgieterscentra, ten noorden van de stad gelegen. Verder dient rekening gehouden met de Brabantse en Maaslandse centra, die rond dat tijdstip tot volle ontwikkeling komen. In het Maasbekken vermelden wij Maastricht, Sittard en Venlo. De klokgieters van 's Hertogenbosch, maar vooral van Mechelen, waar voornamelijk de familie Waghevens naam maakte, ontplooiden zich tot belangrijke vertegenwoordigers van de klokgieterskunst ²⁾.

In het Rijn- en Maasbekken was de concurrentie van de talrijke klokgieters groot en het is wellicht om die reden, dat sommigen, zoals Gobelinus Moer zich gingen vestigen in de Brabantse stad 's Hertogenbosch, waar men normaal gesproken, op een ruimer afzetgebied mocht rekenen. Bovendien kende deze stad in die jaren een bloeiende economische opgang. Dank zij zijn gunstige

geografische ligging bij land- en waterwegen was 's Hertogenbosch tot een welvarende industrie- en handelsplaats uitgegroeid. Het is dan ook begrijpelijk dat deze Brabantse stad, oud cultuurcentrum met verscheidene kerken en kloosters, zich reeds vroeg als een geschikt milieu aanbood, waar o.m. edelsmeden ³⁾, orgelbouwers ⁴⁾ en klokgieters ⁵⁾ hun kunstambacht konden beoefenen. Omstreeks het midden van de XVde eeuw moet Gobelinus Moer zich te 's Hertogenbosch gevestigd hebben. Zijn naam komt, in zoverre thans bekend is, een eerste maal voor in een schepenprotocol van 27 januari 1452 (n.s.) als: *Gobelinus dictus Becker de Colonia* ⁶⁾. Hieruit blijkt duidelijk, dat hij uit Keulen afkomstig was. Zijn familienaam was dus *Becker*. Vermoedelijk werd hij slechts na zijn vestiging te 's Hertogenbosch *Moer* geheten. De familienaam *Moer* komt geregeld voor na 1461, terwijl de naam *Becker* geleidelijk aan uit de archiefstukken verdwijnt ⁷⁾.

Gobelinus of Gobel Moer was een zoon van Jan, die in 1460 reeds als overleden aangegeven wordt. Met wie Gobel Moer gehuwd was is ons onbekend. Te 's Hertogenbosch bewoonde Gobel Moer het huis nr. 11, gelegen in de Sint-Jorisstraat, in oostelijke richting, naast het gasthuis. Het gebouw omvatte eertijds twee woningen, die aan de klokgieters toebehoorden. Het atelier van Gobel Moer was evenwel gelegen in de Berewoutstraat, nagenoeg direct onder de stadswallen. Tot diep in de XVIIIde eeuw heette die plaats *Clockgieterspoort*.

Uit een acte van 17 december 1504 blijkt, dat de kinderen van Gobel Moer, met name Jan, Jaspar, Magdalena, Yken, Katheryne en Maria, hun erfdelen in de huizen langs de Sint-Jorisstraat verkochten aan hun jongere broer Willem, die als erfgenaam van zijn vader hiervan reeds de rest bezat. In deze verkoopacte vindt men een beschrijving van de woningen. Het betrof een huis, met erf, plaats en achterhuis, staande in de Sint-Jorisstraat, naast het gasthuis vanden Broeck, zich achterwaarts uitstreckende tot aan de Dieze, alsmede het huis, erf, plaats en achterhuis naar de gang van het Kruisbroedersklooster ⁸⁾. De tweede echtgenote van Willem Moer verkocht als weduwe deze twee huizen op 5 oktober 1529 ⁹⁾.

Het klokgietersbedrijf van Gobel Moer werd voortgezet door zijn zonen Jasper en Willem, die een vennootschap stichtten.

Over de andere kinderen van Gobel Moer is weinig bekend. Yken werd begijn in het Groot Begijnhof te 's Hertogenbosch. Katheryne huwde Arnd die Vrieze en Maria stichtte een gezin met Jan Sael (Zael) van Amsterdam. Hun zoon Gobel Sael vestigde zich later als klokgieter in zijn geboortestad Amsterdam. Omtrent Jan en Magdalena, de oudste zoon en dochter van Gobel Moer, missen wij verdere inlichtingen ¹⁰).

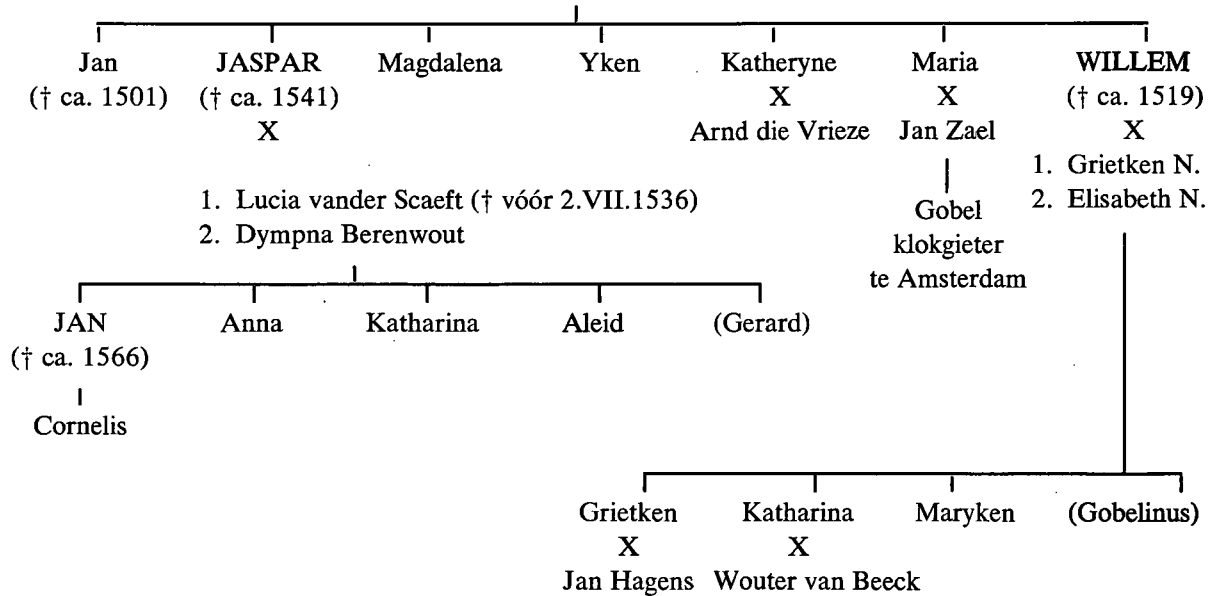
Jaspar Moer huwde Lucia vander Scaeft, dochter van Hendrik vander Scaeft, waarschijnlijk woonachtig te Hogeloon. Zij overleed vóór 2 juni 1531 ¹¹). Uit hun huwelijk werden minstens vijf kinderen geboren. Vier kinderen, namelijk Jan, Anna, Katharina en Aleid komen voor in een acte van 20 maart 1537, waardoor Jaspar Moer, als weduwnaar van zijn eerste vrouw, afstand doet van het vruchtgebruik op $\frac{4}{7}$ van de *Clockgieterspoort* ten behoeve van voornoemde kinderen uit zijn eerste huwelijk ¹²). Jaspar Moer was inderdaad reeds eerder hertrouwd met Dympna Berenwout, dochter van Jacob ¹³). Uit het tweede huwelijk zijn ons echter geen kinderen bekend.

Jan Moer, zoon van mr. Jaspar Clockgieters, leefde nog in 1597. In dat jaar wordt hij vermeld als eigenaar van het gebouw *Clockgieterspoort* ¹⁴). Hij was gehuwd en had een zoon Cornelis. Uit de abdij-archieven van Averbode kennen wij een tweede zoon van Jaspar Moer en Lucia vander Scaeft, nl. Gerard Moer. In 1524, op zeventienjarige ouderdom, ontving hij het wit habijt in de premonstratenzerabij van Averbode, waar zijn oom langs moederszijde, Gerard vander Scaeft, sedert 1501 abt was ¹⁵). Gerard Moer was bij zijn intrede reeds clericus van het bisdom Luik en had aan de Leuvense Universiteit de titel *magister artium* behaald ¹⁶). In 1527 keerde Gerard Moer naar Leuven terug om er de rechten te studeren ¹⁷). Vervolgens bediende hij de parochie van Hogemierde vanaf 4 oktober 1532 tot aan zijn dood op 24 maart 1541 (n.st.) ¹⁸). Toen hij overleed verbleef hij in het huis van meester Michiel, doctor in de rechten ¹⁹). Zoals overigens nog andere pastoors deden, was hij gaan studeren aan de universiteit ²⁰).

DE FAMILIE MOER

Johannes († vóór 1460)

GOBELINUS Becker alias MOER de Colonia († vóór 17.XII.1504)

Nota: Gerard, zoon van Jaspas Moer, en Gobelinus, zoon van Willem Moer, kunnen volgens hun geboortedatum in het gezin niet juist gesitueerd worden. Daarom werden hun namen tussen haakjes geplaatst.

Willem Moer, de jongste broer van Jaspar en diens vennoot in het klokgietersbedrijf, huwde een zekere Grietken. Zij werd moeder van minstens drie dochters, met name Grietken, die later Jan Hagens zou huwen, Katharina, die een huwelijk sloot met Wouter van Beeck, en Maryken, waarover ons verder niets bekend is. Het gezin van Willem Moer had zeer waarschijnlijk ook een zoon met name Gobelinus, die in 1552 aan de Universiteit van Leuven studeerde ²¹⁾. Na het overlijden van Grietken hertrouwde Willem Moer met een zekere Elisabeth.

De naam van Gerard Moer ontbreekt in de verkoopacte, betreffende de twee woningen in de Sint-Jorisstraat. Ook hij had een kindsdeel (*portio filialis*) ²²⁾. In 1536 maakten de broers en schoonbroers van Gerard moeilijkheden over het betalen van het kindsdeel, dat aan de abdij van Averbode beloofd werd. Zij spanden zelfs een proces in tegen de abdij ²³⁾.

Het klokgietersbedrijf, dat te 's Hertogenbosch gezamenlijk werd uitgebaat door Jaspar en Willem Moer, werd later door Jan Jasparszoon Moer voortgezet, die, zoals gezegd, in 1597 nog eigenaar was van de *Clockgieterspoort*.

De campanoloog F. Donnet vermeldt nog andere leden van de klokgietersfamilie Moer, die voornamelijk in het noorden en in Holland werkten ²⁴⁾. Een systematisch archiefonderzoek, vooral in Nederland, kan nog tal van interessante gegevens omtrent het geslacht Moer aan het licht brengen.

Met het oog op de activiteit en de afzet van het klokgietersbedrijf Moer in de zuidelijke gewesten worden hier drie perioden onderscheiden. Eerst wordt een inventaris van de gekende klokken gemaakt voor de jaren toen Gobel Moer de leiding had. Vervolgens komt de periode van het vennootschap Jaspar-Willem Moer aan de beurt. Tenslotte wordt nog gehandeld over Jan Moer, als leverancier van klokken in de zuidelijke gewesten.

I. GOBEL MOER

Zoals hierboven aangetoond werd, was de concurrentie der klokgieters in het Rijnland groot. Om die reden wellicht heeft Gobel

Moer in de eerste jaren van zijn werkzaamheden een tijdelijk vennootschap gesticht. Zo werkte hij in 1474 samen met Willem Carper voor de kerk van Saint-Omer (Pas-de-Calais, Fr.). De klok werd geschonken door kanunnik Beghin, wiens wapen zij draagt. Het opschrift luidt ²⁵⁾:

+ ME - JULIANAM - VOCATAM - HUIC - INSIGNI - ECCL[ESI]E - B[EA]T[I] - AUDOMARI - DEVOTE - DONAVIT - EGREGIUS - VIR - M[A]G[ISTE]R - BAUGESIUS - BEGUINI - DE - FALCOBERGA - ORIUNDUS - DECRETORU[M] - DOCTOR - HUI[U]S - ECCL[ESI]E - CANONICUS - CONFLANTIBUS - GOBELINO - MOER - ET - WILLELMO - CARPER - FUSORIBUS - AN[N]O - D[OMI]NI - M - CCCCLXXIII -

Nog een ander voorbeeld van samenwerking is bekend. Voor de uitvoering van drie klokken voor de Eusebiustoren te Arnhem werkte Gobel Moer samen met Gerard van Wou, opvolger van de klokgieters Hoernken ²⁶⁾. Volgend opschrift werd op de klokken aangebracht ²⁷⁾:

GOBELLINUS MOER ET GHERARDUS DE WOU ME FECERUNT
GHERARDUS DE WOU ET GOBELLINUS MOER ME FECERUNT

Wat hun samenwerking hartelijk? Dr C. N. Fehrmann meent in dit opschrift een bewijs van afgunst te vinden. Gobel Moer was zonder twijfel een groot concurrent voor Gerard van Wou.

Als zelfstandig klokgieter was Gobel Moer meermaals werkzaam in Brabant en in de Luikse Kempen. In alfabetische volgorde konden wij volgende werken, uit zijn werkhuis afkomstig, noteren.

Broechem

Uit een aantekening van fr. Cornelius Hanegraaf ²⁸⁾, Witheer van Tongerlo en pastoor te Broechem in de Antwerpse Kempen, blijkt dat Gobel Moer in 1486 een klok goot voor de plaatselijke parochiekerk. Het opschrift van deze klok werd genoteerd op het titelblad van een premonstratenzer missaal, dat in 1530 te Parijs gedrukt werd en thans eigendom is van de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag ²⁹⁾. De notitie van pastoor Hanegraaf, getiteld *Superscriptio campanarum in Broechem*, leert ons dat de parochiekerk van Broechem in het begin van de XVIIde eeuw

drie torenklokken telde. Benevens de grote klok (*maior*) van Gobel Moer waren er nog twee andere klokken, die in 1588 door Pieter vanden Gheyn gegoten werden ³⁰). De klok, die Gobel Moer voor de O.-L.-Vrouwekerk van Broechem leverde, droeg volgend opschrift:

DYS SIT HORRORIS, SPES NOSTRA, VOX SALVATORIS
CIVE CUM NATO BUSSCHENSI MOER GOBELINO
SUM EGO FORMATA QUO MARGRETA DISSIPATA
DIMIDIUM MILLE PONDERANSQUE MILLIA QUINQUE
ANNO DOMINI M. CCCC. LXXXVI

Dessel

Uit het verslag van een decanale visitatie blijkt, dat de St.-Nicolaasparochie te Dessel in 1732 over drie klokken beschikte. De kleinste klok was aangebracht in de dakruiter, die het middenschip van de kerk sierde. De andere klokken, respectievelijk aan O.-L.-Vrouw en de H. Anna, en aan de H. Nicolaas toegewijd, hingen in de kerktoren. Laatstgenoemde klokken, aldus hetzelfde rapport, werden in 1494 door Gobel Moer gegoten ³¹).

Van de grootste klok bleef het opschrift bewaard ³²):

SANCTA MARIA ET ANNA EERE ICK
DES LEVENDEN EN DE DOODEN LUYDE ICK
DEN HAGEL ENDE ALLE QUAEDT WEDER VERDRYVE ICK
GOBEL MOER MAECKTE MY INT JAER MCCCCXCIV

Deze klok barstte en werd in 1740 hergoten. Tijdens de Franse bezetting werd ze opgeëist.

Eksel

De parochiale St.-Trudokerk te Eksel bezit een klok, die door Gobel Moer gegoten werd. Ze weegt 900 kilo en draagt als opschrift ³³):

MARIA IS MYNEN NAEM
MYN GHELUYT SY GODE BEQUAEM
IK BEN GOET EN WOOL GHERAECKT
GOBEL MOER HEEFT MY GEMAEKT
[. . .] XXVIII

In welk jaar werd deze luiklok geleverd? Vermoedelijk gebeurde dit in 1478 of wellicht 1488. In dat jaar immers werkte Gobel

Moer reeds als zelfstandig klokgieter. Zijn atelier was in die periode in volle productiviteit. Waarschijnlijk moet men het latijnse jaartal dus lezen:

[MCCCCLX] XXVIII.

Hechtel

Ook voor de St.-Lambertuskerk te Hechtel, die sedert de XIVde eeuw door de abdij van Averbode bediend werd, leverde Gobel Moer een klok, die thans nog in de toren hangt. Ze werd gegoten in 1493, heeft een middellijn van 97 cm. en draagt de volgende tekst ³⁴):

MARIA VOCOR. ME FECIT ANNO DOMINI MCCCCXCIII GOBELINUS MOER

Leuven

In 1496 werd Gobel Moer te Leuven ontboden in verband met de gescheurde klok *Philippus*, die op 28 april 1462 tot aandenken aan Filips de Goede, hertog van Boergondië, door meester Dominicus Magret, op de Oude Markt te Leuven was gegoten. Ze had een gewicht van 12.000 pond. In 1494 barstte deze klok en Gobel Moer, wiens reputatie in de zuidelijke gewesten gevestigd was, kreeg op 20 februari 1496 de klok *Philippus* te hergieten. Hij moest tevens haar gewicht op 11.000 pond brengen. Op 4 mei 1496 werd dan de klok hergoten in de stadhallen te Leuven. De modellen van de versieringselementen waren het werk van beeldhouwer Bartholomeus van Kessel, klerk van de St.-Pieterskerk te Leuven.

Later leverde Gobel Moer nog een andere klok van 3000 pond voor de St.-Pieterskerk. Deze klok werd te 's Hertogenbosch gegoten ³⁵).

II. JASPAR EN WILLEM MOER

Meester Gobel Moer overleed vóór 17 december 1504, datum waarop zijn kinderen hun erfdelen in de woningen langs de Sint-Jorisstraat aan hun jongste broer Willem verkochten. Deze zou

samen met zijn oudere broer Jaspar, eigenaar van de *Clockgieterspoort*, de voortzetting van het vaderlijk klokgietersbedrijf verzekeren.

Evenals hun vader Gobel Moer, hebben Jaspar en Willem klokken geleverd in de zuidelijke gewesten van de Nederlanden.

Antwerpen

In de Scheldestad viel hun de uitzonderlijke eer te beurt de grote klok *Karolus* ter ere van de latere keizer Karel V te mogen gieten. De kerkmeesters van de O.-L.-Vrouwekerk richtten zich hiervoor inderdaad tot Willem Moer, die samen met zijn broer Jaspar en twee werklieden naar Antwerpen afreisde.

Luidens een bewering van F. Donnet ⁸⁶⁾ zou Gobel Moer (*Moor Gobelinus Agrippinus*) reeds in 1462 een gescheurde klok van Willem van Veghel (1408) hergoten hebben. Of het klokgietersbedrijf Moer nog andere werken voor de D.-L.-Vrouwekerk uitvoerde en of de aanbesteding van *Karolus* met vroegere prestaties moet in verband gebracht worden, is ons onbekend.

Zo werd dan te Antwerpen het nodige materiaal voor de nieuwe klok verzameld: koperen ketels en potten. Hieraan werden zes blokken fijn tin toegevoegd met een gezamenlijk gewicht van 1920 pond, verder een lot metaal van 560 pond, een hoeveelheid *clockspyse* te Lier, 's Hertogenbosch of elders aangekocht, koper, oosters tin en brokstukken van oude klokken. Nadat deze grondstoffen op het O.-L.-Vrouwekerkhof (Groenplaats) te Antwerpen samengevoegd waren, werd alles door meester Willem Moer gesorteerd en gekeurd, hierbij geholpen door Jan Geerts, ketelaar te Antwerpen. Willem Moer kreeg het bedrag van 12 stuivers en 6 den. uitbetaald, *omdat hy vanden Bossche quam om te visiteren de stoffe vande clocke*. Op aanwijzen van de klokgieter kochten de kerkmeesters alle benodigdheden, die het gieten van een klok vereiste: een grote hoeveelheid houtskool, verscheidene karren leem (van *Borcht*), nodig voor het maken van de vorm, ijzeren hoepels om de mantel de nodige sterkte te geven, een vracht leem van mindere kwaliteit, diverse houtsoorten, turf, hennep, smeer en driehonderd eieren om de gietvorm in te smeren.

Terwijl de grondstoffen en het technisch materiaal werden aangebracht, werd de gietkuil gegraven, — een werk van negen dagen — de smeltoven gebouwd en de klokkevorm gereed gemaakt, om het welslagen van de klok als gietstuk te verzekeren. Dan kon het smelten van het metaal en het gieten zelf beginnen. Over de giettechniek in die jaren schreef André Lehr een uitvoerige studie ³⁷⁾. Aan de hand van bewaard gebleven archiefteksten kan men het verloop van het gieten van *Karolus* op het O.-L.-Vrouwkerkhof goed volgen ³⁸⁾. De gebeurtenissen worden hier beknopt samengevat.

Voor een goed resultaat was het van belang een zo hoog mogelijke temperatuur in de smeltoven te ontwikkelen en zo lang mogelijk te behouden. Hiertoe boden zich achtentwintig arbeiders aan, om met blaasbalgen, dag en nacht, het vuur aan te wakkeren: *XXVIII ghesellen, die nacht ende dach bliese*. Aan elk van hen werd de som van 2 stuivers en 6 den. uitgekeerd.

In de namiddag werd de klokspijs in de gietvorm gegoten en tegen de avond was de klok gevormd. Ze had een gewicht van ongeveer 13.000 pond. Een beeltenis van O.-L.-Vrouw, patrones van de kerk, was erop aangebracht. De klokmantel droeg driemaal het Antwerpse stadswapen en was versierd met volgend opschrift:

+ KAROLUS E CELSO CASTELLAE REGE PHILIPPO -
 ORTUS AV' CUI' MAXIMILIANUS ERAT -
 ILLIUS AUSPICIO NUMEROS ET NOMINA SENSI -
 TERGEMINIS CURIS HIC MEA FATA TERENS +

Onder dit opschrift was een rand aangebracht, versierd met de Boergondische vuurslag met de silex waaruit gloeiende vonken spatten, symbool der Ridderorde van het Gulden Vlies. De tekst vervolgde dan:

NAM(QUE) DIES HORIS DISTRINGO BIS DUODENIS
 QUEQ(UE) DEUS PELLAT BELLA FACESQ(UE) CANO
 K. COTEREAU THESAU'
 WILHELMUS MOER CUM FRATRE JASPRE ME CONFLARUNT
 ANNO DNI M CCCCC VII ³⁹⁾.

Voor de versiering van de klok had men de hulp ingeroepen van de Antwerpse zilversmid Pieter-Nicolaas Heyns. Een klepel van 276 pond werd gesmeed door Martin van Herentals. Dezelfde

smid leverde ook al het *yserwerck, te wetene . . . spillen, spien, ooghen en keneve*, nodig om de klok in de toren te bevestigen. Het houtwerk voor de klokkestoel, het stellige waarin de klok moest geplaatst worden, werd door Jacobus Embrechts (1505-1514), abt van de St.-Michielsabdij, geleverd. Na het keuren van de klok door experten werd ze in de toren geheven: een ontzaglijk werk in die dagen. Intussen, op halfogst 1507, verrichtte Karel Coutereau, kanunnik van Antwerpen (1493-1510) en schatbewaarder van het kapittel, de klokkenwijding.

Jaspar en Willem Moer, die het werk tot een goed einde gebracht hadden, ontvingen een ereloon van 29 pond en 10 stuivers. De kerkmeesters van O.-L.-Vrouwkerk toonden hun tevredenheid door hen nog supplementair 37 stuivers en 6 den. te schenken. Voor de periode van hun werkzaamheden te Antwerpen hadden de klokgieters gratis logies genoten. De twee werklieden, die hen vanuit 's Hertogenbosch vergezeld hadden, ontvingen een loon van 9 gr. per dag. Ook de andere arbeiders, zoals de metselaars en de timmerlieden, die bij het gieten behulpzaam waren geweest, kregen hun loon.

Na het gieten van *Karolus* had men ervan geprofiteerd om van het overgebleven klokspijs nog een schel van 26½ pond en een kleine klok van 500 pond te laten maken.

Arendonk

De kerk van Sint Job te Arendonk bezat eertijds twee klokjes of schellen, die respectievelijk volgende opschriften droegen ⁴⁹⁾:

ANNA EST NOMEN MEUM. ANNO DOMINI M.CCCCC.XX. WILHELMUS ET JASPAR MOER FRATRES ME FUDERUNT.
CATHARINA EST NOMEN MEUM. ANNO DOMINI M.CCCCC.XX. WILHELMUS ET JASPAR MOER ME FUDERUNT.

Averbode

Hierboven reeds werd gewezen op de nauwe banden, die er tussen de familie Moer en de premonstratenzerabij van Averbode bestonden. Gerard vander Scaeft, die de abdij van 1501 tot 1532 administreerde, was een zwager van Jaspar Moer. Zijn echtge-

note, Lucia vander Scaeft, trad zelfs op als tussenpersoon in de aankoop van linnen voor de abdij van Averbode ⁴¹). Zoals gezegd werd haar zoon Gerard Moer in 1524 kloosterling in deze abdij. Al deze factoren zullen wel meegespeeld hebben, toen Gerard vander Scaeft zich in 1503 tot het klokgietersbedrijf Moer wendde, om nieuwe klokken te bestellen en nadien nog, gedurende twintig jaren, een trouwe opdrachtgever te blijven. Inderdaad, te Averbode werd tijdens het eerste kwartaal van de XVIde eeuw een veelzijdig programma ter verwezenlijking aangeboden. In de nacht van 25 op 26 oktober 1499 was de abdijkerk door de bliksem getroffen en geteisterd. Nagenoeg alle kerkmeubels gingen in de vlammen op. Ook de klokken, in 1473 door de Mechelse gieter Hendrik Waghevens geleverd, lagen gesmolten onder het puin ⁴²).

De abdijkerk, heropgebouwd in de bouwtrant van de demergotiek, naderde in 1503 haar voltooiing ⁴³). De abt achtte nu het moment gekomen om het werkhuis Moer met het gieten van nieuwe klokken te belasten.

Reeds in het voorjaar van 1503 werd een aanvang gemaakt met de aankoop van grondstoffen. Pieter, genaamd den *ketelbueter* (ketellapper) van Diest werd hiervoor aangesproken. Op 22 februari werd hem de som van 42 rijngulden uitbetaald voor de levering van 601 $\frac{1}{2}$ pond koper (*substancie albe cupree dicte metalie*). In juni van hetzelfde jaar verkocht hij aan de abdij 300 pond zuiver oud tin, aan 14 rijngulden, 18 stuivers de 100 pond, en 1500 pond koper (*substancie eree seu cupree albe*), aan 6 rijngulden, 18 stuivers de 100 pond ⁴⁴). Op 3 mei 1503 werd afgerekend met meester Jaspar Moer (*Jaspar Gobbelens, alias Moer de Buscoducis*), die gedurende zesentwintig dagen te Averbode werkzaam was om de brokstukken van de vernielde klokken te recupereren. Hij ontving de som van 3 rijngulden, 15 stuivers. Het gereinigde metaal, samen met de aangekochte grondstoffen, bedroeg in totaal 7200 $\frac{1}{2}$ pond ⁴⁵). De houtskool, nodig voor de smeltoven, werd geleverd door Walter Gielen van Herselt, Willem Kijnen van Zoerle en Michiel Mesets van Meerbeek ⁴⁶).

Door een contract van 14 oktober 1503 werd Willem Moer gelast met het gieten van zes luiklokken (ut, re, mi, fa, sol, la). De bestelling moest vóór 21 april 1504 uitgevoerd worden. Het wederzijds akkoord werd als volgt geformuleerd ⁴⁷):

Anno XVc tercio, XIII^{II}a die octobris, presentibus Averbodii discretis viris dominis Henrico Pauli camerario, Johanne Bruninx presbyteris, Nicolao Vilters et Alberto Wouters clericis Leodiensis diocesis testibus, is comen tot Everbode meester Willem Moer, alias Goebelens, clocghierter van den Bosch, en heeft aengenomen ende gelooft mynen heere den abt van Everbode te maken ende te ghieten sess clocken van goeden thone ende accorde, te weten ut, re, mi, fa, sol, la, goet ende lofbaer tot Everbode, daer toe myn heere de spyse leveren sal ende den cost doen, ende op meester Willems anxt ende avontuer. Ende oft gevele dat die voirscreve sess clocken niet perfectelyc en accordeerden, mer yet discordeerden, oft nyet goet ende zuet van gelyt en vielen, soe is voirwaerde, dat hy die wederom verghieten sal ter tyt dat se wel sullen accorderen, ende dat se goet van thone ende lofbaer spelen syn, om den selven naebeschreven loen, sonder yet meer daer af te eyschen. Ende van den herghieten sal meester Willem dragen dat crympen ende laken van der stoffen ende spysen, ende de ander lasten, ende myn heere sal den montcost doen ende anders nyet.

Item is voirwerde dat meester Willem de oercloc, tot Everbode hangende, inbrengen sal ten passe voer een van den voirscreve sess clocken op een my oft op een fa accorderende. Ende oft se daerop niet volcomelyc om goeden thone ende accorde te hebben, in der voirscreve manyeren, ende gelyc goede mans ende sengers, hon des verstaende, daeraff seggen ende ordineren selen.

Item is voirwaerde dat meester Willem alle zyn gereetscappe van instrumenten die hy behoeven sal, ende twee paer blaesbalger, van den Bosch met hem brengen sal, ende daer toe sal myn heer hem twee oft drie wagen seynden.

Item meester Willem sal de voirscreve sess clocken wardenen, luydende ende ganck hebbende, een maent lanck naer den dage dat se in behoirliker manyeren gehangen selen zyn, op zynen anxt ende avontuer. Ende oft geboirde dat enige van den clócken bynnen dien tyde braken oft gebreck cregen, sonder versumenisse oft die te verongeliken, soe sal hy sculdich zyn die te herghieten ende ten thone te brengen voer den naebescreven loen.

Item meester Willem sal dit werck bestaen ten langsten bynnen XIV dagen nae Paeschen naestcomende oft eer, ende nyet daar-

uut gaen ten sal zyn volbracht in der voirescreve manieren. Ende hy sal hebben voere zynen arbeyt, loen, etc., van elken hondert dat de clocken in der spysen wegen selen, XV stuvers. Ende hier op heeft myn heere enen zilveren penninc gegeven meester Willeme tot eenen Godspenninc, ende al sonder argelist.

Geschied tot Everbode, in den jaere, maende ende dage boven-genoemt.

(sign.) *Hubertus de Platea quo ad premissa notarius.*

De zes luiklokken hadden een gezamenlijk gewicht van ongeveer 6.600 pond. Het overschot van de grondstoffen werd voor de som van 25 rijns gulden aan de kerkfabriek van Oud-Turnhout verkocht ⁴⁸⁾. Op 30 augustus 1504 werd te Averbode (*in nova camera*) met de klokgieters en hun personeel afgerekend voor het gepresterde werk. Uit de bewaard gebleven rekeningen leren wij ook een knecht uit het werkhuis Moer kennen, namelijk Adriaan Goertssoen, die een groot aandeel had in het gieten van de zes luiklokken ⁴⁹⁾. Timmerman Judocus Wouter Janssoen, bij gestaan door enkele knechten, werd te Averbode gelast met het ophangen der klokken ⁵⁰⁾.

Intussen hadden Jaspar en Willem Moer ook nog vijf klokjes gegoten die samen 297 pond wogen. Deze klokjes waren bestemd voor een dakruiter der nieuwe abdijkerk. Op 15 oktober 1503 werd hiervoor aan de klokgieters het bedrag van 43 rijns gulden uitbetaald ⁵¹⁾. De vijf klokjes werden ten dienste van het uurwerk gesteld: voor het uur luidden ze de sequentia *Sancti Spiritus assit nobis gratia* en voor het halfuur lieten ze het *Virgini Marie laudes* weerklinken. Aldus kreeg Averbode een melodisch voorspel of voorslag, m.a.w. een reeks geharmoniëerde klokjes, die op gestelde momenten mechanisch een melodie speelden. Dergelijke klokkenspelen, gecombineerd met uurwerken, kwamen reeds voor in de volle middeleeuwen, bijzonder in de kloosters. Op het einde van de XIVde eeuw verscheen de voorslag, in zeer geringe omvang, op de torens. Reeksen van zes en meer klokjes kwamen pas voor sinds de tweede helft van de XVde eeuw ⁵²⁾. Wat onze gewesten betreft vinden wij het vroegst gekend voorspel in de premonstratenzerabij van Park-Leuven. Dit klokken-spel, geplaatst tijdens het abbatiaat van Dirk van Tuldel (1462-

1494), gaf het verset *Inviolata, integra et casta es Maria* ten gehore ⁵³). Daarna kennen wij het voorspel der stad Oudenaarde, bestaande uit acht klokjes, die in 1502 door Simon Waghevens gegoten werden. Dit voorspel liet de antifoon *Veni sancte Spiritus* en het verset *Peccatores* horen ⁵⁴). Het melodisch klokken-spel van Averbode behoorde dus tot de oudste voorspelen in onze gewesten. Het gieten van dergelijke spelen eiste van de klokgieter een speciale technische kennis en een zorg voor de exacte toon-zuiverheid der klokken. Hij had hiervoor o.m. de medewerking nodig van een meester uurwerkmaker ⁵⁵). Te Averbode lieten de gebroeders Moer zich vermoedelijk bijstaan door meester Jan, horlogemaker te Turnhout ⁵⁶).

In 1511 leverde Jaspas Moer een klokje (*nola seu cymbalum*) voor het kloosterpand te Averbode. Het klokje woog 140 pond en kostte 3 stuivers het pond ⁵⁷). Twee jaren later, op 21 november 1513, ontving Jaspas Moer een nieuwe opdracht van de abdi van Averbode ⁵⁸):

Anno XIII, XXI novembris [21 november 1513] per prepositum nostrum intimacio facta est.

Jaspas Moer, clockgieter vanden Bosch, onze zwager, sal ons maken een half dozyne scellen, om daer mede ter elevacien vanden heyligen sacrament te lyden ende oeck in onse herbergen te hangen, die hell zyn van geluydt ende nyet te cleyn van gewichte, alzoe hem dat best sal duncken, dienende. Ende op de twee sal men setten:

SANCTA MARIA, ORA PRO GERARDO ABBATE AVERBODIENSI.

Item op de andere twee:

SANCTE JO[ANNES] BAP[TISTA], ORA PRO GERARDO [ABBATE AVERBODIENSI].

Ende op de twee leste:

SANCTE AUGUSTINE, ORA PRO GERARDO [ABBATE AVERBODIENSI],

metten datum 1513 ende onse wapenen onder, alzoe verre die boven in den rinck nyet gestaen en kan.

Deze bestelde klokjes, die elk een gewicht van vier pond hadden, zouden deels als elevatiebellen gebruikt worden, terwijl de overige

in de refugiehuizen of herbergen van Averbode gehangen werden. Op 9 september 1514 betaalde men te Averbode aan meester Jaspar Moer de som van vier rijnsgulden en 16 stuivers, kostprijs van de zes klokjes ⁵⁹⁾.

In 1522 hergoot Jaspar Moer het gescheurde klokje van de vis-refter, die in die periode gestoffeerd werd. Schrijnwerker Wouter van Kermpt werd gelast met de uitvoering van de houten lambrizing en de meubilering (1520), terwijl de Eindhoutse schilder Hugo Crupers in 1524 opdracht kreeg de refter te schilderen ⁶⁰⁾. Het gewicht van het refterklokje, oorspronkelijk 27 pond, werd door de klokgieter op 35 pond gebracht. Voor zijn werk ontving hij één gouden Philippusgulden en 27 stuivers ⁶¹⁾.

In datzelfde jaar 1522 voltooide het atelier Moer zijn laatste opdracht voor de abdij van Averbode. Deze bestelling betrof het hergieten en verzwaren der klokjes, die sedert 1503 het melodisch voorspel vormden. De klokjes misten de gewenste klankzuiverheid en werden ook te licht bevonden. Hun gezamenlijk gewicht van 297 pond werd daarom tot 903 pond opgevoerd. Toon, gewicht en opschrift waren na het hergieten als volgt ⁶²⁾:

1. Opschrift:

ME FIERI FECIT GERARDUS DE LOEN ABBAS ANNO 1522.
Gewicht: 311 pond. Toon: ut.

2. Opschrift:

MORS SCEPTA LIGONIBUS EQUAT.
Gewicht: 216 pond. Toon: re.

3. Opschrift:

PARUM EGIT, QUI PARUM CUPIT.
Gewicht: 155 pond. Toon: mi.

4. Opschrift:

IMA PERMUTAT BREVIS HORA SUMMIS.
Gewicht: 127 pond. Toon: fa.

5. Opschrift:

LAUDA PARCE, VITUPERA PARCIUS.
Gewicht: 93 pond. Toon: sol.

Uit dit alles blijkt, dat de premonstratenzerabdij van Averbode, tijdens het eerste kwartaal der XVIde eeuw, een belangrijke opdrachtgever was voor het klokgietersbedrijf Moer.

Kleine-Brogel

De gebroeders Jaspas en Willem Moer leverden in 1510 twee klokken voor de Kempische Ste-Ursulakerk te Kleine-Brogel.

De grootste klok, die een gewicht van 700 kilo vertegenwoordigt, heeft volgend opschrift ⁶³):

DYMPHNA EST NOMEN MEUM
ANNO DOMINI MCCCCCX
WILHELMUS MOER ET JASPAR FRATRES ME FECERUNT.

De tweede klok weegt 130 kilo en draagt als tekst:

ANNA EST NOMEN MEUM
MCCCCCX
WILHELMUS MOER ET JASPAR FRATRES ME FECERUNT.

Lagemierde

De firma Moer werkte ook voor de Witherenparochie Lagemierde. Deze was sedert 1520 een zelfstandige parochie, bediend door de premonstratenzers van Floreffe en later door Postel. Tot dan toe had Lagemierde één parochie gevormd met Hogemierde ⁶⁴). In 1519 leverde het werkhuis Moer een klok voor de parochiale kerk van Sint Stephanus, met volgend opschrift ⁶⁵):

MARIA IS MYNEN NAEM. WILLEM ENDE JASPAR MOER
MAECTEN MY INT JAER ONS HEREN M.CCCCC.XIX.

Tussen de woorden werden heraldische roosjes aangebracht. De klok, die een diameter van 110 cm. heeft, is verder versierd met een afbeelding van O.-L.-Vrouw met Jezuskind, met de maan-sikkel onder haar voeten.

Maastricht

Voor het kapittel van Sint Servatius leverden Willem en Jaspas Moer een grote klok, met volgende tekst ⁶⁶):

SERVATIUS SERVAVIT FIDEM
SERVAVIT PLEBEM DOMINI

SERVANDO ET ORANDO MERUIT QUOD CREDIDIT
 AD TUA SACRA VOCO POPULUM CLANGORE SONORO
 SERVATII, CUIUS NOMINE DICOR EGO
 WILHELMUS ET CASPAR MOER CONFRATRES
 FECERUNT ME ANNO VERBI INCARNATI M.CCCCC.XV

De St.-Servaasklok (1515), beter gekend als "grameer", die in het Maastrichtse volksleven een ereplaats inneemt, weegt ongeveer 6600 kilo. Aan haar basis heeft de klok een doorsnede van 220 cm. De gewelfrand draagt een drieledig fries, met als voornaamste motief, een aan de flamboyant-gotiek ontleend drie-lobbig blad. Daaronder prijkt de keten van het Gulden Vlies en een arabeske met rijk loofwerk. Op de mantel van de klok bemerkt men de figuur van Sint Servaas, de gekroonde rijksadelaar en de sleutel van Sint Servaas, symbool van het kapittel⁶⁷). De Maastrichtse humanist Mathias Herben († 1538) schreef over deze klok: *Campana hujus ecclesiae maxima anno 1515 mensis junii die 21 in area aedis praepositurae fusa est, deinde Dominica, qua cantatur Laetare Jerusalem, quae dies fuerat mensis martii secunda, cum magna frequentia clericorum hymnisantium et celebritate civium, sub tutela et nomine S. Servatii dedicata est, sed de loco suspensionis aliquandiu disceptatum*⁶⁸).

Westmalle

In 1505 goten de gebroeders Jaspas en Willem Moer een nieuwe luiklok voor de parochiale kerk van Sint Martinus te Westmalle in de Antwerpse Kempen. De klok werd versierd met een afbeelding van de heilige Martinus van Tours en met het wapen van Pieter vander Moelen, heer van Westmalle (1500-1530). Volgende tekst werd er op aangebracht⁶⁹):

MARTINUS IS MYNEN NAEM. WILHEM MOER ENDE GASPAR
 SYN BROEDER MAEKTEN MY INT JAER ONS HEEREN
 M.CCCCC.V.

III. JAN MOER

Het bedrijf van de vennoten Jaspas en Willem Moer werd voortgezet door Jan Jasparszoon Moer, die in 1597 nog als eigenaar van de *Clockgieterspoort* te 's Hertogenbosch optrad. Jan Moer was gehuwd en had een zoon Cornelis.

Wat zijn activiteit in de zuidelijke Nederlanden betreft, is ons één klok uit zijn atelier bekend. In 1547 leverde hij een luiklok voor de Sint-Catharinakerk van het Begijnhof te Herentals, met volgend opschrift ⁷⁰⁾:

GREGORIUS IS MYNEN NAEM. JAN MOER MAECKTE MY INT
JAER M.CCCCC.XLVII.

Dank zij haar gunstige geografische situatie was 's Hertogenbosch in de Boergondische tijd tot een welvarende industrie- en handelsplaats uitgegroeid. Het is dan ook begrijpelijk dat deze oude Brabantse cultuurstad met verscheidene kerken en kloosters, zich reeds vroeg als klokgieterscentrum heeft ontwikkeld. In dergelijk milieu kon de klokgieterskunst, evenals andere kunstnijverheden, tot hoge bloei komen. Samen met de stad Utrecht en de stad Venlo met omgeving, wordt 's Hertogenbosch dan ook tot de belangrijkste klokgieterscentra gerekend ⁷¹⁾.

Evenals Venlo vond 's Hertogenbosch een ruim afzetgebied in de zuidelijke gewesten, vooral in het noordelijk gedeelte. Voor 's Hertogenbosch was zulks enigszins begrijpelijk, vermits de stad politiek gezien tot het hertogdom Brabant behoorde, dat zich naar het zuiden uitstrekte. In de XVde - XVIde eeuw werd de klokgieterskunst te 's Hertogenbosch door een aantal verwante families beoefend, die de namen van Vechel, van Wyntham, Hoernken en Moer dragen. Het klokgietersgeslacht Moer, afkomstig uit het Rijnlandse centrum Keulen, werd achtereenvolgens door Gobel, door het vennootschap Jaspar en Willem en door Jan vertegenwoordigd. Deze klokgieters waren productief in de tweede helft van de XVde en in de XVIde eeuw. Naargelang de XVIde eeuw vorderde stellen wij een beperking van het zuidelijk afzetgebied vast.

Vooreerst hadden de Bossche gieters aldaar met een sterke concurrentie af te rekenen. Mechelen, waar de familie Waghevens, vanden Gheyn, de Clerck en Cauthals een grote bedrijvigheid aan de dag legden, ontwikkelde zich in die jaren niet alleen tot een productiecentrum van luiklokken, maar ook van beiaarden. De teruggang van de welvaart, welke 's Hertogenbosch tegen het

einde van de XVIde eeuw kende, een gevolg van de politieke en godsdienstige beroeringen, heeft voorzeker ook remmend gewerkt op de gunstige ontwikkeling van de klokgietersbedrijven.

Het afzetgebied van het werkhuis Moer lag zowel in Brabant als in de Luikse Kempen. Belangrijke opdrachten kwamen uit Antwerpen, St.-Omer, Leuven en Maastricht. De abdij van Averbode bood de klokgieters Moer een zeer gevarieerde reeks bestellingen aan. Uit de archivalia van deze premonstratenzerabdij vernemen wij ook, dat de klokgieters Moer zich niet uitsluitend toelieden op het vervaardigen van luiklokken. Jaspas en Willem Moer hebben ook één (of meer?) voorspel gemaakt, bestaande uit vijf op verschillende toonhoogten gegoten klokjes. Genoot het atelier Moer reeds ten tijde van Gobel een goede reputatie, zijn grootste afzet kende het blijkbaar tijdens het vennootschap van Jaspas en Willem.

Contracten, die het werk van beide meesters toelichten, werden hier integraal gepubliceerd, alsmede een voorlopige inventaris van de Moerklokken, die in de zuidelijke gewesten van de Nederlanden geleverd werden.

Averbode (B.)

AANTEKENINGEN

- 1) Zie hierover de studie van E. Renard, *Von alten rheinischen Glocken*, in: *Mitteilungen des rheinischen Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz*, XII, 1918, blz. 1-83. Over de giettechniek in die periode handelt A. Lehr, *Middeleeuwse klokkengietkunst*, in: *Klokken en klokkengieters. Bijdragen tot de campanologie*, Asten, 1963, blz. 13-157. Vgl. J. Smits van Waesberghe, *Klokken en klokkengieters in de middeleeuwen*, Tilburg, 1937 en ID., *Cymbala. Bells in the Middle Ages. (Musicological Studies and Documents, afl. 1)*, Rome, 1951.
- 2) Over Mechelen, als centrum van klokgieterskunst, publiceerde Dr G. van Doorslaer grondige studies. Zie: G. van Doorslaer, *L'ancienne industrie du cuivre à Malines*, III: *La fonderie de cloches*, in: *Handelingen van den koninklijken Kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, XXII, 1912, blz. 171-356 en XXIII, 1913, blz. 25-120; ID., *Les Waghevens fondeurs de cloches*, in: *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, LX, 1908, blz. 301-523; ID., *Johannes a Fine ou les van den Eynde fondeurs à Malines*, in: *Annales . . .*, LIX, 1907, blz. 207-266; ID., *Les van den Ghein, fondeurs de cloches, canons, sonnettes et mortiers à Malines*, in: *Annales . . .*, LXII, 1910, blz. 463-666; E. van Autenboer, *Mechelse klok-*

- ken, in: *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het oud herzogdom Brabant*, reeks 3, VI, 1954, blz. 129-169.
- ³⁾ Vgl. F. Crooy, *Les orfèvres de Bois-le-Duc et leurs poinçons*, in: *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, XLI, 1937, blz. 5-58; E. Voet, *Nederlandse goud- en zilvermerken*, 's-Gravenhage, 1963, blz. 5, 25-26.
- ⁴⁾ Vgl. M. A. Vente, *Die Brabanter Orgel. Zur Geschichte der Orgelkunst in Belgien und Holland im Zeitalter der Gotik und der Renaissance*, Amsterdam, 1963², blz. 18-28, 183-186.
- ⁵⁾ Vgl. P. Verheyden, *Over de klokgieters Jan en Willem Hoerken*, in: *Jaarboekje van Antwerpen's oudheidkundige kring*, III, 1913, blz. 67-74; C. N. Fehrmann, *De Kamper klokgieters, hun naaste verwanten en leerlingen*, Kampen, 1967, blz. 33-37, 40-41.
- ⁶⁾ 's Hertogenbosch, Rijksarchief, *Schepenprotocollen*, R. 1222, fol. 150v⁰.
- ⁷⁾ In de schepenprotocollen van 27 juli 1461 en 4 februari 1465 (n.s.) komt hij voor als: *Gobelinus Moer alias dictus die Becker* (R. 1231, fol. 239 v⁰ en R. 1234, fol. 34r⁰). In het protocol van 7 juli 1475 ontmoeten wij hem als: *Goebell Moer anders geheiten Becker die Clockgheyter* (R.; 1244, fol. 224v⁰) en in dat van 29 juli 1475: *Gobelinus dictus Moer die clockgieter* (R. 1244, fol. 377).
- ⁸⁾ Vgl. A. F. O. van Sasse van Ysselst, *De voorname huizen en gebouwen van 's Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen*, I, 's Hertogenbosch, 1910, blz. 301-303.
- ⁹⁾ A. F. O. van Sasse van Ysselst, *op. cit.*, I, blz. 366.
- ¹⁰⁾ *Ibidem*.
- ¹¹⁾ 's Hertogenbosch, Rijksarchief, *Schepenprotocollen*, R. 1842, fol. 560: *Mr. Jasper Moer clockgieter, man van Dimpna* [Berewout]. Uit deze notitie van 2 juni 1536 blijkt, dat Jaspas Moer toen reeds hertrouwd was en dat Lucia vander Scaeft bijgevolg overleden was.
- ¹²⁾ A. F. O. van Sasse van Ysselst, *op. cit.*, I, blz. 301.
- ¹³⁾ *Ibidem*. Vgl. Nota 9.
- ¹⁴⁾ A. F. O. van Sasse van Ysselst, *op. cit.*, I, blz. 301.
- ¹⁵⁾ De biografische gegevens over Gerard Moer werden ontleend aan de *Catalogus fratrum Averbodensium*, Averbode, Archief van de Abdij (= AAA.), sectie I, reg. 105, fol. 104v⁰: *Gerardus de Moer, alias Clockgieters, filius Jaspas de Moer alias Gobelens Clockgieters et Lucie vander Scaeft conjugum legitimum in Silvaducis, clericus Leodiensis diocesis, magister artium, septemdecem annorum, vestitus est anno 1524 augusti 8. Deinde factus est pastor in Mierda superiori 4 octobris 1532 et in decembri subsequente simul factus pistrinarius. Obiit Lovanii anno 1540 martii 12, existens pastor in Mierda superiori Habuit portionem filialem*. Uit een aantekening (1532) van abt Dionysius vander Scaeft (1532-1541) vernemen we, dat Gerard Moer op 1 december 1532 tot bakmeester (*pistrinarius*) werd benoemd. Over deze functie, zie: E. Valvekens, *Een premonstratenzerabdij in het begin der zestiende eeuw*, Tongerlo, 1936-1937, blz. 92-93. Abt Gerard vander Scaeft administreerde de abdij van Averbode van 1501 tot aan zijn overlijden op 20 juli 1532. Vgl. T. J. Gerits, *Aantekeningen over Zutendaal uit de tijd van pastoor Gerard vander Scaeft (1490-1501)*, in: *Het oude land van Loon*, XXI, 1966, blz. 85-124; E. Valvekens, *op. cit.*, blz. 7-43 en J. Fruytier, art. *Scaeft* (Gerard vander), in: *Nieuw nederlandsch biografisch woordenboek*, V, Leiden, 1921, kol. 668-669; M. Koyen, art. *Abbaye d'Averbode*, in: *Monasticon Belge*, IV, 3, Luik, 1969, blz. 655-657.

- 16) AAA., I, reg. 105, fol. 104v⁰ en reg. 16, fol. 2r⁰. Gerard Moer werd te Leuven ingeschreven op 28 augustus 1521: *Gerardus Moe[r] de Buscoducis, Leod.* Vgl. A. Schillings, *Matricule de l'Université de Louvain*, III, Brussel, 1958, blz. 654.
- 17) In AAA., I, reg. 14, fol. 117r⁰ vindt men hierover een lange nota: *Anno XXVII mensis septembris die XXVI [26 september 1527] dominus Joannes Laps, presbyter de Thensis, regens domus seu collegii Carmelitarum in Lovanio, accepit fratrem Gerardum vander Scaeft (= naam van moeder) de Busco, religiosum monasterii Averbodiensis, subdiaconum, ante religionis ingressum Lovanii in artibus promotum, in huiusmodi domum cura et expensis suis, ad studendum in iure canonico, cui administrari faciet omnia necessaria juxta ipsius domus consuetudinem. Unde habebit a prima octobris proxime futura annuatim XXX florenos renenses, quolibet ad XX stuferos computato, salvo quod frater Gerardus posset cum quolibet mense recedere, solvendo juxta ratam temporis. Et, si frater Gerardus propter vacancias aut infirmitatem seu aliam causam rationabilem haberet abesse per sex ebdomadas continue, dominus regens tempus illud a summa juxta ratam temporis defalcabit. Et promisit eum custodire ut proprium fratrem et bonum seu bonos et deputare socios, cum quibus conversari debet ac modeste scolas accedere, non permittens eum visitare tabernas, non discurrere per vicos seu plateas, nec exire domum sine licentia speciali, nequaquam tamen post cenam, etc. Presentibus Lovanii in hospitio Averbodiensi domino Laurentio Ceelen, presbytero, et Petro Cornelii clerico de Ghilze, testibus et me Vincentio Hannen clerico notario.* De studies van Gerard Moer werden deels bekostigd met de opbrengst van de tienden van Wiemesmeer-Zutendaal (*decime de Wevelsmeer pro juvenibus religiosis Averbodiensibus foris studentibus reservate*). AAA., I, reg. 14, fol. 117r⁰. Over de aankoop van boeken door fr. Gerard Moer vindt men aanduidingen in AAA., I, reg. 14, fol. 124r⁰ (ca. 1538) en reg. 44, fol. 138r⁰ (20 oktober 1539). Vgl. Pl. Lefèvre, *L'ancienne bibliothèque de l'abbaye d'Averbode d'après les sources d'archives*, in: *Analecta Praemonstratensia*, XXXVI, 1960, blz. 319.
- 18) AAA., I, reg. 105, fol. 104v⁰ en reg. 16, fol. 2r⁰. Vgl. J. A. Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom 's Hertogenbosch*, III, 2, 's Hertogenbosch, 1843, blz. 132.
- 19) *Anno XV^c XL°, sabbato ante Letare Jherusalem (24 maart 1541 (n.s.) Lovanii in domo domini et magistri Micaelis . . .* (familienaam werd niet ingevuld), *doctoris juris, obiit Gerardus Moer de Buscoducis, confrater et religiosus ac investitus ecclesie nostre de Myerda superiori, studens Lovanii in iure.* AAA., I, reg. 44, fol. 269r⁰.
- 20) Vgl. E. Valvekens, *op. cit.*, blz. 136.
- 21) Hij werd op 27 augustus 1522 te Leuven ingeschreven: *Gobelinus, filius Wilhelmi Goebelini Moer de Buscoducis.* Vgl. A. Schillings, *op. cit.*, III, Brussel, 1958, blz. 678.
- 22) Vgl. AAA., I, reg. 105, fol. 104v⁰.
- 23) Vgl. AAA., I, reg. 44, fol. 232r⁰.
- 24) F. Donnet, *Les cloches chez nos pères*, in: *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, LI, 1898, blz. 56.
- 25) F. Donnet, *Variétés campanaires*, in *Annales . . .*, LVI, 1904, blz. 594, volgens: *Epigraphie du département du Pas-de-Calais*, V, 1, blz. 122.
- 26) Geert van Wou leefde van ca. 1450 tot 1527. C. N. Fehrmann, *op. cit.*, blz. 39 en 108.

- 27) C. N. Fehrmann, *op. cit.*, blz. 41.
- 28) Cornelius Hanegraaf († 1636) was pastoor te Broechem van 1619 tot 1628. Vgl. W. van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo*, Lier, 1888, blz. 448-452, 456-457; ID., *Necrologium ecclesiae B. M. de Tongerlo*, Tongerlo, 1902, blz. 142; A. de Belser, *Bijdrage tot de geschiedenis van Broechem*, [Broechem], 1963, blz. 194. Over de literaire bedrijvigheid van Hanegraaf, zie: L. Goovaerts, *Ecrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré*, I, Brussel, 1899-1903, blz. 349-350.
- 29) Het betreft hier het *Missale candidissimi ordinis Premonstraten[sis] ad unguem recognitum et adauctum* (Parijs, 1530). Vgl. W. H. Weale en H. Bohatta, *Catalogus missalium ritus latini ab anno MCCCCLXXIV impressorum*, Londen, 1928, blz. 284. De aantekeningen over de klokken van Broechem zijn een autograaf van pastoor Hanegraaf, die boven op het titelblad schreef: *fr. Cornelius Hanegrauius p. ecclesiae de Broechem. 1619.*
- 30) Deze opschriften luiden als volgt: [Maioris]. *Maria ben ic van Peter vanden Gein gegoten int jaer m.ccccc.lxxxviii* en [Minimae]. *Peter vanden Gein heeft mij gegoten int jaer m.ccccc.lxxxviii*. Een weinig lager stond: *S. Jan*, met een afbeelding van de heilige.
- 31) *Habet ecclesia nostra* [Dessel] *duas campanas in turri, tertiam in parva turri in fine navis ecclesiae. Omnes sunt benedictae et procurate impensis communitatis: inscriptio specialis non habetur, nisi maioris nomen Maria et Anna, minoris autem S. Nicolaus, et ambae sunt fusae à quodam Gobelmoer anno 1494. Campanulae in parva turri inscriptio: S. Nicolaus est nomen meum fusa anno 1521.* Mechelen, Archief van het Aartsbisdom, *Buscoducensia*, reg. 6.
- 32) J. Goots, *De klokken van Desschel*, in: *De zuiderkempens*, XIII, 1944, blz. 25-26.
- 33) P. Daniels en J. Paquay, *Oudheidkundige inventaris*. VI, Kanton Peer, Hasselt, 1928, blz. 8.
- 34) P. Daniels en J. Paquay, *op. cit.*, blz. 11; E. Jacques, *Bijdrage tot de geschiedenis van de parochie Hechtel*, in: *Het oude land van Loon*, XVII, 1962, blz. 62.
- 35) E. van Even, *Louvain monumental ou description historique et artistique de tous les édifices civils et religieux de la dite ville*, Leuven, 1860, blz. 193; F. Donnet, *Variétés campanaires*, in: *Annales...*, LXI, 1909, blz. 392-393.
- 36) F. Donnet, *Les cloches anversoises. Eglise Notre-Dame. Carolus*, in: *Annales...*, LI, 1898, blz. 49.
- 37) A. Lehr, *Middeleeuwse klokkengietkunst*, in: *Klokken en klokkengietters. Bijdragen tot de campanologie*, Asten, 1963, blz. 13-157.
- 38) F. Donnet, *art. cit.*, blz. 41-48. Beter is de studie van P. Verheyden, *De drie stormklokken van Antwerpen*, in: *Antwerpsch archievenblad*, IX, 1934, blz. 64-78.
- 39) F. Donnet, *art. cit.*, blz. 41-48; P. Verheyden, *art. cit.*, blz. 74-78.
- 40) Vgl. P. Verheyden, *art. cit.*, blz. 72. Een volledige beschrijving met tekening en maten vindt men bij A. Schaepkens, *Des cloches et de leur usage*, Brussel, 1857. Vgl. G. H. van Borssum Waalkes, *Friesche klokke-opschriften met andere van elders vergeleken*, in: *De vrije Fries. Mengelingen uitgegeven door het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde*, XVI, 1886, blz. 216; F. Donnet, *art. cit.*, blz. 45. Over de functie van de stormklok *Karolus* in het Antwerps klokkenensemble, zie: P. Verheyden, *Ontwikkeling van de beiaarden te Antwerpen*, in: *Beiaardkunst. Handelingen van het tweede*

- congres, 's Hertogenbosch 1925, 's Hertogenbosch, 1925, blz. 169-173.*
- 41) Vgl. F. Donnet, *Variétés campanaires*, in: *Annales...*, LVI, 1904, blz. 507. De auteur ontleende zijn gegevens aan een bundel aantekeningen over de provincie Antwerpen van de hand van E. Reusens.
- 42) AAA., I, reg. 12, fol. 81r^o: *Anno XV^{to} prima marcii [1 maart 1515] misit nobis Lucia, uxor Jasparris Clockgieters de Buscoducis, per Johannem sororium nostrum Rodeman, II pecias panni linei non candidati, unam continentem XL ulnas quamlibet pro VII pl. facientes III¹], renen. et aliam grossiorem continentem XXXVII ulnas, quamlibet pro VI pl. facientes II renen., XVI stuf. Summa pariter VI renen., VI stuf., quos tenemur. Solvimus cum magistro Arnolde Boest.*
- 43) Over de nachtelijke brand, zie: AAA., I, reg. 42, fol. 296v^o, reg. 44, fol. 10r^o en reg. 107, fol. 75. De archivalia betreffende de Waghevensklokken werden gepubliceerd door Pl. Lefèvre, *Travaux d'artistes malingois pour l'abbaye norbertine d'Averbode*, in: *Mechlinia*, VI, 1927, blz. 20-22; ID., *Textes concernant l'histoire artistique de l'abbaye d'Averbode*, in: *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* (= BTOK), IV, 1934, blz. 262-262 en 335. Vgl. E. van Autenboer, *art. cit.*, blz. 133.
- 44) Voor de bouwgeschiedenis van deze kerk (ingewijd in 1504: AAA., I, reg. 4, fol. 160) raadplege men: Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., IV, 1934, blz. 342 e.v.; R. M. Lemaire, *Les origines du style gothique en Brabant*, II: *La formation du style gothique brabançon*, I: *Les églises de l'ancien quartier de Louvain*, Antwerpen, 1949, blz. 125-130. De kerk is overigens voldoende bekend uit enkele miniatuurschilderingen en sterkwatertekeningen uit de XVIde en XVIIde eeuw. Vgl. A. Verbouwe, *Iconographie van Vlaamsch-Brabant. Kanton Diest*, in: *Eigen schoon en de Brabander*, XXIII, 1940, blz. 269-270, nr. 229-232.
- 45) Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., V, 1935, blz. 45.
- 46) *Ibidem*.
- 47) Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., IV, 1934, blz. 347.
- 48) Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., V, 1935, blz. 45.
- 49) Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., IV, 1934, blz. 347-348.
- 50) Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., IV, 1934, blz. 348.
- 51) *Ibidem*.
- 52) G. van Doorslaer, *Le carillon, son origine et son développement*, in: *Annales du XXIIe congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique*, II: *Rapports et mémoires*, Mechelen, 1911, blz. 353-360; ID., *Aandeel van België in de ontwikkeling van beiaard en beiaardkunst*, in: *Beiaardkunst. Handelingen van het tweede congres, 's Hertogenbosch 1925, 's Hertogenbosch, 1925, blz. 52-69*; A. Lehr, *art. cit.*, blz. 132-135.
- 53) F. J. Raymaekers, *Recherches historiques sur l'ancienne abbaye de Parc*, Leuven, 1858, blz. 49.
- 54) G. van Doorslaer, *art. cit.*, in: *Beiaardkunst*, II, 1925, blz. 56.
- 55) G. van Doorslaer, *Samenwerking van klokgieter en uurwerkmaker of werktuigkundige als factor bij de ontwikkeling der beiaarden*, in: *Beiaardkunst. Handelingen van het eerste congres*, Mechelen 1922, blz. 120-123.
- 56) Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., V, 1935, blz. 46.
- 57) *Ibidem*.
- 58) AAA., I, reg. 12, fol. 5v^o. Vgl. Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., V, 1935, blz. 47. Aansluitend bij de tekst van het handschrift tekende de

scriptor een cartouche met de leuze van abt Gerard vander Scaeft: *Ne quid nimis*.

- ⁵⁹⁾ Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., V, 1935, blz. 46. In de kerk van O.-L.-Vrouw van Goede Wil te Duffel, eertijds door de Witheren van Tongerlo bediend, wordt nog een bronzen altaarbel (H. 23 cm.) bewaard met het wapen van Gerard vander Scaeft (1501-1532), abt van Averbode, en het inschrift: S[ANCTUS] AUGUSTINUS. Vgl. *Inventaris der kunstvoorwerpen in de openbare gestichten bewaard. Provincie Antwerpen*, IV, Antwerpen, 1910, blz. 474; E. Dom, *Geschiedenis van O.L. Vrouw van Goeden Wil te Duffel*, Tongerlo, 1936, blz. 182. Is deze altaarbel een werk van de gebroeders Moer?
- ⁶⁰⁾ Vgl. T. J. Gerits, *Wouter van Kermpt, schrijnwerker te Averbode (XVIde eeuw)*, in: *Het oude land van Loon*, XVIII, 1963, blz. 67-69; ID., *Teksten uit het archief van Averbode betreffende Kempische kunstenaars uit de XVde en XVIde eeuw*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, LII, 1969, blz. 170, 176-177.
- ⁶¹⁾ Pl. Lefèvre, *art. cit.*, in: BTOK., V, 1935, blz. 47.
- ⁶²⁾ *Ibidem*.
- ⁶³⁾ P. Daniels en J. Paquay, *op. cit.*, blz. 18.
- ⁶⁴⁾ Vgl. J. A. Coppens, *op. cit.*, III, 2, 's Hertogenbosch, 1843, blz. 135-138.
- ⁶⁵⁾ Vgl. F. Donnet, *Les cloches anversoises*, in: *Annales...*, LI, 1898, blz. 56; G. M. I. Quaedvlieg, *Klokken en klokkenspelen te Maastricht*, in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht*, Maastricht, 1962, blz. 363-376, pl. XII; ID., *Maastricht's muzieklevens*, Maastricht, 1965, blz. 55-56.
- ⁶⁷⁾ Vgl. G. M. I. Quaedvlieg, *art. cit.*, pl. XII.
- ⁶⁸⁾ Uitg. P. F. X. de Ram, *Opuscules concernant les antiquités de Maastricht*, in: *Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire*, XII, 1846, blz. 27. Over de humanist M. Herben, zie: H. H. E. Wouters, *Matheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur*, in: *Miscellanea Trajectensia*, blz. 263-329.
- ⁶⁹⁾ F. Donnet, *Variétés campanaires*, in: *Annales...*, LVI, 1904, blz. 546-547.
- ⁷⁰⁾ *Ibidem*. Vgl. J. R. Verellen, *Klokken en klokgieters te Herentals*, in: *Taxandria* (Turnhout), n.r. XVIII, 1952, blz. 7.
- ⁷¹⁾ C. N. Fehrmann, en J. W. Besemer, *De Utrechtse klokgieters en hun verwanten*, in: *Klokken en klokkengieters. Bijdragen tot de campanologie* Asten, 1963, blz. 159-311; M. Jansen, *Jan van Venlo*, in: *Tijdschrift voor Noord-Nederlandsche muziekgeschiedenis*, I, 1883, blz. 35 e.v.

BOSSCHE BIJDRAGEN

afzonderlijke delen en afleveringen zijn — voor zo ver
nog voorhanden — verkrijgbaar bij de Administratie.

PRIJS OP AANVRAAG

ADMINISTRATIE BOSSCHE BIJDRAGEN

's-Hertogenbosch, Gheert van Woustraat 2

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISKOPDOM 's-HERTOGENBOSCH

ONDER REDAKTIE VAN
MGR. DR. TH. GOOSSENS †
H. HENS

XXXste en LAATSTE DEEL

Afl. 2 en 3

1971

Registers op de delen I-XXX

1917 - 1971

FRANCISCUS SONNIUS ALS INKWISITEUR

Een bijdrage tot zijn biografie (1543 - 1557) *)

door

P. J. BEGHEYN S.J.

De onder Keizer Karel V in de Nederlanden werkzame inkwisiteurs hebben in de vaderlandse geschiedschrijving te lange tijd een zeer slechte pers gehad. Van hen gold Franciscus Sonnius ¹⁾ als een der meest gelaakte geloofsonderzoekers. Kritisch historisch onderzoek, gebaseerd op feiten, heeft evenwel aangetoond, dat de zware beschuldigingen voor het merendeel ongegrond zijn, en dat de Nederlandse inkwisiteurs in hun functie juist de grootst mogelijke menslievendheid aan de dag gelegd hebben; Sonnius zelf was een zeer gematigd inkwisiteur ²⁾. De enige, aan wie wellicht terecht vervolgingszucht verweten mag worden, is Pieter Titelmans; hij viel echter vermoedelijk enigszins buiten het gewone kader ³⁾.

Deze studie heeft geen andere pretentie dan om, aan de hand van terloops gevonden stukken, een beeld te schetsen van de inkwistoriale arbeid van Franciscus Sonnius.

Ofschoon Sonnius eerst in 1549 als vast-aangesteld inkwisiteur is opgetreden ⁴⁾, nam hij vóór die tijd ook reeds deel aan ketterprocessen ⁵⁾. In het proces tegen Paul de Rovere, kapelaan van de St. Pieter te Leuven en suppoost van de universiteit aldaar, die verdacht van ketterij eind december 1542 werd gearresteerd, was Sonnius een van de getuigen die over belastend materiaal beschikten. Hij legde zijn verklaring af op 5 februari van het volgende jaar, ruim drie weken voordat hij het rektorat aan de universiteit aanvaardde. Paul de Rovere zwoer korte tijd later zijn dwalingen af en bleef tot maart 1546 ingekerkerd ⁶⁾.

Eveneens in 1543 ⁷⁾ viel het onderzoek naar de rechtzinnigheid van de karmeliet Pierre Alexandre ⁸⁾, biechtvader van Koningin-Regentes Maria van Hongarije. Het werd ingesteld door Sonnius, Pieter de Corte ⁹⁾ en Thomas de la Chapelle ¹⁰⁾. Dankzij het

vertrouwen, dat Pierre Alexandre genoot bij de Koningin, bleef hij van gevangenneming tijdens het proces gevrijwaard. Eerst toen zijn leven werkelijk ernstig gevaar dreigde te lopen, vluchtte hij in november 1546 uit Brussel ¹¹).

Zowel Pierre Alexandre als Paul de Rovere maakten deel uit van een groep van 28 van ketterij verdachte personen, tegen wie in 1543 een proces werd gevoerd; ook in de processen der overige beklaagden is Sonnius opgetreden ¹²).

Na de dood van de hoofdinkwisiteur Jean Coppin ¹³) benoemde de Paus twee anderen in diens plaats, namelijk Ruard Tapper ¹⁴) en Michel Drieux ¹⁵). De Keizer stelde echter eigenmachtig de onderkwisiteurs aan, telkens één voor elk der zeventien provinciën — soms voor twee — en gaf hun ook de instructie ¹⁶). Sonnius, inmiddels door de facultas artium van de Leuvense universiteit tot kanunnik van de Utrechtse Dom benoemd ¹⁷), werd tezamen met Cornelis van Stryen ¹⁸), kanunnik te 's-Gravenhage, benoemd tot onderinkwisiteur voor Holland en Zeeland; de bevestigingsbrief werd 27 mei 1545 te Worms uitgevaardigd ¹⁹).

Op 13 december van hetzelfde jaar werd het Concilie van Trente geopend. Als theologant van de bisschop van Doornik, Charles de Croy ²⁰), nam Sonnius tezamen met Laurent des Prés ²¹) deel aan de eerste zitting, die op 2 juni 1547 afgesloten werd; pas na 14 september verlieten zij Trente ²²).

In verband met een inkwisitiereis in Holland, Zeeland en Friesland, waarmee Sonnius door de Keizer belast was, verzocht hij 16 mei 1549 het Domkapittel om vrijstelling van zijn residentieplicht ²³) — op 22 juni van het jaar tevoren was hij tot zijn eerste residentie toegelaten ²⁴) —, hetgeen hem op 25 juni werd toegestaan ²⁵). Die inkwisitiereis betrof een onderzoek in West-Friesland, dat 86 dagen in beslag nam, van 19 augustus ²⁶) tot 12 november ²⁷). Nadere berichten daaromtrent zijn niet bekend, behalve het vonnis dat begin december werd uitgesproken tegen een zekere Hendrik, een wederdoper uit Muiden. Sonnius verzocht voor hem vrijspraak van de bestraffing volgens de keizerlijke plakaten, in de hoop op die manier de hand te kunnen leggen op "die zeer verderfelijke anabaptist" Gillis van Aken ²⁸).

Uitvoeriger inlichtingen bestaan over het proces tegen Jan Gerritsz Verstege, meer bekend onder zijn later aangenomen naam Joannes Anastasius Veluanus ²⁹⁾, dat van 29 december 1549 tot 3 februari 1550 ³⁰⁾ gevoerd werd. Sonnius was kort tevoren benoemd om Berndt Grouwell ³¹⁾, prior van het Zwolse dominikanenkonvent, als inkwisiteur in Gelderland te vervangen ³²⁾. Na diens overlijden op 5 december 1550 werden de door hem nagelaten stukken betreffende de inkwisitie op verzoek van de Stadhouder aan Sonnius overgedragen ³³⁾.

Toen Jan Gerritsz Verstege in 1544 vicecureit of pastoor te Garderen werd, had hij reeds vier jaar de nieuwe leer bestudeerd, welke hij al spoedig aan zijn parochianen begon voor te houden. Ongehinderd ging hij daarmee voort, totdat tegen het einde van 1549 een voorlopige informatie tegen hem werd toegezonden aan Franciscus Sonnius, die terzelfdertijd de uitnodiging ontving om in verband met deze zaak naar Arnhem te komen. Het Hof van Gelderland verzocht 1 januari 1550 kommissie voor Sonnius, welke enkele dagen later gegeven werd. "Sijn collega" Lambrecht Willems, pastoor van Delft, zou hem voor de duur van het proces vervangen als inkwisiteur "in denselven landen van Hollandt en Zeelandt". Nadat Veluanus gevankelijk naar Arnhem was gevoerd en er te Garderen in zijn huis een onderzoek was ingesteld, begon het proces. Veluanus werd veroordeeld tot plechtige herroeping van zijn dwaalleer op de kansel te Garderen, levenslange gevangenschap en verbeurdverklaring van zijn goederen. Kort daarop werd hij naar het slot te Hattem overgebracht; in december 1551 werd deze straf onder belofte en borgstelling verlicht tot huisarrest aldaar. Op 22 mei 1553 werd hij, na interventie van de Regentes, door Sonnius vrijgelaten, onder voorwaarde van drie jaar studie in de "pausselicke theology" aan de universiteit van Leuven. Na drie dagen verblijf aldaar vluchtte Veluanus echter naar Duitsland, en vestigde zich te Straatsburg, waar hij "Der Leken Wechwyser" schreef, welk boek 12 april 1554 de pers verliet ³⁴⁾.

Tengevolge van het proces tegen Veluanus was een voorgenomen voortzetting van de inkwisitie te Nijmegen opgeschort, ofschoon,

zo schreef Sonnius 13 februari 1550 aan Viglius, voorzitter van de Geheime Raad van State te Brussel ³⁵), "voorgaande informatie niet toelaten, dat de zaak verwaarloosd of nog langer uitgesteld wordt" ³⁶). Op 10 maart deelde het Hof van Gelderland hem en Grouwell mee, dat zij vrijdag daaropvolgend te Nijmegen verwacht werden met medenemen van alle betreffende stukken waarover zij beschikten ³⁷). Sonnius stemde met het verzoek in, op voorwaarde dat voor een "passend en eerzaam onderkomen" gezorgd zou worden ³⁸).

Tot de komst van Sonnius en de zijnen zijn gevallen van ketterij te Nijmegen betrekkelijk incidenteel ³⁹). Eerst in 1531 is daarvan sprake, wanneer de deken van de Sint Stevenskerk, Johan van Hensburch ⁴⁰), op het Volkhof een karrevracht ketterse boeken laat verbranden. Sindsdien wordt melding gemaakt van de arrestatie van een franciskaner monnik, van optreden en veroordeling van wederdopers en sacramentariërs, verspreiding en verbranding van ketterse boeken, een verdachte schoolmeester, mr. Claes, en van twee afvallige kapelaans, Gaert van Venray ⁴¹) en Joachim Diemer ⁴²).

Uit de weinige voorhanden stukken komt niet geheel duidelijk naar voren, wat de inkwisiteurs precies te doen stond in Nijmegen. Vermoedelijk diende het in 1548 en 1549 aldaar door Grouwell verrichte onderzoek in geloofszaken afgerond te worden. In het daarbij opgestelde verslag ⁴³) wordt een dertigtal kettters genoemd, op zich een gering aantal op de ongeveer zestienduizend inwoners die Nijmegen in de zestiende eeuw telde ⁴⁴), maar toch voldoende reden gevend tot serieuze bezorgdheid, gezien de invloed die enkelen onder hen (kapelaan, raadsleden en leden van de St. Nicolaasbroederschap) op de burgers hadden.

De Nijmeegse magistraat leek niet zeer ingenomen met de komst van Sonnius; hem werden van stadswegen slechts vier kwarten wijn gepresenteerd ⁴⁵). Dat het stadsbestuur weinig medewerking verleende en zelfs overging tot lijdelijk verzet tegen de uitvoering van de keizerlijke ketterijplakkaten vindt zijn oorzaak in het feit, dat het vreesde dat naleving ervan zou kunnen leiden tot inbreuk op de stedelijke privileges ⁴⁶).

Op 12 maart 1550 voegde Sonnius zich bij Grouwell, die reeds vanaf 3 februari te Nijmegen was ⁴⁷⁾; beiden bleven er tot en met 4 april; na Pasen keerden zij terug: Grouwell op 10 april, Sonnius tien dagen later; op 18 respectievelijk 29 juni verlieten zij de stad voorgoed ⁴⁸⁾. In de periode dat zij te Nijmegen verbleven, werden verschillende personen ondervraagd om getuigenis af te leggen in geloofszaken. Dit was althans wat de Stadhouder de Nijmeegse magistraat opdroeg, met de toevoeging, dat niemand zich aan de oproep om te komen getuigen mocht onttrekken, en dat zij, die reeds getuigenis afgelegd hadden, geenszins gemoesteerd mochten worden ⁴⁹⁾. Eind maart werd aldus de pastoor van Ooy, Gerrit int Hert ⁵⁰⁾, tweemaal ontboden in de zaak van de ketterse "zaelmaker" Coenraat Block, die zijn verlangen te kenken gegeven had door hem geïnstrueerd te worden; daartoe diende de pastoor zich op 26 en 29 maart bij de kanselier van Gelderland of de inkwisiteurs te vervoegen ⁵¹⁾. Het latere gedrag van Coenraat Block wettigt overigens de indruk, dat deze onderricht vroeg om op die wijze zijn hachelijke positie veilig te stellen; in juni van hetzelfde jaar nam hij immers met een andere verdachte, Derrick Duys, de wijk uit Nijmegen ⁵²⁾. Twee jaar later bevond Block zich weer binnen de stad; terstond werd een bevel tot gevangenneming tegen hem uitgevaardigd ⁵³⁾. In februari 1553 hield hij zich opnieuw te Nijmegen op ⁵⁴⁾; verdere berichten over Block ontbreken.

Ook de kapelaan van de St. Stevenskerk, Joachim Diemer, die van ketterij verdacht, Nijmegen ontvlucht was en zijn toevlucht gezocht had in Wesel, werd gedagvaard om getuigenis af te leggen aangaande enkele ketterse personen, die zich op hem beroepen hadden ⁵⁵⁾. In juli blijkt Diemer weer in genade aangenomen te zijn.

Medio maart zond de Regentes een brief naar het Hof van Gelderland met verzoek Sonnius naar Friesland te zenden om tezamen met Lambrecht Willems ⁵⁶⁾ een onderzoek in te stellen naar de rechtzinnigheid van Hendrik van Zutphen, "Abt van St. Bonifaeus tot Dockum". De plaatselijke autoriteiten te Nijmegen gingen hiermee niet akkoord, daar de inkwisiteur nog

"grootelick van nooden" was. De Koningin aanvaardde Sonnius' gemotiveerde verontschuldiging en vond Nicolaes a Castro ⁵⁷⁾ bereid diens plaats in te nemen als assessor van Willems ⁵⁸⁾.

Nadat het onderzoek te Nijmegen eind juni afgesloten was, keerde Sonnius terug naar Utrecht, en schreef vandaar aan Viglius, dat er tien vonnissen tegen ketters waren uitgesproken; allen hadden hun leedwezen betuigd, behalve het raadslid Marten van Andelst, "die meer een verdachte, een opruier en een verdediger der ketters leek te zijn dan een gewoon verdwaalde" ⁵⁹⁾. Hoezeer Sonnius gelijk had, blijkt uit het belangrijke aandeel van Van Andelst in de 'putsch' van de hervormingsgezinden te Nijmegen in 1566 ⁶⁰⁾. Op 9 september 1550 werd Franchois Zon met Berndt Grouwell, Claes de Castro, Florijs van Haarlem, vice-cureyt van de Oude Kerk te Amsterdam, Bockel Cornelisz ⁶¹⁾, pastoor op 't Woud bij Delft, Marten van Montfoort ⁶²⁾, pastoor van Naaldwijk, Maerten Donck ⁶³⁾, pastoor van Wormer, "alle baccalaryssen in de Godheid", en Dirck Jansz ⁶⁴⁾, prior van het Haagse dominikanenkonvent, door de Keizer aangesteld om alle drukwerken, in welke vorm ook, boeken, referynen, balladen, liedekens, epistelen, prognosticatiën, almanakken enz. te kontroleren ⁶⁵⁾.

In hetzelfde jaar 1550 stelde Sonnius nog op verzoek van de president van het Hof van Friesland, Hippolytus Persijn, een onderzoek in naar de rechtzinnigheid van de Leeuwardense schoolrektor Henricus Geldorpius, maar hij vond bij deze niets strafbaars ⁶⁶⁾.

Het Concilie van Trente, dat in 1549 na de elfde zitting was afgebroken, nam op 1 mei 1551 weer een aanvang. Ook voor deze tweede zittingsperiode was Franciscus Sonnius uitgenodigd, op voorstel van Viglius ⁶⁷⁾, ditmaal als theoloog van Keizer Karel V en de Leuvense universiteit, tezamen met Ruard Tapper, Jan Leenaerts van der Eycken ⁶⁸⁾, Jodocus Ravesteyn (Tiletanus) ⁶⁹⁾ en Vulmer Bernaerts ⁷⁰⁾. Sonnius is evenwel niet van meet af aan te Trente aanwezig geweest. Vijfentwintig dagen na de heropening van het Concilie kreeg hij van het Utrechtse Domkapittel verlof voor een inkwisitie-onderzoek ⁷¹⁾ in het Overkwartier van het hertogdom Gelre, nadat hij zich tevoren nog bezig gehouden had

met het proces tegen heer Macarius Middelhuys, die te Utrecht gevangen zat ⁷²).

In het Overkwartier ⁷³) was sinds 1531 al sprake van ketterij, waarbij vooral op de wederdopers gedoeld wordt. Menno Simonsz had tijdens zijn rondreizen door deze streek tot 1546 vele aanhangers gemaakt, van wie een belangrijk aantal zich gegroepeerd had in de buurtschap Vissersweert onder Roosteren. De drost van Montfort ⁷⁴), Johan van Wytenhorst, zette de vervolging tegen hen in, en liet Liiske, de vrouw van Aerken Snyers, en Iater, dochter van Willem Libres en echtgenote van Goirt Raeymakers uit zijn drostambt, arresteren en naar Arnhem voeren ⁷⁵), Beide vrouwen werden ter dood veroordeeld en terechtgesteld. Tevoren was reeds aan de doopsgezinde Metken uit Roosteren in 1547 te Valkenburg het doodvonnis voltrokken; twee jaar later volgde haar schoonzuster Clara Vrencken, die op de brandstapel het leven liet.

Vanaf maart 1550 bereikten het Hof van Gelderland berichten over de onrechtzinnigheid van de pastoors te Well en Bergen ⁷⁶), die protektie genoten van hun heer, Adriaen van den Bylandt, en na citatie ⁷⁷) beiden vluchtten ⁷⁸), waarover Van den Bylandt zich te verantwoorden had ⁷⁹).

Het Hof van Gelderland was allesbehalve gerust op de ontwikkeling der gebeurtenissen in het Overkwartier. Nòg een viertal personen, Thys van Linne, Johan Neulen, Jacob Frencken en Eeren Neuten, bleek te sympathiseren met de anabaptisten; laatstgenoemde bekende bovendien contact te onderhouden met soortgenoten in Gelderland zelf ⁸⁰). Vandaar besloot het Hof zelf ter plaatse een onderzoek te gaan instellen, waartoe het ook Franciscus Sonnius uitnodigde ⁸¹). Het Utrechtse Domkapittel werd verzocht om verlof voor Sonnius zich buiten het bisdom te begeven ⁸²); het vertrek naar Well was bepaald op 25 mei ⁸³). Daar Sonnius zich exkuseerde, riep het Hof de hulp in van de Regentes ⁸⁴); kennelijk met sukses, want op 26 mei 1551 berichtte Sonnius aan Adriaan Nicolai, kanselier van Gelderland ⁸⁵), dat het kapittel hem verlof gegeven had voor de inkwisitie; wel verzocht hij om geleide voor de reis van Utrecht naar Arnhem, om

te voorkomen dat er onderweg een aanslag op hem gepleegd zou worden, zoals een vorige maal het geval geweest was ⁸⁶). Het Hof adviseerde Sonnius ten antwoord zelf voor reisgezellen te zorgen, en schreef donderdag of vrijdag daaropvolgens te zullen afreizen ⁸⁷). Inderdaad vertrok het Hof de volgende donderdag 4 juni ⁸⁸), was twee dagen later te Nijmegen en droeg vandaaruit de drost van Middelaar op te zorgen voor een schip tot vervoer van de bagage en voor logies te Middelaar ⁸⁹); de nieuwe heer van Leuth en Well, Balthasar van Vlodrop, werd verzocht een onderkomen in Well gereed te maken ⁹⁰).

Vanaf 9 juni was het Hof te Well, en ontbood Balthasar van Vlodrop en de pastoor van Bergen in verband met het te houden onderzoek ⁹¹). Over eerstgenoemde, aan wie tussen 24 november 1550 en 6 juni 1551 de heerlijkheid van Well was overgedragen ⁹²), verschaffen de bronnen ons schaarse inlichtingen — hij moest 22 juni 1551 te Roermond voor Sonnius en het Hof verschijnen om rekenschap af te leggen over zijn gedrag ⁹³) — al had hij de beleidslijn voortgezet van zijn hervormingsgezinde schoonvader Adriaen van den Bylandt, over wie des te meer bekend is uit het verhoor, dat hem door Sonnius en het Hof werd afgenomen ⁹⁴). Daaruit blijkt dat de vroegere heer van Well stelselmatig het oude geloof ondermijnde en de nieuwe leer begunstigde. Tijdens de ondervraging werd hem aangewreven, dat hij in 't Loo, Oeyen, Well en Bergen de missen had afgeschaft, de ketterse pastoors van Bergen en van Well — heer Heynrick, die te Wittenberg had gestudeerd, een concubine bezat en de "Duytsche misse" propageerde — had gehandhaafd, en na hun vertrek een volslagen onbekwaam man als opvolger te Well had aangesteld, die overigens inmiddels weer "verlopen" was. Hij liet toe dat Heer Jan, de kapelaan, het Allerheiligste oneerbiedig behandelde en huisvestte niet alleen de weggelopen monnik Marcelis, maar ook de ketterse priester Dirrick Donderbier, naar wiens preken de zusters van het Wellse Augustinessenklooster ⁹⁵) verplicht werden te luisteren. Ten aanzien van dit klooster veroorloofde Van den Bylandt zich nog enige vrijpostigheden, zoals het verbod om novicen toe te laten en om op zon- en feestdagen mis te horen.

Te Well was door hem de als ketters bekend staande Mr. Jan ingen Oven als schoolmeester aangenomen. Een bode, Berndt geheten, en zijn vrouw met haar vader Heynrick Stelte, en Jan Geerlyncx met zijn echtgenote, allen bekend staand als wederdopers, hield hij de hand boven het hoofd. Beschuldigingen tegen Van den Bylandt persoonlijk betroffen het oneerbiedig behandelen, vernielen en verbranden van beelden en heilige voorwerpen, het verzuimen van biechten, communiceren, abstinentie op vrijdag en zondagsplicht, welk laatste Sonnius persoonlijk had kunnen konstateren, toen hij in de parochiekerk van Well een predikatie hield. Zijn echtgenote, Anna van Viermundt, troffen soortgelijke verwijten ⁹⁶); bovendien onderhield zij nauwe betrekkingen met de ketterse geneesheer Mr. Johan Wier ⁹⁷). Het vonnis tegen hen beiden was helaas niet onder de aanwezige stukken te vinden.

Vanaf medio juni tot medio juli 1551 verbleef het Hof hoofdzakelijk te Venlo, met uitzondering van 29 juni, toen het zich te Arcen ophield ⁹⁸). Wat Venlo betreft, gingen in 1546 geruchten over ernstige gevallen van ketterij onder de burgers van die stad. Drie jaar nadien werd Henrick Kemerlinck, "bediener der moederkerck der stadt Venlo in den landen van Gelre" ⁹⁹), wegens ketterij door de inkwisiteurs van het bisdom Luik uit de stad verbannen, de bemiddeling van de Venlose magistraat ten spijt. Door zijn verdwijnen was de rust in de stad allerminst hersteld; het gaf eerder aanleiding tot onrust en beroering, vooral toen een aantal personen pastoor Benedictus Tielens van Erp, die niet geheel ten onrechte — hij was hebzuchtig en in zijn preken onverstaanbaar — in populariteit ver onderdeed voor de verbannen Kemerlinck, voor diens veroordeling verantwoordelijk stelden. Van samenwerking tussen de rechtgelovige pastoor en zijn met de ketterse kapelaan sympathiserende parochianen was derhalve amper sprake ¹⁰⁰).

Over de verrichtingen van Sonnius als inkquisiteur te Venlo zijn slechts enkele losse feiten bekend. Bij publikatie van 20 juni 1551 werd gelast, "dat yder tot Venlo syn ketttersche boeken binnen vier daegen sal aenbrengen aen Doct. Sonnius" ¹⁰¹). In deze stad

werd voorts een zekere Roeloff van Nijfftrick veroordeeld wegens het bezitten en verkopen van verboden boeken ¹⁰²); Johan Raeymaecker kreeg een boete van honderd Philippusguldens opgelegd ¹⁰³).

In het naburige ambt Krieckenbeek werden twee ketterse mannen gevangen genomen, Johan en Hilgert, zonen van Kaerl Spee ¹⁰⁴), waarbij de drost van het ambt om medewerking verzocht werd ¹⁰⁵). Hem werden begin juli ook de voorschriften toegezonden over de openlijke bekendmaking van het vonnis, dat door de inkwisi-teurs geveld was over Tyelman en Goert Pluymer te Grefrath ¹⁰⁶). De rentmeester van Krieckenbeek, Thomaes Maes, viel ook onder verdenking; twee jaar later gaf hij nog steeds reden tot bezorgdheid ¹⁰⁷).

Te Roermond ¹⁰⁸), waarheen de inkwisi-teurs het Hof vooruitge-reisd waren, werden in 1545 de pastoor en de schoolmeester Paulus Chimarrhoeus ¹⁰⁹) van ketterij verdacht. Twee jaar later werden enkele aanhangers van de nieuwe leer gearresteerd, maar op één na weer vrijgelaten. Daar het aantal burgers, dat de wijk nam uit angst voor gevangenneming, allengs toenam, werd de vervolging, en vooral die der wederdopers, steeds feller. In het-zelfde jaar kwam een lid van het Hof van Holland een onderzoek instellen naar verboden lektuur; hij toonde zich weinig te spreken over het gematigde optreden van de Roermondse magistraat, die uit angst voor de publieke opinie zijns inziens te veel tolereerde van de kant van hervormingsgezinden.

Bij hun aankomst te Roermond ontdekten Sonnius en de zijnen al spoedig, dat het noodzakelijk zou zijn enkele personen in hechtenis te nemen en maatregelen te treffen tegen heen en weer reizende, maar in Roermond hun domicilie hebbende wederdopers. Om die reden verzochten zij het Hof om spoedige overkomst van-uit Venlo ¹¹⁰). Het Hof kwam vier dagen later, op 16 juli 1551, in Roermond aan en gelastte 's anderdaags een onderzoek naar verboden boeken ten huize van Loeff Cremer, een schoenmaker te Geldern, wiens zwager, Goert Witmaecker, die te Roermond gevangen zat, verklaard had van hem een boekje van Luther ont-vangen te hebben ¹¹¹). Bij de huiszoeking werden een Nieuw

Testament en een boekje getiteld "De fonteyn des levens" ¹¹²⁾ in beslag genomen; op grond daarvan werd Loeff Cremer thuis in verzekerde bewaring gesteld ¹¹³⁾. Even later ontving de drost toestemming om Cremer vrij te laten, mits niets kwaads over hem vernomen was; wel diende hij hem voortaan in het oog te houden ¹¹⁴⁾.

Vervolgens werd de Roermondse magistraat op 18 juli gelast openlijk bekend te laten maken, dat ieder die wist waar de reeds eerder genoemde wederdoper Thys van Lin, ook Thys Hille of Op den Berch geheten, zich ophield, daarvan aangifte moest doen op straffe van ervoor te worden aangezien zelf hem te herbergen ¹¹⁵⁾. Nog diezelfde dag werd Thys van Lin gegrepen, en werden zijn goederen gekonfiskeerd ¹¹⁶⁾; op het eind van de maand werd hij ter dood gebracht ¹¹⁷⁾.

Ook de kapelaan van Montfort was niet van smetten vrij; tijdens zijn verschijnen voor het Hof, werd de drost aldaar opgedragen het huis van de kapelaan vóór diens terugkomst te onderzoeken en alle daarin aanwezige boeken op te zenden aan Sonnius ¹¹⁸⁾. Terzelfdertijd werd eenieder verboden Meus Backers en zijn vrouw te herbergen, die gevlucht waren ¹¹⁹⁾. Bij hun arrestatie verklaarden zij omgang gehad te hebben met Thys van Lin, maar met diens dwalingen onbekend geweest te zijn; derhalve ontvingen zij 12 oktober van het Hof van Gelderland geleide voor geweld, doch niet voor recht ¹²⁰⁾.

Zoveel mogelijk trachtten Hof en inkwisiteurs tijdens hun onderzoek namen te vernemen van wederdopers. Twee van hen, Godtschalck van Dulcken en Neesken Glaesmaeckers, bekenden, na hun arrestatie, herdoopt te zijn en noemden een aantal medeplichtigen; wat henzelf betreft verklaarden zij berouw te gevoelen over hun dwaling, zoals zij ook aan hun pastoor hadden meege-deeld. Het Hof achtte daarom termen aanwezig voor het verlenen van remissie, hetgeen dan ook geschiedde; de schout van Roermond diende erop toe te zien, dat zij aan de hun opgelegde penitentie voldeden ¹²¹⁾.

Uit de verklaringen van de op 30 juni 1551 te Linnich verbrande Theunis van Hastenrath, een vooraanstaande wederdoper die

preekte in het hertogdom Gulik, te Maastricht en Keulen, kwam het Hof de namen van een aantal verdachte personen te weten, welke door de drost van Montfort in het oog gehouden dienden te worden ¹²²).

De schout van Swalmen bekende bij verhoor Gillis van Aken, "een van de principaelste wederdopers, mitt eenige andere der secten aenhenghich ende toegedaen" in zijn huis geherbergd te hebben. Hem werd ontslag aangezegd, tenzij hij zich zou bekeren en trachten zou Van Aken op te sporen. Aangezien hij aan de eerste van de gestelde voorwaarden voldeed, werd hij in zijn ambt hersteld; Gillis van Aken werd niet gegrepen ¹²³).

De inkwistie, door Franciscus Sonnius in het Overkwartier gehouden, werd op 2 augustus afgesloten, en had in totaal 71 dagen in beslag genomen ¹²⁴); de op het onderzoek betrekking hebbende bescheiden werden door de notaris Derck Wolff eind september aan de kanselier van Gelderland overgedragen ¹²⁵).

Spoedig na afloop van zijn onderzoek in het Overkwartier is Sonnius naar Trente gereisd, waar de tweede zittingsperiode van het Concilie reeds enige tijd tevoren geopend was. Op 22 oktober en 10 december 1551 gaf hij er antwoord op een aantal artikelen, ontleend aan ketterse boeken, inzake het sakrament van de biecht en het misoffer, welke ter beoordeling aan de concilietheologen waren voorgelegd ¹²⁶). In november stelde hij tezamen met Ruard Tapper, Jan Leenaerts van der Eycken en Judocus Tiletanus een oordeel op over de artikelen betreffende biecht en heilig oliiesel ¹²⁷). Toen het Concilie in april 1552 werd afgebroken, bleef Sonnius nog lange tijd te Trente, en keerde eerst op 7 oktober in gezelschap van Gérard Haméricourt, abt van St. Bertin, naar de Nederlanden terug ¹²⁸).

Begin februari 1553 was Sonnius waarschijnlijk korte tijd te Arnhem, om de destijds door hem te Nijmegen ondervraagde en verdacht bevonden Clara Biel opnieuw te verhoren ¹²⁹). In maart en april was hij te Utrecht ¹³⁰), totdat hij op 14 april opnieuw kommissie ontving voor een inkwistoriaal onderzoek ¹³¹), dat Angelus Merula betref. Merula ¹³²), eigenlijk Engel Willemsz de Merle, was sinds 1530 pastoor te Heenvliet. Op de leerstellingen

die hij verkondigde, was aanvankelijk weinig aan te merken geweest — een omstreeks 1540 ingesteld onderzoek had geen nadelige gevolgen voor de pastoor —, maar toen eind augustus 1552 opnieuw door het Hof van Holland informatie werd ingewonnen betreffende Merula's leer, bleek deze onder meer "een weinig te lutheren". Ruim een half jaar later, in maart 1553, werd de Heer van Heenvliet, Johan van Kruiningen, persoonlijk om inlichtingen betreffende Merula verzocht door Franciscus Sonnius, die op grond daarvan op 15 april zelf naar Heenvliet kwam, nadat hij tevoren Arend Dirksz de Vos ¹³³), pastoor van De Lier, tot afzwering en openlijke herroeping van diens ketterse leerstellingen had weten te bewegen. Tijdens het onderzoek tegen Merula werden zeventien artikelen van beschuldiging opgesteld, een aantal dat in de loop van het proces tot 152 opliep. Op 7 juni werd de 66-jarige Merula naar Den Haag overgebracht om aldaar terecht te staan voor Ruard Tapper. Twee weken later nam Sonnius het proces over van Tapper, bijgestaan door Herman Lethmaet ¹³⁴) en Nicolaes van Nieuwland ¹³⁵). Zij dienden bij het Hof van Holland een verzoekschrift in om Merula naar Utrecht te mogen voeren. Daar het antwoord lang op zich liet wachten, reisde Sonnius naar Zuidland, waar vicepastoor Marinus Everswaert van ketterij verdacht werd, maar, wederom door toedoen van Sonnius, zijn dwalingen in de nieuwe kerk van Dordrecht herriep ¹³⁶). Het Hof van Holland stemde het verzoek af, waardoor het proces kwam stil te liggen tot juni 1554. Sonnius heeft verder geen aandeel gehad ¹³⁷) in het vonnis over Angelus Merula, die, uiteindelijk tot de brandstapel veroordeeld, vlak vóór zijn terechtstelling te Bergen overleed op 26 juli 1557.

Bevreesd voor een nog verdere groei van de doperse beweging in zijn gebied, riep de President van het Hof van Friesland, Hippolytus Persijn, alle mogelijke krachten te hulp, liet onderzoeken instellen en verdachte personen verhoren ¹³⁸). Op 17 september 1553 ontvingen Franciscus Sonnius en Herman Lethmaet van de Regentes opdracht om met straffe hand als inkwisiteurs op te treden in Groningen en Friesland. Tengevolge van het eensgezind verzet van de Staten van Friesland en van de abten van de voor-

naamste kloosters, die ook tijdens de inkwistitie zelf nog moeilijkheden maakten, ondervond de zaak aanzienlijke vertraging. Eerst op 9 april van het volgend jaar kwamen Sonnius en Lethmaet in Leeuwarden aan. Sonnius van zijn kant tekende in een strikt persoonlijke brief van begin november 1553 aan Viglius van Zwichem^{138a}) bezwaar aan tegen een door hem te verrichten onderzoek in Friesland. Zijns inziens vergden Holland, Zeeland, Gelderland en Utrecht nog zoveel werk, dat hij voorstelde enerzijds om in genoemde streken zelf de inkwistitie voort te zetten — met behulp van enige anderen —, en anderzijds om Nicolaes a Castro te belasten met het werk in Friesland, dat deze reeds uit ervaring bekend was. Bovendien liet hij Viglius weten dat "de inkwistitie alleen noch hier noch ginder voldoende en terecht verwachtte vruchten kan afwerpen". Om die reden verzocht hij om een privé onderhoud met hem. Dit heeft kennelijk niet het verwachte resultaat geogst, want op 9 april 1554 bevonden Sonnius en Lethmaet zich te Leeuwarden. Nog diezelfde maand kwamen zij tot de overtuiging, dat de te Brussel genomen besluiten onuitvoerbaar waren. Vanwege het te grote aantal wederdopers — die in geval van veroordeling per se de doodstraf verdienden — stelden zij voor om algemeen pardon te verlenen aan al degenen onder dezen die berouw toonden, maar hun niettemin langdurige boetedoeningen op te leggen om zodoende schijnbekeringen te voorkomen. Van de op 18 juni afgekondigde gratie voor vijftig dagen maakten rond negentig personen gebruik. Omdat het eigenlijke doel van het pardon evenwel niet bereikt werd, wilden de inkwistiteurs strenger optreden en alle kettters, van wie er een honderdtal met name bekend was, arresteren.

Ruim twee maanden na het verlopen van de gratietermijn waren elf anabaptisten gevangen genomen; drie personen waren al eerder gearresteerd. Zes onder hen, die zich bereid toonden hun dwalingen te herroepen, werden, in weerwil van de door de plakaten voorgeschreven doodstraf, slechts tot boetedoening veroordeeld. Twee anderen kregen, op grond van krankzinnigheid, levenslang, toen zij hardnekkig herroeping weigerden. Zes anderen die eveneens volhardden werden door de inkwistiteurs aan het Hof

overgeleverd om volgens de plakaten gevonnist te worden. Veel later, toen Sonnius en Lethmaet Friesland al weer verlaten hadden, werden drie van hen tot de brandstapel veroordeeld; de vierde overleed in de gevangenis.

Behalve het onderzoek naar de wederdopers, was de beide inkwisisiteurs opgedragen om verbetering te brengen in ongewenste toestanden op kerkelijk terrein. Zij bezochten kloosters, brachten weggelopen kloosterlingen terug, spraken met de geestelijkheid over leer en leven van henzelf en van hun ondergeschikten. Uiteindelijk werden vier priesters in verzekerde bewaring gesteld, die tezamen met reeds eerder gearresteerden hun ketterij afzwoeren; een viertal, waarvan er een vluchtte, werd veroordeeld tot vier jaar theologiestudie aan de universiteit van Leuven; de overigen kregen lichte straffen. Bij hun vertrek op 15 oktober lieten Sonnius en Lethmaet een reeks reformatievoorstellen achter, waarvan die van Sonnius geringer in aantal, simpeler en reëler zijn dan die van Lethmaet; Sonnius' zorg was vooral gericht op het weren van onbekwame en nalatige geestelijken en op de bestrijding van het konkubinaat onder de klerus.

De inkwisitiereis door Friesland eindigde midden oktober 1554; een maand later was Sonnius enige tijd in West-Friesland, waarheen hij in opdracht van het Utrechtse Domkapittel gegaan was. Toen hij bij zijn opdrachtgevers verslag uitbracht, zei hij onder meer, dat hij een kloosterlinge had verplicht naar haar konvent terug te keren ¹³⁹).

Wanneer en om welke reden Sonnius daarna naar Leuven vertrokken is, is niet bekend; in elk geval verbleef hij aldaar, toen de Regentes hem opdroeg zich bij het Hof van Gelderland te voegen en daarmee naar Geldern te reizen, alwaar opnieuw met ketterij verdachte personen waren gesignaleerd ¹⁴⁰). Sonnius liet enige tijd voorbijgaan, en schreef eerst na zijn terugkeer in Utrecht aan het Hof, waarbij hij vroeg om nadere inlichtingen; tevens opperde hij enige bezwaren: hij had een "adjoint" nodig nu het ging om "zwaren zaicken"; bovendien kon hij niet terstond komen wegens een affaire die hij nog in behandeling had ¹⁴¹). Per omgaande ontving hij een herhaald verzoek om over te komen ¹⁴²).

Het zou evenwel bijna drie maanden duren alvorens het zover was. Eind april ontving Sonnius van het Hof bericht, dat de reis naar het Overkwartier was uitgesteld in verband met de op 8 mei in Nijmegen te houden landdag ¹⁴³). Daarnaast ging er nogal wat tijd heen met het verkrijgen van de vergunning, die het Utrechtse Domkapittel Sonnius diende te verstreken alvorens deze zich buiten zijn bisdom mocht begeven ¹⁴⁴). Het was 10 mei, toen een schrijven naar het Kapittel verzonden werd; op dat moment had Sonnius nog steeds niet laten weten welke dag hem voor de inkwistie gelegen kwam ¹⁴⁵). Op 29 mei ontving hij van het Kapittel de "licentia absentandi" ¹⁴⁶). Had dit verlot tot absentie echter wel betrekking op een inkwistie in het Overkwartier? De bronnen maken daarvan nergens melding, terwijl daarentegen wel bekend is, dat Sonnius in de maanden juni en juli elders, en wel te Dordrecht, optrad als inkwisteur! ¹⁴⁷)

De godsdienstige situatie in Dordrecht blijkt gunstiger geweest te zijn dan in de meeste andere steden. Weliswaar werden reeds in 1517 Lutherse sympathieën geconstateerd, maar deze konden dankzij krachtig optreden van de plaatselijke overheid snel en krachtig onderdrukt worden. Nadien wordt melding gemaakt van openbare terechtstellingen en regelmatige afkondiging van stads- en landsplakkaten; tot ketterse excessen is het in Dordrecht nooit gekomen ¹⁴⁸).

De inkwistie te Dordrecht werd ondernomen, nadat Franciscus Sonnius op 8 maart en 28 april 1555 in Utrecht persoonlijk over "ytelijke scholen ofte conventiculen der herdopers ende sacramenters" te Dordrecht was ingelicht door de 28-jarige Barbara Geritsdr. Zij was afkomstig uit Leiden, en was op dertienjarige leeftijd herdoopt, maar vier jaar nadien "wederomme bekeert totten oprechten kersten geloove" en toegetreden tot de Derde Orde van St. Franciscus. Met brieven van de Dordtse magistraat bij zich, verklaarde zij ten overstaan van Sonnius, wat zij gedaan had om de ketters op te sporen. Acht personen, zowel mannen als vrouwen, waren zodoende binnen Dordrecht gevangen genomen, terwijl er in Bergen op Zoom drie in verzekerde bewaring werden gesteld; enkele anderen waren "heymelijck ontloopen". Tussen

7 juni en 20 juli 1555 verschenen er uiteindelijk dertien personen voor inkwisiitor Sonnius, die bijgestaan werd door Nicolaes de Castro als adjunct, Derick Wolff als procureur-fiscaal, en J. Wenhagen als notaris. Aangezien alle verdachten hun dwalingen herriepen, was Sonnius zeer mild in zijn vonnissen: elk kreeg slechts een beperkte boetedoening opgelegd ^{148a}). Terzelfdertijd verzocht Sonnius aan Viglius om iemand, die hem zou kunnen assisteren, hetzij een theoloog, hetzij een rechtsgeleerde; alleen kon hij het werk niet meer aan. Als assessor zou hij gaarne Nicolaes de Castro zien, kanunnik van Sinte Marie te Utrecht ¹⁴⁹). Op 19 september van hetzelfde jaar werd zijn verzoek ingewilligd.

Over het optreden van Sonnius als inkwisiitor zijn geen stukken bekend tot mei van het volgend jaar 1556 ¹⁵⁰), toen het Hof van Gelderland hem opdracht gaf zo spoedig mogelijk naar Arnhem te komen in verband met de "pullulatie van . . . quaden secten" in het graafschap Zutphen ¹⁵¹). Tevoren had het Hof Derck Kuper, koster te Keppel, ontboden om nadere inlichtingen te komen verschaffen aangaande de pastoor, de kapelaan en de nieuwe schoolmeester aldaar, die voor ketters doorgingen. De pastoor zelf was al eerder ontboden; aangezien hij kennelijk niet verschenen was, werd bevel uitgevaardigd hem te arresteren ¹⁵²). Ook van enkele inwoners van Doetinchem werd overkomst naar Arnhem gewenst geacht ¹⁵³). Te Groenlo ¹⁵⁴) werden twee mannen gevangen genomen en naar Doetinchem overgebracht. Uit hun bekentenis was onder meer gebleken, dat zij sakramentariërs waren ¹⁵⁵); hun vrouwen schenen overigens zuiver in de leer te zijn. Omdat de gevangenen niet naar Arnhem overgebracht konden worden, diende het Hof een andere oplossing te vinden ¹⁵⁶) in overleg met de Stadhouder ¹⁵⁷). Deze besloot toen, zoals gezegd, om Franciscus Sonnius met twee leden van de Raad, Johan Gielis en Godert Pannekoeck, naar Doetinchem en Doesburg te zenden ¹⁵⁸), waar zij de tweede week van juli hun werk verrichtten ¹⁵⁹). De inkwisiitie werd er, zo schreef Sonnius na afloop aan Viglius, op zeer gelukkige wijze en tot stichting van de gemeen-

schap uitgeoefend, want de gevangen genomen kettters zijn van harte tot inkeer gekomen ¹⁶⁰).

Terstond daarop moest Sonnius zijn arbeidsterrein voor enkele weken verleggen naar Holland. Het te onderzoeken gebied was zeer uitgestrekt, wellicht tè zeer, gezien de geringe resultaten die hij wist te boeken ¹⁶¹). Afgezien van een zekere Egidius Samson, die hij met de Kerk verzoend had, en een gevangen genomen ketter te Dordrecht, die hij ertoe had weten te bewegen zijn dwaalingen af te zweren, glipte hem letterlijk al het overige uit handen. Te Delft ¹⁶²) en omstreken, waar de ketterij welig tierde, vooral onder de jeugd, ontsnapte hem een sacramentariër, evenals dat het geval was te Leiden ¹⁶³). De vicepastoor van Aarlanderveen ¹⁶⁴), een afvallige monnik, werd na openlijke afzwering veroordeeld tot terugkeer naar zijn konvent te 's-Gravenzande, om daar op water en brood verder te boeten; na vijf dagen echter kon hij ontsnappen dankzij de hulp van enige handlangers die zijn cel ontsloten. De pastoor van de Sint Pancras te Enkhuizen, Cornelis Cooltuyn ¹⁶⁵), vluchtte na ontvangst van de oproep om voor de inkwisitie te verschijnen. De verdachte pastoor van Rotterdam deed hetzelfde na voor de tweede maal ontboden te zijn; met de pastoor van Zaandam ¹⁶⁶), die een schandelijk leven leidde, was het niet anders ¹⁶⁷).

In het licht van dit laatste, welhaast mislukte onderzoek, is het begrijpelijk dat Sonnius kort erna verzocht van zijn inkwisischap ontheven te worden ¹⁶⁸), ook al had hij een nieuwe opdracht gekregen om tezamen met Nicolaes de Castro een onderzoek te doen in Utrecht zelf ¹⁶⁹), waar de kapelaans van de Sint Jacob en de stadskerk de burgers in verwarring brachten door onoprechte predikaties te houden ¹⁷⁰). Nicolaas de Castro had evenwel geweigerd zijn taak te aanvaarden, tenzij aan bepaalde voorwaarden voldaan zou worden ¹⁷¹). Sonnius' eigen verzoek om ontslag als inkwisiteur werd door de Koning niet ingewilligd ¹⁷²).

Zo zien we Sonnius in het begin van 1557 opnieuw belast met een inkwisoriale opdracht, ditmaal betreffende Bernd de Haze, sinds 1533 pastoor te Hattem, die vrij spoedig na zijn aanstelling besmet bevonden werd met de nieuwe leer. Dientengevolge afge-

zet en verbannen, zelfs uit geheel Gelderland ¹⁷³), bleek hij later echter opnieuw te Hattem werkzaam, zonder ooit zijn dwalingen herroepen te hebben ¹⁷⁴). Zijn leven en leer waren sindsdien niet verbeterd — zo had hij enkele kinderen bij zijn dienstbode ¹⁷⁵) — met als gevolg dat eind 1556 klachten over hem binnenkwamen bij het Hof van Gelderland, dat een van haar Raadsleden, Joost van Cranevelt, op onderzoek uitzond naar Hattem ¹⁷⁶). Aangezien diens berichten betreffende De Haze ongunstig uitvielen, werd Sonnius op 24 december door het Hof ontboden ¹⁷⁷). In het vonnis, dat na genomen informatie ¹⁷⁸), omstreeks het midden van de vasten ¹⁷⁹) te Arnhem door Sonnius werd uitgesproken, werd De Haze vervallen verklaard van zijn pastoraat, uit Hattem verbannen en bovendien veroordeeld tot betaling der proceskosten ¹⁸⁰). Verzoeken van de veroordeelde om gratie ¹⁸¹) werden afgewezen. Tot opvolger van De Haze werd Gerridt Barthols benoemd ¹⁸²). Deze ondervond de nodige tegenwerking van zijn voorganger, die, ondanks het vonnis, in Hattem werd toegelaten door de plaatselijke magistraat, en in 1566 gold als een der begunstigers van de ketterse predikant Jan Arentsz Mandemaeker ¹⁸³).

Na het proces tegen De Haze vertrok Sonnius begin mei naar Amersfoort, waar de vicepastoor van het rechte pad was afgeweken en verboden boeken onder zich had. Tegen het einde van dezelfde maand werd de man, na inmiddels naar de Vredenburg in Utrecht te zijn overgebracht, veroordeeld tot dertig dagen hechtenis. Tegen andere vicepastoors wier onrechtzinnigheid hem ter ore was gekomen, wilde Sonnius "met dezelfde omzichtigheid" procederen. Ook kwam Sonnius tot de bevinding, dat er zich in Amersfoort velen bevonden, die door Gillis van Aken herdoopt waren. Laatstgenoemde, gevangen te Antwerpen, diende daarom lange tijd achter slot gehouden te worden, aldus Sonnius, om op die manier verhoord te kunnen worden betreffende de personen die hij herdoopt had ¹⁸⁴).

Omstreeks die tijd had Sonnius ook vernomen, dat Otto Bernarsz, die lange tijd te Amsterdam gevangen had gezeten, vrijgelaten was en slechts tot betaling van de proceskosten was veroordeeld. De

man was destijds door Sonnius verhoord, waarbij gebleken was, dat hij, hoewel niet wedergedoopt, "met alle mennonietische dwaalingen" was besmet ¹⁸⁵).

Met de inkwisitiereis naar Amersfoort kan men Sonnius' optreden als inkquisiteur als afgelopen beschouwen. De briefwisseling met Viglius, die in ons onderzoek min of meer richtinggevend geweest is, houdt zich voor de eerstkomende tijd slechts bezig met het godsdienstgesprek, dat van 11 september tot 6 december 1557 te Worms werd gehouden, en waaraan Sonnius als een van de zes 'adjuncti' van katholieke zijde deelnam ¹⁸⁶).

Wanneer men beziet, op welke wijze Franciscus Sonnius te werking als inkquisiteur, hoe moeilijk het ook is daarvan een volledig beeld te krijgen door het ontbreken van vele bescheiden — vooral uiteindelijke vonnissen —, dan blijkt dat de eerder aangehaalde stelling, dat "Sonnius een zeer gematigd inkquisiteur" ¹⁸⁷) was, ontegenzeggelijk juist is. Waar mogelijk trachtte hij immers voor berouwvolle kettters vrijspraak of tenminste verlichting van straf te verkrijgen. Hoe bezonnen Sonnius' handelwijze was, blijkt bijvoorbeeld uit zijn optreden in Friesland en uit zijn beslissing om van het rechte pad afgeweken priesters voor theologische "bij-scholing" naar Leuven te zenden. Onderrichting van het gewone volk aangaande de wezenlijke zaken van geloof en kerkelijk leven was iets, dat Sonnius tijdens zijn inkwisitiereizen zichzelf als noodzaak stelde en ook praktiseerde ¹⁸⁸). Een enkele maal geeft Sonnius in zijn brieven weer, wat zijn persoonlijke mening ten aanzien van de inkvisitie is. Als een principe bij zijn optreden zou men wellicht de volgende zinsnede uit een van zijn brieven aan Viglius kunnen beschouwen: "Wij spannen ons tevergeefs in en verspillen het geld van de Keizer, zolang we ernaar streven beekjes droog te leggen zonder de bronnen te dempen, tuinen te zuiveren zonder tevoren de wortels van het onkruid te hebben weggehaald" ¹⁸⁹). Licht was zijn taak allerminst. Van de huidige Nederlandse provincies bereisde hij er meer dan de helft, en dat alles niet zonder gevaren en ongemakken ¹⁹⁰). Daarom is het begrijpelijk dat, naarmate hij zijn taak als inkquisiteur langer ver-

vulde, zijn klachten over de zwaarte ervan luider werden ¹⁹¹). In weerwil van deze last heeft Franciscus Sonnius zijn taak van inkwisiieur gedurende veertien jaren vervuld, trouw aan zijn devies SINE ONERE NIHIL ¹⁹²).

BIJLAGEN

1

VERSLAG VAN DE TE NIJMEGEN IN 1548 EN 1549 GEHOUDEN INKWISITIE

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 4524, Criminele processen 1550, map no. 8
Origineel

Over de geestelijkheid. Over de magistraat. Over de burgers.
Extract int corte uut der visitatie binnen Nymmeghen

Van der Geistelickheit

Is voer aen procediert theghen den Cappellaen der Collegiater ende moerkerke, H. Joachim Dymmer genoemt, dij voirt ontweeken is, waer oem men theghen hoem tproces vervolgt heeft, gelike men theghen soelke fugitive behoert na den Rechten ende keyserlike instructij.

Dat in den collegio ende cloesteren anders tdoen was der geloven halven, is gebetert, zoet wenich was, uutgenamen datter noch dry ofte vier Joffere weren solemniter professiet, residerende buten hoer cloester ende habiet, der men seght dat nu twe ontloepe syn. Andere gebreken by der selver Geistelickheit gevonden, syn nae ky.mt. instructy aen horen geisteliken overste referiert.

Van der wereltliker opperheit

Theghen desen is merkelicken deponiert, bisonder theghen den principalen van hoem, dat zy altezeer versument gewest syn in deesen zaeken, ende altezeer dissimuliert hebben met den infecten, ende oick met prenters, boekevercopers, dy hoer corrupte boken dair ende doirt lant verspreit hebben. Oick syn zee endeels selver menighe tide suspect gewest, naemphlick Marte van Andelst, uut dat geselschap dat he met den infecten ende suspecten altoes tot noch to gehalden heft, ende uut favoer dy hy hoem altiet betoent heft, ende bisonder uut irreverenty theghen den werden H. Sacrament, prout est actum.

Dy deponenten hier aff syn dy doechstelike gehaelden ende dy geleerste in der stadt, want dy deponente nochtans haepe, dat ze sich deeser saeke by goede informaty wel soellen af nemen, ende voirt aen beter nae gaen ky.mt. ordinantien, heft dy commissarius hoer zaek staen laeten tot goder deliberaty mynes genedigen here Stadtholders etc. ende des provintiael Raidtz, sonderlingh want ze sich nu circa purificationi b. Marie ¹⁹³) al wat oenwillich maecten oenighe bevonden Sacramentiers in hoeren Stadt te apprehendire tot verzoekenis Stadtholders etc.

Van anderen Boirgeren ende Gemeinheit

Onder desen sin bevonden oenighe periculose Sacramentiers voel van voellen anderen ketterie, als dy vrow ende werdinne in den Gulden Aernt mit horen beiden dochteren, Anna Coeck ¹⁹⁴), Clara Biel ¹⁹⁵), dy nu tsamen ontweke syn uut der stadt. Hebben sich nochtans ter penitenty gebaeden, Anna Coeck na sy ontweke was ende Clara Biel eer sy vertoegh.

Item is van den selveren erroer famiert Lisbet Sibert Loessers huysvrow, dy der stat besiner is, ende is oeck dat selve menichvoeddelick thegen dy Liesbet voirschr. deponiert, oick uut der stat van Emerick, dair zee gebaren is. Mach men een van deese voirschr. crigen, zo soellen dy andere wel gemelt warden.

Item noch is deponiert thegen enen Cornelis speldemaeker genoempt, dat hy een Sacramentier ende wederdoeper is; he wont nu to Opburgen ¹⁹⁶) voir der stat Nymmeghen.

Item een Thomas Robertz, ofte Neister, is zeer suspect end infect gewest, dan he heeft sich int begyn der visitation den commissario presentiert ende ter penitentie gegeven.

Noch bevonden dy niet en hoelden van den vegevuir Willem Prick ¹⁹⁷), Gerart Biesman ¹⁹⁸), die oeck thelige Sacrament niet en aenbidt, beide van Sanct Nicolaus broerscap ¹⁹⁹), Marte Gheritze tymmerman, Elx onder hoer eygen hant; noch Conraet zaelmacker ²⁰⁰), Derick Duis ²⁰¹) van Venloe, Zibert Losser met sien huysvrow.

Noch X of XIJ suspect, thegens welke het niet gedient en heeft voirder to procediren, eer dy Raet tot merer obediency gebracht is ende men H. Statholder dair dan selver in treckt.

Noch itelike bezeght in den land roent oem heer Oy, pastoeren van Wel, van Berghen, van Leut, ende dy heer van Wel ²⁰²) des geliken.

Noch examiniert ende op zeeker conditien purgiert twe uuthemze als Jan Lueren ²⁰³) van Afferden luchtmaeker, eertietz gebannen uut den Boesche, ende Laurens Spyket uut Flandre gecoeme, nu

beide boirgers to Nymmeghen. Item dy preenter Peter van Eelzen ²⁰⁴) en doech niet met alle.

Commissarius ²⁰⁵)

2

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 26 FEBRUARI 1550

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1066, brief 1135

Minuut

Verzoeke om een vrouw te verhoren aangaande enkele verdachte personen. Indien hij daartoe niet in staat is, moet zij voor het Hof verschijnen.

adres: Dem werdigen ende hoichgelerten Francisco Sonnio, doctori inden godtlickheyt ende canonick inden dom tUtrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgelerte, besunder guede vrundt.

Gesien hebbende Raedtsgewyse den brijeff ²⁰⁶) bij U.W. geschreven aen mij, Nicolai ²⁰⁷), ende daerinne bevonden hebbende by die vrouwe die Uwe W. weet, eenige persoenen bedragen te zijn, woenende in eenigen steden deses furstendombs, sonder nochtans dat die selve persoenen in Uwer W. bryeff genoempt syn, twellick well grootelick van nooden waere om behoirlicke provisie daerinne te laeten geschien, op dat sullick quaet niet voirder en wasse, begheren wy dat Uwe W. die vurs. vrouwe willen terstondt hoeren op die namen vanden vurs. persoenen, waer sij woenen, wat ampt sy doen, mitt allen anderen circumstantien, ende van tghene Uwe W. bevinden, ons in dilligencien adverteren, ten eynde als boven.

Ende indien Uwe W. sich hierinne bezwaerde, dat dan die selve vervuegen wille, dat die vrouwe secretelick by ons kommen. Ende gheven oer by desen daertoe vast, strack ende seker geleyde ende vejlicheyt te kommen, to blyven ende weder te keeren (*verso*) ende sullen oer van oer reyse ende kosten doen betaelen.

Uwe W. hiermede dem Almechtigen bevelende.

Geschreven tot Arnhem den XXVI^{ten} februari XV^cL.

Die Stadtholder, Cantzler ende Raeden
des Keyzers in Gelderlant verordent.

DE STADHOUDER VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS EN BERNDT GROUWELL
 ARNHEM 10 MAART 1550

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1066, brief 1145*

Minuut

Verzoek om vrijdag aanstaande te Nijmegen te komen.

adres: Dem werdigen ende hoichgelerden heren Francisco Sonnio,
 der heiligen schriftten doctori ende canonick inden dom
 tUtrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Dem werdigen ende Erbaeren broeder Berndt Gouwell,
 prior des convents vanden Predikeren tot Zwoll, commis-
 sario etc., onsen besunderen gueden vrundt.

Philips ²⁰⁸⁾

Werdige ende hoichgeleerde besunder guede vrundt,
 Wy begheren dat ghy u vrydach naestkommende ²⁰⁹⁾, soe vroeck
 als moegelick sal syn, tot Nymmeghen vueght om den saecken
 die u bewust zyn, ende medebrenght all tghene ghy by u hebt den
 selven saecken aengaende.

U.W. dem Almechtigen bevelende.

Geschreven tot Arnhem den thienden dach Martij XV^cL.

FRANCISCUS SONNIUS
 AAN DE KANSELIER VAN GELDERLAND
 UTRECHT 10 MAART 1550

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1066, brief 1146*

Origineel

Hij zal aan de oproep om naar Nijmegen te komen gevolg geven.

Ffaciam, dignissime domine Cancellarie, quod literae Illustrissimi
 Domini Locumtenenti et D. vestrarum requirunt ²¹⁰⁾, ea tamen
 lege ut in loco ad quem me evocatis ²¹¹⁾ prospiciatis mihi de
 hospicio commodo et honesto, novit utrumque D.V. rationem

convictus mei. Faxit Deus ut prospero itinere veniam, qua valde metuo viarum pericula.

Vale faeliciter, mi Domine, et me Illustr. D. Hoechstratano ²¹²⁾ commendato.

Een Traiecto X martii anno Domini [XV^c]L.

Dignissime D.V. deditissimus
Ffranciscus Sonnius

met zegel in rode lak

in verso adres: Dignissimo et consultissimo Domino D. Cancellario
ducatus Gelriae

Domino suo colendissimo

5

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 15 JANUARI 1551

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 1066, brief 1333*

Minuut

Geeft in overweging om nog twee maanden uitstel ter voldoening van het vonnis toe te staan aan Marten van Andelst, die een jaar tevoren om herroeping van het tegen hem uitgesproken vonnis had verzocht.

adres: Dem werdigen hoichgelerden heren Francisco Sonnio, der godtlicker schriffden doctori, canonick inden dom tUtrecht ende commissaris opt stuck vanden heyligen christen geloove, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgeleerde her, besunder guede vrundt,

Die vrunden van Marten van Aelst ²¹³⁾ hebben ons tegenwoerdelick gepresenteert dese hierinne verwaerte supplicatie, die wy U.W. overseynden, die selve adverterende dat inden somer lestleden bij den vurss. Marten aen die Ma^t vande Coninghinne overgegeven is geweest zekere supplicatie, by die selve biddende om quijtinge te hebben van tghene hem by die sentencien tegen hem gepronuncieert opgeleijt is geweest, op wellick syn versoeck die Mat vande Coninghinne dede schryven om ons advijs, twellick daerop gegaen is ²¹⁴⁾, als U.W. uyt copie hierby gevueght breeder sal moegen sien.

Soe veel nu dese tegenwoerdige supplicatie aengaet, heeft ons nit gedocht te behoeren daerop te disponeren, maer die selve tot dien eynde aen U.W. te seynden. Ende off die selve ons advys daerop soude moegen begheren, dunckt ons onder correctie, soe verre men niet en soude gemeynt syn tegens hem te procederen ad penam relapsi, uyt dien, dat hy die sentencien binnen behoirlickentyt nit volbracht heeft, waertoe hy schynt aliqualem, hoewel nit genoichsaeme excusationen te hebben, dat men hem soude moegen verleenen uytstellinge van twee maenden, naedat die Matvande Coninghinne wederomme gekommen sal syn, mit expresse conditie, indien hy sullickentyt liet overgaen, dat men tegen hem soude procederen als contra relapsum.

(*verso*) Werdige hoichgeleerde here, besonder guede vrundt, wy bidden Godt almechtig U.W. in lange gesontheyt te behueden.

Geschreven tot Arnhem den XV^{ten} Januarii XV^{cl}l.

Uwe W. guetwillige dienaer
Cantzler etc.

6

DE STADHOUDER VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 23 FEBRUARI 1551

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 1066, brief 1351*

Minuut

Verzoek om zo spoedig mogelijk bij de Stadhouder te komen.

Philips etc.

Werdige hoighelerde, besonder guede frundt,
Umb oersaicken dair aen gelegen zinnd over wegh nijet to schri-
ven, wollen wy gerne myt U.W. spreken ende communiceren,
unnd soe wy int lest van deser weken van hier vertrecken sullen,
is unse guetlich gesinnen, dat U.W. sych alhier soe balde muege-
lich by unss verfuegen umb van tgoene die noetruufft heysen
sall tho spreken myt U.W., dieselve dem Almechtigen bevelende.
Geschreven tho Arnhem den XXIII februarij Anno etc. LI.
adres: Aen doctor Sonnius

HET HOF VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 4 MEI 1551 ²¹⁵⁾

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1066, brief 1386*

Minuut

*Verzoek om, in verband met de door het Hof voorgenomen reis,
 een hem gelegen komende dag op te geven, ná 8 juni.*

*adres: Dem werdigen ende hoichgeleerden heren Francisco Son-
 nio, der heyligen schriffden doctori ende canonicck inden
 dom tUtrecht, onsen besunderen gueden vrundt.*

Werdige ende hoichgeleerde here, besunder guede vrundt,
 Alzoe dese bode derwaerts reyst mit bryeven vanden Ma^t vanden
 Coninghinne aen den domcapittell aldaer ²¹⁶⁾ ten eynde om U.W.
 te licentieren met ons te doen die reyse, U.W. bewust, ende wy
 daeromme zekerlick houden, dat U.W. die reyse nit affslaen sal,
 begheren wy dat U.W. by bringeren van desen ons den daich
 schryven, tegen wellicken die selve Uwe W. greeet ende hier syn
 sal om ons daernae te reguleren, U.W. laetende weten, dat wy
 niet wel uyt en sullen moegen voir den VIII^{ten} Junij, alzoe die
 gheestelickheyt van desen lande tegen den eersten dach desselven
 maents doer die Ma^t vurs. hier bescheiden is om aen te hoeren,
 tghene my, Cantzler, bevolen ende belast is henluyden te propo-
 neren van Key.Ma^{ts} wegen, besorgende, dat die communicatie
 met henluyden tot finale resolutie toe wel VIII daegen dueren sal.
 Ende hiermede bidden wy Godt almechtich te syne Uwer W.
 behueder.

Uwer W. guetwillige
 Cantzler ende Raenden etc.

DE STADHOUDER EN HET HOF VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 4 MEI 1551

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1066, brief 1389*

Minuut

Het vertrek naar Well is bepaald op 25 mei. Het Domkapittel te Utrecht is om licentie voor Sonnius verzocht. Verzoek om opgave van de dag van komst naar Arnhem.

adres: Dem werdigen hoichgeleerden heren Francisco Sonnio, der godtlicker schriffthen doctori ende Canonick inden dom tUtrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgeleerde, besunder guede vrundt,
Alzoe wy gesloeten hebben dat, om te verstaen totten affaire van den heerlicheyt van Well, als U.W. bewust is, men van hier trecken ende reijsen soude des maendaeges nae Beloken Pinxter naestkommende ²¹⁷), laeten wy U.W. sullicx weten, ten eynde die selve sich daernae wille gereedt maken om tegen den vurss. dach hier te syn ende op den selven mede te trecken. Ende wy schryven by desen boden aen tcapittel vanden dom aldaer ²¹⁸) om Uwe W. ten effect als boven te willen licentieren ende van Uwe presentie te houden voir geëxcuseert, begherende by desen boden geadvertteert te worden vanden tyt off dach op wellicken Uwe W. vermeynt hier te syn, die selve Uwe W. hiermede dem almechtigen Heren bevelende.

Geschreven tot Arnhem den IIII^{en} May XV^cLI.

Die Stadtholder, Cantzler ende Raeden sKeysers geordonneert inden lande van Gelre Veluwe.

9

FRANCISCUS SONNIUS
AAN DE KANSELIER VAN GELDERLAND
UTRECHT 26 MEI 1551

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1066, brief 1410

Origineel

Heeft van het Domkapittel te Utrecht verlof gekregen voor een inkwisiereis buiten het bisdom. Hij verzoekt geleide te zenden voor de reis naar Arnhem, aangezien hij een vorige maal bijna het slachtoffer van een moordanslag geworden is.

Dignissime Domine Cancellarie ²¹⁹),
Capitulum ecclesie nostre, post duas aut tres convocationes capitulares prehabitas, ut moris est, priusquam dispenset in antiquis

suis statutis, tandem in favorem fidei et Regalis[?] Maiestatis consentiit, ut citra preiudicium vacem in negotio inquisitionis, etiam extra suam diocesim, pro hac vice. Veniam itaque die mihi constituendo ad vos, ut vobiscum proficiscar quocumque volueritis, sed utinam mihi virum unum ac alterum mitteretis, qui evocantes me possent et corpus meum defendere in via, eo quod persona mea nunc incipit innotescere multis, tam his, qui osores sunt inquisitionis, quam aliis. Non puto, quod Imperator sumptus recusabit, quia non delectatur in perditionibus nostris. Nec putetis me ista scribere sine causa, quoniam, cum ultimo per D.V. fuisssem evocatus, redeundo Traiectum in media via fui fere transfossus gladio, uti D.V. plenius narrabo presens vobiscum. Opto D.V. Christum Dominum in omnibus propitium.
Ex Traiecto 26^a Maii anni 1551.

Generose D.V. addictissimus
Ffranciscus Sonnius

in verso adres: Dignissimo Domino domino Cancellario
Ducatus Gelrie etc.
Domino suo observantissimo.

losse aantekening van de notaris:

Anno XV^cLI opten XXVI may hebben de weerdige heren Doemdenken ende capitulle ten Doem tUtrecht capitulariter vergadert, wesende achtervolgende die begeerte ende scrifte vande Ma^t vanden Co., mr. Franciscus Zon Doctor oirloff ende consent gegeven sich te mogen absenteren etc., nae welcke consent die bode heeft moeten dus lange wachten.

Actum ut supra.

Teste me

Aug. de Luwere Notario

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 29 MEI 1551

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 1066, brief 1412*

Minuut

Het Hof is voornemens op 4 of 5 juni te vertrekken. Men acht het beter, dat Sonnius voor de reis naar Arnhem zelf voor geleide zorgt. Het Hof zal de onkosten voor haar rekening nemen.

adres: Dem werdigen ende hoichgelerden Heren Francisco Sonnio, der heyliger schrifften doctori ende canonick inden dom tUtrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige ende hoichgeleerde here, besunder guede vrundt, Alzoe wy gesloeten syn op donredach naestkommende den avondt off vrydach smorgens ²²⁰⁾ van hier te trecken, laeten wy U.W. sullicx weten, ten eynde die selve daer tegen hier wille syn om met ons te reysen. Ende soe Uwe W. begheert heeft, dat men eenige persoenen van hier schicken soude om U.W. van daer herwaerts te geleyden, heeft ons sullicx onnoedich ende beter gedocht, dat U.W. hierkommende sullicke luyden van daer neme, als der selver guedt duncken sal, ende men sal die hier doen betaelen.

Werdige hoichgeleerde here, besunder guede vrundt, wy gebieden ons gunstlich tot U.W., die selve (*verso*) dem Almechtigen bevelende.

Geschreven tot Arnhem den XXIX^{ten} May XV^oLI.

Cantzler etc.

Uwe Ew. guetwillige ²²¹⁾

11

DE INKWISITEURS AAN HET HOF VAN GELDERLAND
ROERMOND 12 JULI 1551

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1047, brief 1465

Origineel

De inquisiteurs verzoeken het Hof over te komen naar Roermond, waar enkele verdachte personen gevangen genomen moeten worden en waar het noodzakelijk is maatregelen te treffen tegen wederdopers.

Gebiedende gunstige heeren,

Naer erbiedinge onser gemeyner hier wesende, vrunderlicker dienst, und bereyter vruntscap, hebben die heeren tsamen vuyt beweerschlicke oirsaicken gesloten, myn heeren aldair te bidden ende te versoecken, dat zy willen den eerste dach sich hier voe-

gen, want vuyt tgunt dat wy tot noch toe verhoirt hebben, bevinden datter apprehensie sal moeten geschieden van sommige personen, ende een sonderlinge provisie, yegens den wederdoopers ende anderen die aff ende aencommen in deser stad, ende hebben alhier hoer domicilium; voirts om oirsacken meer andere redenen, die wy hopen te vernemen tegen die compst van myn heeren, ende dair nae myn heeren tinformereren van als; hier mede willen wy ons hoogelick erbiet hebben, aen myn heeren, ende hebben dit in tyts mynen heeren willen laten weten, omme dat zy in dat gewest geen nyeuwe dingen toesegeen, oft aennemen en solden. God gefriste [?] myn heeren in langwilligen gesonde en welvaren. Gescreven to Ruremunde den XII^{en} July XV^c ende LI^{tich}.

Commissarysen ende asesseurs op tstück vanden
heyiligen christen gelooffve ytzont wesende te
Ruremunde.

Weesenhagen ²²²) Notarius

zegel afgevallen

in verso adres: Edelen vermoegenden hoichgeleertte heeren, mynen heeren den Cantzler ende Raiden des keyzers in Gelrelant verordent, ytzont wesende binnen der stad Venloe, onsen gunstigen gebiedenden heeren

opschrift van de ontvanger: Recepta by Avont [?] den XIII^{en} July XV^cLI

12

FRANCISCUS SONNIUS
EN HET HOF VAN GELDERLAND
AAN DE PRIOR VAN WINDESHEIM
WELL 26 JULI 1551

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 1066, brief 1431*

Minuut

Tijdens de inkwisitie te Well is gebleken, dat het zusterklooster aldaar zonder pater was. Men heeft de prior van het Regulierenklooster bij Straelen bereid gevonden in de vakature te voorzien. Thans verzoekt men het kapittel van Windesheim zo spoedig mogelijk iemand voor het klooster te Well te benoemen.

adres: Dem werdigen ende Erbaeren N. ²²³), prior des convents tho Wynssem.

Werdige ende Erbaere, besunder goede vrundt,
 Alzoe wy durch bevel Key.Ma^{ts} onser allergen. heren hier tot
 Well ende in anderen oirden deses quartiers een wyle tyts geweest
 hebbende om ons to ervaeren op die gebreken, soe hier syn
 muchten, belangende onsen heyligen Christen gelove, ende be-
 vonden hebbende id suster convent ²²⁴⁾ hier tot Well sonder pater,
 ende daeromme versocht hebben aen den Prior der Regulieren
 ingen Sande voir Stralen ²²⁵⁾ als visitator des vurss. susterconvents
 aldaer eenen pater to stellen, twellick hy ons verclaert heeft niet
 te moegen doen sonder daeraff anderen last ende bevel; hebbende
 nochtans op ons vlietich aenhalden eenen Religioes aldaer ver-
 ordent om een wyle tyts ende tot dat daerinne versien waere den
 dienst Godts int vurss. convent te bewaeren ende tzelve te rege-
 ren. Soe is onss versoeck, dat Uwe W. aenstondt verfuege, dat
 tvurss. convent mit eenen pater ten minste tot bykompste Uwes
 cappittels versien worde und dat, wanneer tzelve capittel gehalden
 wordt, Uwe W. in gedencken houden und verschaffen wille, dat
 tvurss. convent niet desolaat blyve, maer van eenen gueden pater
 geprovideert ende versocht worde alst behoert, opdat by gebreck
 van dien daer gheen scandalen off eenich inconvenient en geschie.
 (*verso*) Uwe W. dem Almechtigen bevelende.
 Geschreven tot Well den XXVI^{en} July XV^cLI.

Die commissarius van wegen Pauslicher heylicheyd
 opt stuck des heyligen christen gelooffs, und
 Cantzler und Raeden in Gelderland verordent, yetz
 to Well synde ²²⁶⁾.

13

HET HOF VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 11 OKTOBER 1552

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1067, brief 1630
 Minuut*

*Heeft vernomen van Sonnius' terugkeer van het Concilie van
 Trente. Vraagt om advies op een supplicatie van Anastasius Ve-
 luanus, thans gevangen te Hattem.*

adres: Dem weerdigen hoichgeleerden Heeren Francisco Sonnio, der heyliger schriften doctor, Domkanonicken tho Utrecht, onses heyligen christen gelooves inquisitori, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdiger, hoichgeleerder Heer, besondere guede vrundt, Uwer W. aenkompste in gueder gesonden vuyt id concilium hebben wy verstaen, die wellicke ons gantzlick mit gueden gunsten ende meyningen aengenomen te zijne, wy Uwer W. mits desen wel hebben willen adverteren, derselver overschickende die supplicatie . . . ons in statt Key.Ma^{ts} onses allergen. heren van wegen heren Johans van Garderen . . . tho Hattem gefangen overgegeven. Und soe wij dergelijcke supplica[tien] in Uwer W. affwesen noch wael meher ontfangen dan altyt op der [selver] wederkompste, om advys to hebben, vuytgesteld ende verhaldden, is demnae nu ons vlietich begheren, dat Uwe W. ons daer op oir advys ende guedtduncken overschrijve om, tselve gesien, den vurss. heren Johan mit behoirlicke antwoerde te moegen bejegenen laeten. Und wij bevelen dieselve U.W. dem Almechtigen. Geschreven tot Arnhe[m] den XI^{en} Octobris XV^cLII.

Cantzler etc. ²²⁷⁾

14

FRANCISCUS SONNIUS
AAN DE KANSELIER VAN GELDERLAND
UTRECHT 14 OKTOBER 1552

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1067, brief 1633
Origineel

Hij is teruggekeerd van het Trentse Concilie. Informeert naar de dienst van zijn neef. Geeft uitvoerige informaties over het leger, door de Keizer tegen Frankrijk op de been gebracht. Anastatius Veluanus kan vrijgelaten worden, mits hij berouwvol blijkt en gebleven is.

Dignissime Domine Cancellarie,
Nactus Dei beneficio reditum ad propria, itinere satis prospero pro qualitate temporis, non potui non salutare eximiam D.V., vel literis, cum non esset integrum idipsum facere corporali presentia. Opto itaque et precor tibi Domino meo et charissimae uxori tuae salutem plurimam iterum atque iterum, et omni qua possum

devotione animi. Orans obnixè ut si nepotus meus ²²⁸⁾ incommode serviat aut illiberaliter, illum quam liberrime remittas ad me. Nolo enim Domino meo cui officium debeo et gratitudinem ulla ex parte molestus esse propter meos.

De potentissimo imperatore nostro iam credo certum habetis, ipsum vivere et valere, et copiosissimo exercitui properare in Franciam, ut ferro ac armis compescat insolentiam, ne dicam, ineptiam illorum, qui celebrarunt exequias vivitis[?]. Circa medium julii discessimus Brixina simul cum illius Maiestate Oenipontum, illinc sumptis ibidem multis Lombardis aliisque necessariis ad bellum venimus Augustam XIX^a Augusti per ducatum Bavariae. Ibique secum habuit Maiestas XL signa Germanorum, XXIII signa Hyspanorum, XX signa Italorum, quibus postea accesserunt, cum esset circa Rhenum, X signa eorum qui fuerant Ulmae in praesidio, decem item signa que fuerant in praesidio Ratisbone, et XIII signa ex Francfordia, presidium insuper quod erat Argentorati, et tria signa eorum quos secum habuerat Episcopus Treverensis ²²⁹⁾ circa Confluentiam, accessit denique pars illarum copiarum, quas secum habebant Dominus de Bussuto ²³⁰⁾ et princeps Arangie ²³¹⁾ circa Aquisgranum. Ita ut sua Maiestas nunc secum habeat in campo ultra centum et quadraginta signa peditum.

Equitatum vero, non possum ita specificare nisi quam iam incipiebant traicere Rhenum quatuor milia electorum equitum, priusquam nos discederemus Spira, quos adducebant dux Bruniswyckensis ac alii quidam capitanei preter eos, quos habebat secum sua Maiestas et eos quos missurus erat dux (*verso*) de Wittenberga; ubi autem nunc agat sua Maiestas compertum non habeo, nisi quam quidam Magister noster Coloniensis nomine Alexander Candidus ²³²⁾ scripsit mihi ex Colonia in hunc modum cuius literas ²³³⁾ ante biduum recepi.

Agamus gratias Deo omnipotenti, qui dedit nobis mentem et animum festinandi in patriam (scilicet ex Spira). Nam Albertinus miles, qui ab eo defecit, nunc ubique grassatur, et maxime in littore Rheni, Albertus vero destitutus omni praesidio suorum incertis sedibus vagatur. Nam parlamentum regi scripsit, Non esse ex honore coronae suae diutius servare foedus cum tyranno sacrilego, et incendiario. Ipsa[?] Maiestas est circa civitatem Metensem, quam dicitur obsessurus donec expugnet, hec ille ante IX aut X dies. Que vero mala et quas calumnitates invexerint in Germaniam sectaria ista dissidia hereticorum principium non est possibile, ut calamo D.V. exponam, cum praesens fuero ipse narabo.

Si non est relaxatus D. Joannes de Garderen, captivus in Hattem, posset (si placet) nunc relaxari, modo inveniatur paenitens seu potius syncere constans in promissa poenitentia, quod ut certo intelligam, mitto Theodricum, fiscum nostrum ²⁸⁴), quem eo diriges, ut colligat quicquid scriptorum penes captivum atque ad me adducat.

Vale, mi Domine, atque ex me salutem dicito Dominis meis consulibus, confratribus vestris.

Ex Traiecto, 14^a Octobris 1552.

Generose D.V.
amicus et servitor
Franciscus Sonnius ²⁸⁵)

adres ontbreekt

15

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 19 JANUARI 1553

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1067, brief 1680

Minuut

Enige raadsleden van het Hof hebben bevonden, dat Thomas Maess, rentmeester van Kriekenbeek, die tijdens de inkwisitie te Venlo verdacht bevonden was, in zijn "quaden leven" volhardt. Zij verzoeken om toezending van desbetreffende stukken, aangezien in de kanselarij niets dienaangaande te vinden is.

adres: Dem weerdigen hoichgeleerden, onsen lieven besunderen Francisco Sonnio, der heyliger schriffthen Doctor, Dombanonical tho Utrecht, onses heyligen christen gelooves inquisitori, onsen besunderen gueden vrundt.

Philips

Weerdige hoichgeleerde, lieve besunder,
Soe eenigen vanden Raeden des Keysers, onses allergen. heeren, in desen furstendomb Gelre verordent, noch voirstaet, dat lestmael, als sy sementlick mit Uwe W. te Venloe waren ²⁸⁶), eener her Thomas Maess, Rentmeister van Kryeckenbeeck, voirbescheyden is geweest om deswille, dat hy zyne concubine getrouwt zoude hebben, ende om andere suspitie die van hem was, als wy Uwe W. noch wael indachtich halden; ende wy U.W. verstaen, dat dieselve her Thomas noch in zynen quaden leven persevereert;

ende duersocht zynde die acten, alhier onder der Cantzelrijen berustende, gemaect van tghene alsdoen int overvierendeel geschiet, by Uwe W. inder selver Cantzelrien overgeschickt, inden selven acten nyet daer aff opgeteyckent bevonden en wordt, begheren wy van wegen hoichstgedachter Mats, dat Uwe W. ons mit desen bode overschicke ende schryve, tghene dat Uwe W. deshalven ende den vurss. heren Thomas aengaende, bevindt heeft ende weet.

Dieselve Uwe W. dem Almechtigen Heren bevelende.

Gegeven tot Arnhem den XIX^{en} dach January XV^cLIII.

16

FRANCISCUS SONNIUS
AAN HET HOF VAN GELDERLAND
UTRECHT 23 JANUARI 1553

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1067, brief 1682

Origineel

Heeft geen stukken onder zich betreffende Thomas Maess; alle stukken aangaende de inkwisitie werden reeds vóór Sonnius' vertrek naar het Concilie overgezonden. Overigens herinnert hij zich niet, dat iets aangaende Maess werd opgetekend, tenzij wellicht een kleine notitie.

†

Eerwaardighe Erntfeste vrome wyse ende hoichgeleertte Heeren, Ick gebiede my zeer tot U Eer., der zelve adverterende by desen, hoe dat ick U.Eer. brieff, in date den XIX^{en} deses maent ²³⁷) ontfangen hebbe, by de welcke Uwe Eer. op my begerende zyn, dat ick sich overschicken ende scryven soude tgunst dat ick (aengaende heeren Thomas Maeszen, Rentmeister van Krieckenbeke, in Uwer Eer. missieve gementioneert) alhier vynde, hebbe, ende weet etc.; vueghe der selver Uwer Eer. voir antwoirdt, als dat ick gheene acten, stucken ofte munimenten dien aangaende en hebbe, alsoe ick Uwe Eer. by mynen Notaris Weesenhagen ²³⁸) overgezonden hebbe int reysen nae tconcilium, allet gunst der inquisitie inden furstendom van Gelre gedaen is concernerende, noch en staet my ten besten nyet voir, dat dair van yet opgeteyckent soude syn, maer is wel waer dat die selve heer Thomas mondelinge op zekere zyner excessen in presentie van mynen heren den Cantzler ende ytzlicke vanden Raide aldair gebricht ende geexamineert is

geweest. Ende soe verre dair van yet geteyckent is, en soude tselfde nyet groot wesen over een zyde compres, welck (soe ick vermoeye) men vijnden sal onder danderen stucken, hangende aen die lyace van zekere minuten van diverssche informatien, precedentes etc.

Eerwaardige, hoichgeleertte heeren, die Heere God zy mit u, die de zelve langen tyden fray ende gesont bewaren wil.

Gescreven tUtrecht den XXIII^{en} dach January Anno etc. LIII.

U.E. dienair
Ffranciscus Sonnius

met zegel in rode lak

in verso adres: Den Eerwaardigen Erntfesten vromen wysen ende hoichgeleertten heeren Cantzler ende Raiden des keyzers onses [aller]genedichsten Heeren, in dem furstendom [v]an Gelre verordent, mynen besunderen gunstigen ende gebiedende Heeren

opschrift van de ontvanger: Recepta XXV^a January XV^cLIII.

17

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 9 MEI 1553

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1067, brief 1742

Minuut

Begeleidt een schrijven van de Koningin aan het Hof van Gelderland, inzake Anastasius Veluanus, en verzoekt in overeenstemming daarmee te handelen.

adres: Dem werdigen und hoichgelerden heren Francisco Sonnio, der heyligen Schrifften doctori und canonick inden dom tUtrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgeleerde her, besunder guede vrundt,
Uwe W. sal uyt copie autentieke hierinne gesloeten mogen sien ²³⁹), tghene die Ma. vande Coninghinne, onse genedichste Vrouwe, tegenwoerdelick aen ons heeft doen schryven belangende heren Johan van Garderen, gevangen te Hattem. Achtervolgende wellick schryven Uwe W. gelieven sal in dese zaecke te

doen alst behoert. Und in tghene daernae met ontfanck van eenige cautie oft anderssins ons bekennen sal daer inne te laeten geschien, sullen ons na behoer vuegen ende vinden laeten. . . . God almachtich, die Uwe W. in welvaert behuede.

Geschreven to Arnhem den IX^{ten} May XV^cLIII.

Cantzler etc. alle uwe.

FRANCISCUS SONNIUS AAN VIGLIUS VAN ZWICHEM
UTRECHT 9 NOVEMBER 1553

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Raad van State en Audiëntie, no. 1177

Origineel

Heeft een brief van het Hof van Holland ontvangen inzake Angelus Merula, die in Den Haag gevangen zit. Verzoekt de Koningin de zaak te kunnen afsluiten, ofwel anderen daarmee te belasten. Uitstel van het proces zou de katholieke zaak geen goed doen.

Generose, plurimumque observande domine praeses,
Literas has senatus Hagiensis cum supplicatione M. Angeli captivi recepimus sexta novembris ²⁴⁰⁾, quibus requirimus ut causam hominis septuagenarii, continua infirmitate laborantis, iam sex menses in carceribus detenti, expediamus, ne cogantur ipsi secundo requisiti quid alius in hac re statuere. Ad quas illorum literas respondimus, quod in adiuncta hac copia ²⁴¹⁾ continetur. Rogamus itaque obnixè Regin. Mai., ut considerata querela captivi dignetur permittere, ut expediamus inceptam causam, priusquam in Frisiam proficiscamur, ubi nostra praesentia fortasse multo tempore necessaria erit. Quae sane profectio si primo non potest differri, curet D.V., ut mittantur alii commissarii ad captivum Hagiensem. Nam querela eius iusta esse videtur, quantum ad moram producti carceris, tametsi in aliis longe absit a vero. Non enim incivilliter, vel levi de causa apprehensus est, neque invenitur aut errasse minus, aut minus erudite, minusve pertinaciter defendere suos errores, quam ipsemet Lutherus, scriptis ex carcere ad nos satis animose diversis tractatulis adversus catholicam veritatem. In qua re dexter est, et ingeniosus, adeo ut non citra grave periculum religionis nostrae multorumque scandalum tanto tempore differatur expeditio causae ipsius, animis omnium qui

nova amant curiose expectantibus huius rei exitum. Quare consultissime faciet Regin. Mai., si vel nos patiatnr finem imponere negocio incepto, vel alios quam primum mittat ad eandem expeditionem bene idoneos. Opto, mi domine, Christum in omnibus D.T. propitium.

Ex Traiecto IX^a mensis novembris anno Domini 1553.

Generosae D.V.
humilis servitor
Ffranciscus Sonnius

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 23 NOVEMBER 1553

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1067, brief 1838

Minuut

Mondeling heeft men vernomen, dat Anastasius Veluanus uit Leuven gevlucht is. Men verzoekt nadere inlichtingen om zo nodig maatregelen te kunnen nemen.

adres: Dem werdigen und hoichgelerten heren Francisco Sonnio, der heyiligen schrifft doctori und canonick inden dom tUtrecht, unsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgelerde, besunder guede vrundt,

Alzoe ons by vluchtmaer voirgekommen is, dat her Jan Gherritss, vicecureyt to Garderen geweest hebbende, van Loeven geweken soude syn, sonder nochtans dat wy eenige zekerhey daeraff hebben kunnen vernemen, hebben wy nyet kunnen laeten tegenwoerdelick te schryven aen U.W., ten eynde, indyen de selve daeraff yet verstaen hadde, ons tzelve te willen adverteren. Ende soe verre nyet, dat Uwe E., schryvende om ander zaecken nae Loeven, nae de gesteltenisse deser zaecke willen vernemen ende ons sullicx daer nae laeten weten, om, indyen hy geweken waer, tegen syn burgen te doen procederen als behoeren sal. Und Uwe W. te willen te wesen syn wy geneight, de selve dem almechtigen Heren bevelende.

Geschreven to Arnhem den XXIII^{ste} Novembris XV^oLIII.

Cantzler etc.

DE REGENTES AAN FRANCISCUS SONNIUS
ANTWERPEN 14 FEBRUARI 1555

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 1068, brief 1913 bijlage
Gelijktijdig afschrift*

*Verzoekt om zo spoedig mogelijk met het Hof van Gelderland
te Geldern inkwisitie te houden in verband met de aldaar gesig-
naleerde ketterij.*

Copia

Marie byder gracien Gods Coninginne Douagiere van Hongryen,
van Bohemen etc. Regente

Weerdige lieve besundere,

Want wy jegewoirdelick bericht zyn, dat etlicke burgeren der
stadt Gelre mitter secten van ketteryen, ende andere quade opinien
in onsen heyligen christen geloove, besmet ende geïnfecteert zyn,
ende dairomme van noode zy behoerlicke informatie ende inqui-
sitie dair van te doene, soe versuecken wy U, ende van wegen
sKeysers ons heeren ende brueders ordineren, dat ghy mitten eer-
sten ende soe geringe als u doenlick werdt, U transporteert, ende
vuecht byden Stadtholder, Cantzler, ende Raiden zynder Key.Mat
in Gelderlant, die U van tghene des voirsseyt is, breeder bescheet
geven zullen, om dair nae deshalven breeder informatie op alles
te moeghen nemen; ende des en wilt nyet laten.

Weerdige lieve besundere, onse Heren God zy mit U.

Gescreven tAntwerpen den XIII^{en} dach van februario 1554

Ondergescreven aldus Marie

Ende leegher geteyckent Doverloep^e ²⁴²⁾

in dorso aldus Den weerdigen, onsen lieven besunderen
heeren Franss Zonnius, Doctoer inder
godtheyt, inquisitoer

Accordeert van woerde tot woerde mitten originalen besloten
brieue in date ende onderteyckent als boven, by my

Weesenhagen ²⁴³⁾ Notarius

FRANCISCUS SONNIUS
 AAN HET HOF VAN GELDERLAND
 UTRECHT 8 MAART 1555

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1068, brief 1913*

Origineel

Heeft van de Regentes een brief ontvangen met de opdracht om zich terstond bij het Hof te voegen in verband met de te houden inkwisitie. Alvorens op de oproep in te gaan, verlangt hij nadere informatie over de stand van zaken. Hij oppert vervolgens enige bezwaren.

Edele Eerwaardige hoichgeleertte Heeren,
 Uwer E. sal gelieven te weten, hoe dat ick te Loeven ontfangen hebbe vanden Co.Ma^t besloten brieven, wair aff die copie hierby gevuecht is ²⁴⁴), inhoudende dat ick my ter stont vueghen solde by myn heren die Stadtholder ende Uwer E. in Gelderlandt, maer want my dat noch nyet doenlick en was, soe begere ick, dat Uwe E. my willen verclairen een weynich den staet der zaicken, ende hoemen die handelen zolde, oick wye aldair mit ons present zullen wesen, want ick aldusdanige zaicken nyet en solde dorren alleen handelen, zunderlinge op alsulcke limiten van sKeyzers landt. Ende en is oick nyet wel doenlick, dat een inquisiteur alleen, sonder adjoint geleerde ecclesiasticquen persoenen, alsulcken zwaren zaicken handelen zal, noch en is my nyet wel moegelick terstond daer toe te vacheren, om zekeren anderen affairen, die ick voir handen hebbe. Ick en scryve voir dese reyse nyet aen myn heren den Stadtholder, want men hier geseyt heeft, dat zyne E. stont op vertreck nae Bruessel. Nyet te min zoe verre zijne E. noch daer is, zult my tselfde te kennen geven, my hertelick recommanderende (*verso*) aen syn goede gracie.

Eerwaardige hoichgeleertte heren, God die Heere almachtich wil U.E. gesparen langen tyden from ende gesont.

Gescreven tUtrecht den VIII^{en} Marty Anno XV^cLV stilo traiectensi.

Uw.Eerw. vrient ende dienare
 Ffranciscus Sonnius

met zegel in rode lak

adres in verso: Den Eerwaardigen Edelen hoichgeleertten Heeren Cantzler ende Raiden des furstendoms van Gelderlant To Airnhem.

HET HOF VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 9 MAART 1555

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1068, brief 1914*

Minuut

Ofschoon de situatie in Geldern ten aanzien van de ketters zich schijnt te verbeteren, acht het Hof inkwisitie niettemin noodzakelijk; derhalve verzoekt men Sonnius zo spoedig mogelijk over te komen.

adres: Dem werdigen hoichgelerten heren Francisco Sonnio, der heyliger schrifften doctori, dombheren tho Utrecht und onses christen geloves inquisitori, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgelerte here, besunder guede vrundt, Uwer W. bryeff op ghisteren aen ons geschreven ²⁴⁵⁾ mit ingelachter copien des bryeffs by de Ma^t vande Coninghinne aen U.W. geschreven ²⁴⁶⁾, hebben wy ontfangen. Ende souden Uwe W. daer op ter guetlicker antwoirden nyet verhalten, dat woewael dieghoene die to Gelre metter secten besmet syn (daer aff der Ma^t vande Coninghinne by ons geschreven is geweest) schynen aff to vallen van oiren quaden opinien und sich to onsen geloove wederomme to willen ergeven. Nochtans mynen heren den Stadtholder ende ons dunckt, dat wanneher id schoon so were sy oirer dwalonghe nyet sonder voir eerst behoirlicke penitentie gedaen to hebben, verlaeten behoiren to blyven. Oick verstaet men to Gelre vurss. noch secretelick voel gebreken to zyne, waeromme daer wael een inquisitie noedich. Soe is van wegen Key.Ma^{ts} onser allergen. heeren ons begheren, dat U.W. achtervolgende den schrifften hoichgedachter Ma^t vande Coninghinne sich to oirer eerster gelegentheyt hier vuege, om mit ons allenthalven tho communiceren, daer U.W. oick een adjoint van desen hove om mede to Gelre te trecken geven sal worden, U.W. nyet verhalende, dat daer gheenerleij peryckel, dan by mynen genedighe Vrouwe die Furstinne, und binnen der Stadt guede veylicheyt is und sal U.W. wael zo zekerlyck dair trecken und syn moegen als hier binnen Arnhem, dieselve Uwe W. almachtigen Heren bevelende. Geschreven tho Arnhem den IX^{en} dach Marty XV^cLV.

Cantzler etc.

HET HOF VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 14 APRIL 1555

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1068, brief 1937*

Minuut

De inkwisitie in het Overkwartier moet uitgesteld worden tot acht of tien dagen na de landdag, die op 8 mei te Nijmegen gehouden zal worden. Verzoekt om een nieuwe datum mee te delen, aangezien de bisschop van Luik ingelicht dient te worden, die zijn kommissarissen ook zal zenden ter inkwisitie.

*adres: Dem werdigen und hoichgelerten heren Francisco Zonno,
 der heyligen schriffden doctori, domcanonick tho Utrecht
 und commissaris onses heyligen christen geloves, unsen
 besunderen gueden vrundt.*

Werdige hoichgelerter her, besunder guede vrundt,
 Alzoe Uwe W. in korts verleden tyt geschreven heeft²⁴⁷⁾, dat die selve sich gut vinden sol korts nae dit verleden hoichtyt van Paesschen²⁴⁸⁾ om te verstaene ter inquisitie inden overkwartier van desen landen, van wellick Uwe W. geschreven was geweest²⁴⁹⁾, mogen wy derselver U.W. nit verzwigen, dat de staten van desen lande geconvoceert syn tegen den VIII^{ten} dach May den avondt binnen de stadt Nymmegen ende dat te dyer oirsaecken ons ongelegen soll syn yemandt vuyt den Raedt te ontberen om Uwe W. adiunct te syn, ende dat daeromme guedt syn sal Uwe W. khompste te differeren VIII oft thien daegen nae den vurrss. tyt.

Begherende dat Uwe W. ons by desen boden den prefixen dach, dat die selve sal moegen hier syn, overschryven, om sullicx den Bisschop van Ludick²⁵⁰⁾ te moegen (*verso*) adverteren, die syn commissarissen, soe hy de Coninghinne geschreven heeft, daerby sal schicken.

U.W. dem almechtigen Heren hiermede bevelende.

Geschreven to Arnhem op den Sonnendach Quasimodo²⁵¹⁾
 XV^cLV.

Cantzler etc.

FRANCISCUS SONNIUS
 AAN DE KANSELIER VAN GELDERLAND
 UTRECHT 25 APRIL 1555

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1068, brief 1940*

Origineel

*Hij is bereid de inkwistitie in het Overkwartier op zich te nemen,
 mits tevoren door de Regentes verlof daartoe is aangevraagd bij
 het Domkapittel te Utrecht.*

Eerwaerdige, frome, hoechgeleerde heere,
 Naer alle gebiedenis, ende guetenisse, zal Uwer E. gelieven te
 weeten, dat ick bereet zal weesen te commen, ende te vervolgen
 die inquisitie int overkwartier van Gelderlant na Uw. E. brieff ten
 daege u luiden ende de gecommitteerden van Ludick bequaem
 weesende, behoudelijck datmen ierst vercrijcht eenen besloeten
 brieff vander Coninginne an ons Capittel ²⁵²), met welcken brieff
 haer Ma^t versuicken zal onsen Domdeecken ende Capittel mij
 oorloff te geven en consent om te reisen in causa inquisitionis oick
 buten onsen Bisdom van Wtrecht als int overkwartier van Gelder-
 lant, sonder praeiudici van praesentie ofte eenige vruchte mijnder
 proeven. Hunluiden versuickende, dat sij mij houden als praesent
 laetende my volgens alle die vruchten, distributien, ende emolu-
 menten mijnder proeven, als oft ick actuelijck praesent waere,
 nijet tegenstaende eenige statuten oft ordinancien ter contrari,
 ende dit soe lange ick geoccupeert zal sijn int officii inquisitionis
 extra dioecesim in favorem fidei et religionis conservandae. Want
 sonder sulcken brieff haerder Ma^{ts} en sal ick geen oorloff ende
 consent crigen van onsen Capittel om te vaceren in officio in-
 quisionis extra Dioecesim Traiectensem. Ad quod licet praebuerint
 consensum annis elapsis id tamen fecerunt pro illa vice tantum.
 Fui autem tanto tempore absens a festo Victoris ²⁵³) in propriis
 negociis, ut si diutius absim absque speciali licentia Capittuli in
 favorem fidei perdam universos fructos praebendae meae pro hoc
 anno, sicuti ante festum Paschae declaravi D.Gubernatori Hooch-
 stratano, qui tum temporis in se recepit tales literas Regi.Ma^{ts}
 impetrare et transmittere ad Capitulum nostrum. De quibus tamen
 nihil adhuc auditum est.

Dignissime D. Cancellarie, precor tibi Christum in omnibus pro-
 pensum ac propicium.

Ex Traiecto 25^a Aprilis 1555. G.D.V. amicus et servitor
 Ffranciscus Sonnius

met zegel in rode lak

adres in verso: Den eerwaardigen, fromen, hoochgeleerden heer,
mijn heer den Cantzler des forstendoms van Gel-
derlant, synen eerwaardigen ende beminden vrintd.

25

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 14 MEI 1555

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 1068, brief 1952*

Minuut

*De Regentes heeft aan het Domkapittel geschreven. Sonnius wordt
verzocht een hem geschikte dag mee te delen.*

adres: Dem werdigen und hoichgelerten Heren Francisco Zonnio,
der heyliger schrifftten doctori, Dombcanonick tho Utrecht
und Commissariuss onses heyligen christen geloves, onsen
besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgelerte, besunderer guede vrundt,
Wy schicken U.W. hier by gevueght den van U.W. begerten
bryeff vande Mat vande Coninghinne, onser genedichste Vrouwe,
aenden Deken und Capittel aldaer ²⁵⁴), mitte copie daer by, und
is noch ons begheren, dat U.W. ons den eyntlicken dach, dat
derselver gelegen sall zyn tot der angetogen zaecken to vaceren,
weten laete om den Bisschop van Ludick ²⁵⁵) daer van to adver-
teren, U.W. dem Almechtigen bevelende.
Geschreven tho Arnhem den XIII^{en} May XV^cLV.

26

DE KANSELIER VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 653, brief 1031*

Minuut

*Verzoekt om informaties betreffende Wolter van Amersfoort,
med.dr. te Doornik, die het Hof te Arnhem wil aannemen.*

adres: Dem werdigen und hoichgelerten heeren Francisco Sonnio, der heyligen schrifftten doctori, inquisitori onses heyligen [ch]risten gelooves, ende [can]onick des dombs [t]ho Utrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgelerte [he]re, besunder guede vrundt, Mij, Nicolai, is kortz aengegeven van eenen, derwellicker sol zyn een doctor medicus und sol geheeten wesen doctor Wolter ²⁵⁶⁾, wonende yetzonder binnen Doirnick, als Uwe W. vuijt hier inne gelachte memoriael cedula ²⁵⁷⁾ allenthalve vernehemmen sall. Und diewyle U.W. van desselviger wegen aen ons aengehouden is, ten eynde wy hem alhier voir eenen doctorem medicum aennemen wollen, hebben wy achtervolgende denselven memoriaal voir eerst aen Uwe W. mitz desen wel willen fruntlick begheren, dat U.W. (indyen derselver, van syn qualiteyt, geleertheyt, experientie ende nutheijt in arte medica, yetwess kundich) ons ter eerster gelegentheyt daer aff wil verwittigen om ons daernae moegen weten te richten, hiermede Uwe W. dem almechtigen Heeren bevelende. Geschreven tot Arnhem den lesten decembris XV^cLV.

Cantzler.

27

FRANCISCUS SONNIUS
AAN HET HOF VAN GELDERLAND
UTRECHT 11 JANUARI 1556

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1068, brief 2088
Origineel

Verschaft uitvoerig gunstige inlichtingen omtrent Wolter van Amersfoort.

Eerwaardige, edele, hoechgeleerde, Aengaende M. Wolter van Amersfoort, doctoer inder medecijnen, daer Uw. Eerw. my van geschreven heeft ²⁵⁸⁾, den welcken nu tegenwoerdich is medecijn der stadt van Doernijck, sal der zelve Uw.Eerw. gelieven te weten, hoe dat ick olde kenniss hebbe vanden selven M.Wolter, ende wel weet dat hij geschickt van leven is, van duechtelijcke manieren ende religie, zeer exquisite-lijck wel geleert int griecx ende latijn, voorts dat hij gestudeert heeft in die medecijn ierst te Loven, daer nae te Napels, daer nae in Italien, al waer hij gradum promotionis genomen heeft, ende

heeft daer nae een iaer gepractiseert inder stadt van Vienna oft Wenen, al waer hij groet gelt wanne, ende en soudt die zelve stadt nijet verlaten hebben, en hadt gedaen die affgrijselickheit der pestilentien aldaer regnerende, qualis nec medicis parcere solet; van daer is hij gecommen bij mijn alder eerwaardichste heer van Doernijck, ende doer kenniss van hem is aengenommen geweest voer (*verso*) medecijn der stadt van Doernijck, al waer hij nu ontrtent drie iaer geresideert heeft, ende noch residerende is, maer soude wel aen desen houck willen weesen ter liefden van sijn ouders, zoe veerre die conditie redelijck waer. Mij dunckt dat hij sufficient is, ende dat ghij luiden daer mede wel bewaert soude sijn; nijet te min soe veerre Uwere Ee. hum belieft te assigneren rationabile stipendium, zoe zalmen U leveren sufficiente certificatie van zijn experientie ende practijk a medicis Reginarum nostrarum, quibus, ut dixit mihi, notissimus est. Eerwaardige, edele, hoechgeleerde heeren, Godt almoegende zij altoes met u.

T'Wtrecht den XI^{en} Ianuarii anno LVI.

Uwer Eerw.

Goetwillige vrint ende dienaar
Ffranciscus Sonnius

met zegel in rode lak

adres: Den Eerwaardigen, edelen, fromen, hoechgeleerden heeren Cantzeler ende Raden des Furstendom van Gelderlant, zijnen bijsunderen goede vriden.

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 20 MEI 1556

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
Inv.no. 1068, brief 2149*

Minuut

*Verzoekt om zo spoedig mogelijk over te komen in verband met
ketterij in het graafschap Zutphen, en mee te delen welke datum
hem daartoe gelegen komt.*

adres: Dem weerdigen und hoichgeleerden heeren Francisco Sonnio, der heyliger schrifftten doctori, onses heyliges christen geloves inquisitori und dombcanonick tho Utrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Weerdige hoichgeleerte here, besunder guede vrundt,
 Alsoe die landtdrost der Graeffschap Zutphen durch onse ordonancien twee mans personen vol quader ketterschap, secten ende opinien in onsen christen geloove ende tegen het weerdige heylige sacrament, twellick sy alreede opentlick bekend hebben, to Groll gevangen heefft, ende hy oick duer denselven onsen bevele noch die huysfrouwen derselver apprehenderen sall, ende wy noch om andere zaecken und pullulatie van gelycken quaden secten in desen landen zewende Uwer W. hier grootelick behoeven ende van noode hebben, begheren wy daer omme ende van wegen der Co Ma^{ts}, onses allergen. heeren, laeten wy Uwe W. weten, dat die selve sich soe haest moegelick hier wil laeten vinden, om mitten vurs. gevangen geschien te laten als behoiren sall, op dat oick wy mit U.W. wyders moegen communiceren, ons mit desen overschryvende, wanneer wy U.W. verwachten sullen, (*verso*) die wy hiermede dem almechtigen Heere bevolen willen hebben.
 Geschreven tot Arnhem den XX^{en} May XV^cLVI.

Cantzler etc.

29

DE KANSELIER VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 28 MEI 1556

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1068, brief 2152

Minuut

Herhaald verzoek om zo spoedig mogelijk, na terugkeer uit Leuven, over te komen.

adres: Aen doctor Sonnius.

Weerdige hoichgeleerte here, besunder guede vrundt,
 Brenger deses onses bryeffs ²⁵⁹), daer dese tegenwoirdige inne gesteken is, hebbende U.W. tho Utrecht und voirts to Dordrecht gesocht ende gemeynt te vinden, dan verstaende dat dieselve to Loeven vertrocken waere ende aldaer noch een wyle tyts blyven

soude, heeft ons denselven bryeff wedergebrocht. Ende soe dan wij Uwe W. (als dieselve bryeff mitbrenght) alhier hoichlick van nooden hebben, heeft ons guedt gedocht, denselven bryeff U.W. evenwel to Loeven toe to fuegen ende brengen te laeten, beghe- rende dat U.W. mitten eersten hier kommen ende ons mit desen bringer schryven wil, wanneer wy dieselve verwachten sullen moegen, op die oudtheijdt der datum des vurs. bryeffs gheen achte nemende.

Ende wy bevelen hiermede wederomme Uwe W. dem Almech- tigen.

Geschreven tot Arnhem den XXVIII^{en} May XV^cLVI.

Cantzler

30

HET HOF VAN GELDERLAND
AAN FRANCISCUS SONNIUS
ARNHEM 30 JUNI 1556

Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 1068, brief 2165.

Minuut

Verzoek om zo spoedig mogelijk over te komen en met de uit- voering van wat hem is opgedragen te beginnen.

adres: Dem werdigen hoichgeleerden heeren Francisco Sonnio, der heylicher schriffden doctori, onses heyligen christen ge- looves inquisitori und canonick inden dom tho Utrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Werdige hoichgeleerde her, besunder guede vrundt,
Van wegen der Co Ma^{ts} van Spaengnien, Engelandt etc., onses allergeuedichsten heren, laeten wy Uwe W. weten, dat dieselve sich mitten aller eersten (diewyle die vacantien deser Cantzelryen hast voir handen zyn) hier wil vuegen, om achtervolgende Uwer W. ordonnancie ende commissie alhier beghinnen to besoigneren. Uwe W. hiermit dem almechtigen Heeren bevelende.

Geschreven thot Arnhem den lesten dach Juny XV^cLVI.

Cantzler

HET HOF VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 24 DECEMBER 1556

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1068, brief 2206*

Minuut

Verzoek om mee te delen, wanneer overkomst mogelijk is in verband met een onderzoek naar de rechtzinnigheid van Berndt die Haze, dat na ingewonnen informatie noodzakelijk schijnt.

adres: Dem werdigen und hoichgeleerten heeren Francisco Sonnio, der heylicher schriften doctori, opt stuck onses heyligen christen gelooves inquisitori und canonick inden domb tUtrecht, onsen besunderen gueden vrundt.

Weerdiger hoichgeleerter her, besunder guede vrundt,
 Alsoe wy hierbevoirens verstaen hebbende, dat der pastoir tho Hattum, her Berndt die Haze, sich soe wael in syn predicken als conversatie nyet oprechtelick ende als eenen gueden pastoer ende zielbewaerder toestae[t] en was draegende, ende derhalven oick om dyenthalven precederende informatie tho nemen, onsen mederaedt mr. Joest Cranevelt ²⁶⁰) to Hattum geschickt hebbe gehad, vuyt wellickes besoinge ende informatie wy bevinden, datter voele ende genouch materien is om voirder tegem hem geprocedeert te worden, hebben wy nyet willen onderlaeten Uwe W. copie derselver informatien to te fuegen ²⁶¹) om die oick mede te visiteren ende durchsien, begherende, diewyle id ons ²⁶²) . . . gheenssins geraeden [d]unckt, dat . . . sonder opt [aller?] spoedelicxst . . . [daer]inne to versehen . . . gepasseert . . . , dat Uwe W. mitten allereersten sich alhier by ons vueghe daeraff to communiceren und voirts tegen bovengemelten pastoir to procederen alst behoirt, om twellick te doen ons d[unckt?] dat Uwe W. hier zynde, . . . hier bescheiden sal moegen . . . [d]at hier van geschien . . . U.W. hier te sullen wesen (*verso*) vermeynt, begheren wy mit brengen deses schrifttelick verstendiget to worden by dieselve Uwe W., die wy hier mit dem almechtigen Heeren bevelen.

Geschreven tho Arnhem den XXIII^{en} Decembris XV^oLVI.

Cantzler etc.

FRANCISCUS SONNIUS
 AAN DE KANSELIER VAN GELDERLAND
 UTRECHT 5 FEBRUARI 1557

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1069, brief 2224*

Origineel

De ingewonnen informatie betreffende Berndt die Haze is van dien aard, dat inkwisitie noodzakelijk is. Beloofd zo spoedig mogelijk te komen, nadat de zaak van de twee Utrechtse vicepastoors is afgesloten.

Ornatissime domine Cancellarie,
 Informatio praevia capta adversus pastorem in Hattem ²⁶³)
 quam ad me misistis ²⁶⁴), plus quam sufficiens apparet, ut instituatur adversus eundem inquisitio fecissemque petitioni vestrae satis veniendo Arnhemum, si id hactenus per occupationes necessarias licuisset, quorum me non licebit venire intra dies aliquot, propter inquisitionem hic Traiecti inchoatam de mandato regis adversus duos vicepastores huius civitatis ²⁶⁵), iam sequestratos, articulis ipsis per fiscum ²⁶⁶) iudicialiter exhibitis. Veniam autem quam potero citissime[?], sicuti et Dominus Viglius monuit me et oravit, ut ad vos illam ob causam properarem, nam de pastore in Hattem feceram ei mentionem in literis nostris ²⁶⁷), et gavisus sum ex rescriptis ipsius intelligens Reg. M. prorsus inclinatum et affectam ad orthodoxam fidem et religionem modis omnibus per ditiones suas defendendam atque vindicandam.

Ornatissime domine cancellarie, precor D.V. Christum semper propensum atque propitium.

Ex Traiecto, 5^a february 1557.

Ornatissimae D.V. deditissimus
 Ffranciscus Sonnius

HET HOF VAN GELDERLAND
 AAN FRANCISCUS SONNIUS
 ARNHEM 17 APRIL 1557

*Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland,
 Inv.no. 1069, brief 2246*

Minuut

*Verzoekt om advies op de supplicatie van Berndt die Haze, ge-
wezen pastoor te Hattem.*

adres: Dem weerdigen hoichgeleerten heren Francisco Sonnio,
der heyliger schrifftten doctori, dombcannonick tUtrecht
und onses heyligen christen gelooves inquisitori, onsen be-
sunderen gueden vrundt.

Werdiger, hoichgeleerter her, besunder guede vrundt,
In statt der Co.Ma^{ts} van Spaengnien, Engelandt etc., onses aller-
gen. heren, worden wy ijetz durch heren Berndt die Haze, eer-
tyts pastoir in Hattem, aengesocht und gebeden, als U.W. vuyt
hier inne verwaerte supplicatie ende daerby gevueghte copie ver-
nemen sall ²⁶⁸). Ende soe dan wy in der saecken nyet eyntlicks
hebben willen disponeren off ordonneren, sonder voir eerst to
hebben Uwer W. advys, is daeromme onse guetlick begheren
dieselve Uwe W. wil ons opt forderlicxst ons die vurss. suppli-
catie ende copie wederseynden, mit ons overschryvende derselver
Uwer Er. advys und guetduncken, wess wy opt gevueghelicxst
ger[u]jerten heren Berndt voir andtwoirde geven off anders inder
saecken doen und ordonneren muchten, om daer nae van wegen
hoichstgedachter Co.Ma^{ts} der gebuer nae daer inne geschien to
laeten, U.W. dem almechtigen Heren bevelende.

Geschreven tot Arnhem den XVII^{en} Aprilis XV^cLVII.

Cantzler etc.

HET HOF VAN GELDERLAND AAN DE REGENTES
ARNHEM 23 JANUARI 1566

*Brussel, Algemeen Rijksarchief, Raad van State en Audiëntie
no. 302, Briefwisseling van Gelderland en Zutphen, 4, ff. 6r-9v.
Origineel; fragmenten*

*Over de inkwisitie, in Gelderland verricht door Berndt Grouwell
en Franciscus Sonnius.*

Durchluchtige hoichgeboirne furstinne, genedichste Vrouwe,
Wy gebieden ons opt onderdanichst ende dienstlicxst in die goede
gracie van Uwe hoicheyt.

Genedige Vrouwe,

Wy hebben ontfangen ende samentlick inden vollen Raede gesien Uwer Hoocheyts missive in date vanden XVIII^{en} decembris laetstleden, mit twee daerby gevuegchten extracten ²⁷⁰⁾, vuyt eenigen brieven onses allergenadichsten heeren des Conincks, aen Uwe hoicheyt geschreven, geextraheert, in effectu vermeldende zyner Co.Ma^{ts} ernste ende vuytdruckelicke meyninge ende bevel, aengaende vier puncten.

Der wellicker id eerste betreft die *onderhoudinge ende exercitie der nijeuwer ende alder placcaten* ²⁷⁰⁾ ende ordonnancien opt stuck vanden Religie; id tweede *die reformatie der geestlickheyt*, *achtervolgende* die decreta des heyligen Oecumenici ²⁷¹⁾ *Concilii van Trenten*; id derde die *inquisiteurs* ende dat men denselven int bedienen ende exercitie van oiren officien, alle assistentie gunste ende bijstant, doen sal etc.; ende id vierde ende laetste id *invuijren des nyeuwen bisschops* to Ruremonde.

Ende soe nu, genedichste Vrouwe, wy die vurss. puncten sullicx bevonden, dat (hoewel U hoicheyt van ons gheen advijs en begheert, dan expresselick bevehelt zyner Ma^{ts} meyninge te voltrecken ende effectueren) wy nochtans (nae rype genomen deliberatie, ende overweginge allerleys, wes ons int obedieren ende voltrecken zyner Ma^{ts} meyninge gemueten muchte) noodich geacht hebben, (voir al, ende om soe voel moegelick, alle inconvenienten te schouwen) dese aen U hoicheyt te schrijven.

Ende aenfencklick *op id eerste* - - - - - (f. 6v-7r) - - - - -

Ende ten tweeden - - - - - (f. 7v) - - - - -

Ten derden soe voel aengaet *die inquisiteurs* ende die assistentie ende bijstandt denselven te doen, sal U hoicheyt genedelick believen te verstaen, dat wy (als gehoorsame dienaers) willich zyn dijenthalven allet to doen, dat ons moegelick wesen sal, doch dieselve Uwe hoicheyt evenwael ter onderdenichster meyningen, nyet verzwijgende, dat in desen landen (korts daer nae als dieselve by hoichstlofflicker memorien die Ro.Keij.

Ma^t, syner Co.Ma^{ts} und Uwer hoicheyts heeren und vader, onsen allergenedichsten heere, aengefangen waeren, diewyle die dwalingen ende secten begonden to rysen ende op to staen) die pauslicke heylicheyt mit zyne Key.Ma^t, daer mit vliete tegen geweest ende een mit name *Pater Berndt Grouwel*, prior der predicheeren binnen Swol, ende daernae heeren *Franciscum Sonnum*, doctorem ende nu Bisschop to des Hertogen bossche, *tot inquisiteuren verordent hebben*, diewelcke (by zaliger gedachten den Grave to Hoichstraten etc., doenmaels Stadtholder etc., ende desen gantzen Collegie vanden Rade geassisteert) *oire offitium* soe to *Harder-*

wyck, ter Elburch ²⁷²), daer nae to Nijmmegen ende daer nae noch (mit ernstige schriffden ende bryeven zyner Key.Ma^{ts} versien, ende byden Raedt geassisteert wesende) to Wel, tot Venloe ende (f.8r) tot Ruremunde (in wellicken twee steden die bisschop van Ludick oick zyne gesanten hadde) getogen ende gelyckfalt wes hun toestunde volbracht hebben. Als oick noch (by tyde des Graven to Hoirne etc., Stadtholders) byden vurss. *doctorem Sonnium* (geassisteert mit eenigen Commissarissen) *zekere inquisitie to Doetinchem genomen*, ende *oick hier binnen Arnhem (by den Raede, als assessseurs, geassisteert zynde)* byden selven *Sonnium een sententie tegen eenen heren Berndt Haze, pastoir to Hattem gewesen is, sonder dat yewerlt eenige inquisiteur eenige inquisitie (diemen toegelaten heeftt) alleen, ende sonder bywesen eeniger commissarissen vanden Raede, gedaen hebbe.*

Dan dat zedert by tyde des gouvernementes mijns [Heren] van Megen ²⁷³), ende gueden tyt daerbevoiren, in desen landen noyt van gelycken geschiet, *noch eenige inquisiteur* alhier gekomen geweest, als oick noch en is. Ende sol daeromme (indyen daer nu eenige kommen sol) schynen een nyeuwicheyt te zyne, die nyet geerne geleden sol worden, sonderlinge soe die vanden landtschap, gemejnlick als zy by zyne Ma^t off by Uwe hoicheyt gekhomen geweest, altyts versocht hebben daer van gedeporteert te blyven, als sy oick segghen ende sustineren willen, dat (*mits by hun over die kettters oft sectarissen guede justitie geadministreert worden*) hun beloefft sol zyn, daermit onbezweert te sullen blyven. Doch, genedige Vrouwe, diewyle die saecken nu zeer wyt verlopen, kan ons nyet anders duncken dan dat zyne Ma^t by eenigen middelen daer inne behoirt to versien.

Wy wollen, genedichste Vrouwe, als willige ende onderdanige dienaers (hoewel wy zekerlick weten dattet nyet, achtervolgende syner Ma^{ts} meyninge, noch alsoe als id ten tyde boven verhaelt (f. 8v) toegaen, noch mit eenigen Commissarissen vuyt to richten wesen sol) gherne daer inne id beste voirnemen ende allen vliet aenkeeren, dat zyner Ma^{ts} ernste ende godtlicke meyninge wordde volbracht. Dan (nae alle bedencken) dunckt ons (doch onder correctie) dattet *nyet wael dointlick en sol zyn, indyen zyne Mat nyet selfs persoanlick hier byder handt waere*, overmits wellicker tegenwoirdicheyt voele oproerische sich nyet sollen dorren reppen, die sich sunst to allen boosen geneight vernhemen laeten. Und middeler tyt ende tot zyner Ma^{ts} kompste wollen wij (voer soe voel ons eenichssins moegelick) die handt daer aen halden, und oick wael ernstige toesicht nemen, dat id nijet wyders en verliepe noch verargerde, mits enenwael (indyen Uwe hoicheyt sullicx be-

liefft) die vurs. publicatie des placcaets opt stuck vande religie
(woe boven gesacht) geschien latende.

Aengaende die *insettinge des Bisschops to Ruremunde* ²⁷⁴) - - - - -
(f. 9r) - - - - -

(f. 9v) Durchluchtige, hoichgeborne Furstinne, genedichste
Vrouwe, wy bidden Godt almachtich Uwe hoicheyt in hoogen
voirspoedigen regimente lange ende gesont levende to bewaeren
ende behueden.

Geschreven tot Arnhem den XXIII^{en} January XV^cLXVI, stil
van Gelderlant.

Uwer hoicheyts dienstwillige ende onderdanichste
Die Stadtholder, Cantzler ende Raeden
des Conincks geordonneert in Gelderlandt

T. Roos ²⁷⁵)

- *) Alle ongedrukte bronnen zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit het Rijksarchief Gelderland te Arnhem, Archief van het Hof van Gelderland. Voor deze bronnen werden de volgende afkortingen gebruikt:
- BrH Brieven uit en aan het Hof 1543-1794 (Inv.nrs. 649-799)
 BrKwN Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1544-1811 (Inv.nrs. 803-903)
 BrKwR Brieven van en aan het Kwartier van Roermond 1544-1636 (Inv.nrs. 1044-1062)
 BrKwZ Brieven van en aan het Kwartier van Zutphen 1544-1810 (Inv.nrs. 904-982)
 BrSth Brieven van en aan de Stadhouder 1543-1596 (Inv.nrs. 642-647)
 BrU Brieven van en aan Uitheemsen 1544-1709 (Inv.nrs. 1063-1110).

Verder gebruikte afkortingen (voorzover niet in noot 1 vermeld):

- AAU Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
 BB Bossche Bijdragen
 BBH Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem
 BNB Biographie Nationale de la Belgique
 LThK Lexikon für Theologie und Kirche
 NNBW Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek
 PSHAL Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg
- 1) Zolang een uitvoerige monografie ontbreekt, blijft men voor Franciscus Sonnius (1507-1576) aangewezen op de volgende litteratuur: P. F. X. DE RAM, *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum Epistolae*, Bruxellis 1870 (verder afgekort als SE); P. CLAESSENS, *Esquisse biographique de deux évêques belges au XVIIe siècle. I. Sonnius*, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 7 (1870) 83-117; L. H. C. SCHUTJES, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, II, St. Michiels-Gestel (1872) 97-105; F. X. SMITS, NNBW 2 (1912) 1346-1348; TH. GOOSSENS, *Franciscus Sonnius in de pamfletten, Bijdragen tot zijne biografie, 's-Hertogenbosch* 1917 (verder afgekort als FSPamfl); IDEM, *Franciscus Sonnius*, BB 1 (1917-1918) 47-55 (verder afgekort als FS I) en BB 2 (1918-1919) 49-78 (verder afgekort als FS II); A. C. DE SCHREVEL, BNB 23 (1921-1924) 179-224; TH. GOOSSENS, *Franciscus Sonnius als catecheet*, in *Historische opstellen opgedragen aan Prof. Dr. H. Brugmans 1904 - 7 maart - 1929*, Amsterdam (1929) 69-77; A. ERENS, *Bisschop Sonnius over de rampen van 1566*, BB 10 (1940-1945) 123-131; TH. GOOSSENS, *Twee onbekende uitgaven van Sonnius' Katechismus*, PSHAL 85 (1949) 199-203; IDEM, *Franciscus Sonnius*, BB 25 (1960-1961) 1-22; A. M. FRENKEN, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers*, aldaar 23-89; H. TH. HEIJMAN, *Prelaat Spierinck van Well en Franciscus Sonnius, eerste bisschop van 's-Hertogenbosch*, aldaar 90-120; P. VAN BEUNINGEN, *Sonnus aan Philips*, aldaar 121-126; M. H. KOYEN, *Franciscus Sonnius in de kroniek van Vichet*, aldaar 127-130; TH. GOOSSENS, *Sonnus' kapelaan*, aldaar 131-144; M. DIERICKX, LThK 9 (1964) 878; verdere litteratuur vindt men in de hierna volgende noten.
- 2) FSPamfl, Stelling I.
- 3) L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, Amsterdam/Brussel (1964)

- 141-144; L. E. HALKIN & A. L. E. VERHEYDEN, *De Hervorming in het Zuiden. Staat en Kerk tegenover de ketteren*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden IV*, Utrecht/Antwerpen/enz. (1952) 260.
- 4) FSPamfl, Stelling II.
- 5) In dit artikel wordt het optreden van Sonnius als inkwisiteur nagegaan tot 1558, wanneer hij naar Rome vertrekt in verband met de oprichting der Nederlandse bisdommen; daarover: M. DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II*, Antwerpen/Utrecht 1950, en IDEM, *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas*, 3 delen, Bruxelles 1960-1962.
- 6) RENE VAN SANTBERGEN, *Un procès de religion à Louvain. Paul de Rovere (1542-1546)*, Bruxelles 1953. - De getuigeverklaring van Sonnius aldaar 115-120.
- 7) FRANCISCUS SONNIUS, *Demonstrationum religionis christianae ex verbo Dei liber secundus*, Lovanii, Ex officina Stephani Valerii (1555) f.iii, in zijn opdrachtbrief aan Charles de Croy, Utrecht 5.10.1555. - Het exemplaar in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek (E qu 152), samengebonden met *Liber primus* werd door de auteur aan zijn confrater Joannes Beijer ten geschenke gegeven, zoals met verschillende handen geschreven staat op het voorste en achterste schutblad en op de titelpagina. Het *Liber tertius*, Antverpiae, Apud Martinum Nutium sub Ciconijs, 1557, eveneens in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek (E qu 153), vermeldt op de titelpagina een eigenhandige opdracht van Sonnius: "Reverendo Domino Joanni Lopez, canonico Ultraiectensi confratri suo Author dono dedit".
- 8) Over Pierre Alexandre (ca 1510-1563), zie C. RAHLENBECK, BNB 1 (1866) 217-219.
- 9) Over Petrus Curtius (1491-1567), eerste bisschop van Brugge 1561-1567, zie E. H. J. REUSENS, BNB 4 (1873) 915-918; EUGÈNE MONSEUR, *Contribution à l'histoire des inquisiteurs des Pays-Bas au XVIIe siècle*, in: *Travaux du cours pratique d'histoire nationale de Paul Frédéricq. II. Dissertations sur l'histoire des Pays-Bas au XVIIe siècle*, Gand/La Haye (1884) 96; laatstgenoemde publikatie bevat een (onvolledige) lijst met de namen van 84 personen, die als inkwisiteur in de Nederlanden optraden.
- 10) MONSEUR, a.w. 94-95.
- 11) CH.-AL. CAMPAN, *Mémoires de Francisco de Enzinas II*, Bruxelles/La Haye (1863) 391-415, 518-528, alwaar in extenso het vonnis van De Corte, Sonnius en De la Chapelle. - Vgl. Sonnius aan het Utrechtse Domkapittel, Brussel 15.10.1544: "... jam hic Bruxelle detentus in negotio fidei ad octo fere menses continuos...": FS I 49-51.
- 12) FSPamfl 18.
- 13) Over hem: MONSEUR, a.w. 96.
- 14) Over Ruard Tapper (1487-1559), zie L. KNAPPERT, NNBW 5 (1921) 877-879; HENRI DE VOCHT, BNB 24 (1926-1929) 555-577; J. ETIENNE, LThK 9 (1964) 1297; MONSEUR, a.w. 109.
- 15) Over Michel Drieux (1495-1559), zie KERVYN DE VOLKAERSBEKE, BNB 6 (1878) 169-170; MONSEUR, a.w. 97.
- 16) R. R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*, Utrecht/Antwerpen (1954) 543.
- 17) FS I 47-55.
- 18) MONSEUR, a.w. 108.
- 19) L. P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas I*, Bruxelles (1848) CXIV. - De "subdelegatie opten inquisi-

- teurs ende commissarissen", d.d. Rome 19.4.1525, met toevoeging van 13.5.1546, gedrukt in: J. J. DODT VAN FLENSBURG, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen inzonderheid van Utrecht V* (1846) 313-317.
- 20) Over Charles de Croy († 1564), 1524-1564 bisschop van Doornik, zie Général GUILLAUME, BNB 4 (1873) 566.
- 21) Over Laurent des Prés (Pratanus), zie E. H. J. REUSENS, BNB 5 (1876) 782-783.
- 22) P. F. X. DE RAM, *Mémoire sur la part que le clergé de Belgique et spécialement les Docteurs de l'Université de Louvain, ont prise au Concile de Trente*, Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles 14 (1841) 14-17. - Sonnius nam deel aan de discussies over de artikelen betreffende de erfzonde (20.5.1546) en de rechtvaardiging (22 en 30.6.1546), waarvan de dekretten gepubliceerd werden in de vijfde en zesde zitting; vgl. DE SCHREVEL, *a.w.* 181.
- 23) FS II 58, no. 11.
- 24) FS II 57, no. 9.
- 25) FS II 58-59, no. 12.
- 26) FS II 59, no. 13.
- 27) FS II 59-60, nos. 14-15.
- 28) Sonnius aan Viglius, 13.2.1550: SE 2. - Over Gillis van Aken (ca. 1500-1557), zie K. VOS, NNBW 1 (1911) 50; CORNELIUS KRAHN, *Dutch Anabaptism. Origin, spread, life and thought (1450-1600)*, The Hague (1968) 183, 209.
- 29) Over Veluanus (ca. 1520-1570), zie W. MOLL, *Joannes Anastasius Veluanus en "Der Leken Wechwyser". Eene Bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming inzonderheid in Gelderland*, Kerkhistorisch Archief 1 (1857) 1-134, 207-208, waar op pp. 108-134 een vijftiental oorspronkelijke bescheiden als bijlagen werden uitgegeven; C. H. RIS LAMBERS, *De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van het protestantisme in Noord-Nederland*, Barneveld (1890) 116-126 en CLXXX-CLXXXII, alwaar niet door MOLL uitgegeven stukken. Noch door MOLL, noch door RIS LAMBERS geraadpleegde stukken betreffende Veluanus: Stadhouder van Gelderland aan Viglius, Arnhem 2.1.1550 (BrSth 121); Bijlagen Nrs. 13, 14, 17, 19. - Over Veluanus, zie verder J. LINDEBOOM, NNBW 3 (1914) 1302-1304; JOSEPH HANSEN, *Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1542-1582*, Bonn (1896) 391, 393.
- 30) RIS LAMBERS, *a.w.* LXI.
- 31) Over hem: G. A. MEYER, NNBW 1 (1911) 1002.
- 32) Stadhouder aan het Hof van Gelderland, Brussel 28.11.1549 (BrSth 118); vgl. Hof van Gelderland aan de Regentes, Arnhem 1.1.1550 (BrH 469), gedrukt in MOLL, *a.w.* 118-119, naar het origineel in het Rijksarchief te Brussel; een regest van deze brief bij RIS LAMBERS, *a.w.* LVI-LVII.
- 33) Stadhouder aan het Hof van Friesland, 23.2.1551 (BrU 1352). - Aangezien Berndt Grouwell in deze brief als reeds overleden genoemd wordt, en de dominikanen te Zwolle op de tweede maandag van de advent zijn jaargetijde vierden (vgl. MEYER, *a.w.* 1002), moet zijn sterfdatum derhalve 5 december 1550 zijn.
- 34) Een kritische uitgave hiervan werd bezorgd door F. PIJPER, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica IV*, 's-Gravenhage (1906) 81-376.
- 35) Over Viglius van Aytta uit Zwichem (1507-1577), zie S. P. HAAK,

- NNBW 2 (1912) 46-51; TH. JUSTE, BNB 1 (1866) 590-594, en het voortreffelijk geïllustreerde artikel van E. H. WATERBOLK, *Penningen en politiek*, Spiegel Historiae 3 (1968) 205-212.
- 86) Sonnius aan Viglius, Utrecht 13.2.1550: SE 1-2.
- 87) Bijlage Nr. 3.
- 88) Bijlage Nr. 4.
- 89) JOANNES IN DE BETOUW, *Byvoegzel tot de Annales en Chronijk van Nijmegen uit de Rekenboeken en Guedesdagboeken*, Nijmegen (1792) 4; P. C. G. GUYOT, *Bijdragen tot de geschiedenis der Doopsgezinden te Nijmegen...*, Nijmegen (1845) 1-19; H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN, *De stad Nijmegen en de eerste ketterijplakkaten*, Bijdragen en Mededelingen Gelre 11 (1908) 7-26; J. S. VAN VEEN, *Berichten omtrent een onderzoek in geloofs zaken te Nijmegen in 1548 en 1549*, BB 1 (1917-1918) 129-139; F. VAN HOECK, *Corpus Iconoclasticum. Documenten over den beeldenstorm van 1566 in de Bourgondische Monarchie. II. Nijmegen*, Tilburg (z.j.) 185-192; J. A. B. M. DE JONG, *De Nijmeegse St. Steven tot aan de Reductie*, Utrecht/Antwerpen (1952) 125-133; vgl. Bijlage Nr. 34.
- 40) Johan van Hensburch († 1564), afkomstig uit Zaltbommel, tot 1561 deken van de St. Stevenskerk te Nijmegen.
- 41) Uit Nijmegen verdreven trad Gaert van Venray in reformatorische zin op als vicecureit te Orsoy; in 1563 werd hij afgezet, maar zette zijn hervormingsgezinde werk voort als vicecureit van Sonsbeck; nadien keerde hij tot de Rooms-Katholieke Kerk terug; in 1565 en 1569 wordt hij vermeld als pastoor te Königswinter; vgl. H. KESSEL, *Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517-1609)*, Düsseldorf Jahrbuch 30 (1918-1919) 5, 20, 26-27; DOROTHEA COENEN, *Die katholische Kirche am Niederrhein von der Reformation bis zur Beginn des 18. Jahrhunderts*, Freiburg (1960) 61, 290. - Waarschijnlijk is hij niet dezelfde als Gotfridus de Venraide, die in het begin van de zestiende eeuw genoemd wordt als vikaris te Well en pastoor van Oedt: F. W. OEDIGER, *Niederrheinische Pfarrkirchen um 1500*, Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 136 (1940) 17, 53.
- 42) J. S. VAN VEEN, *Joachim Diemer, kapelaan te Nijmegen*, BB 5 (1922-1923) 45-63; over hem zie nog: Criminele Processen 1550, Inv. nr. 4524, map no. 9.
- 43) Bijlage Nr. 1.
- 44) F. GORISSEN, *Stede-atlas van Nijmegen*, Brugge (1956) 81.
- 45) Stadsrekenboek van Nijmegen 1550 (Oud-Archief Nijmegen, Inv.nr. 718, ongefolieerd), onder het hoofd *Van die geschenck mitter Stadt kunnen*: "Item Doctor Sonnio geschenckt tot Johan Spruyt durch onsen burgermeister vursz. [nl. Bymmelberch] IIII vierdel wins".
- 46) A. ZIJP, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof, 1543-1566*, Arnhem (1913) 91-98.
- 47) Eind februari vond er een briefwisseling plaats tussen het Hof van Gelderland en Sonnius, waarbij laatstgenoemde verzocht werd om opgave van de namen van enkele verdachte personen, die Sonnius van een vrouw vernomen had. Bij gebrek aan nadere gegevens is niet vast te stellen in welke plaats die verdachte personen verbleven; mogelijk betrof het Garderen: Bijlage Nr. 2.
- 48) RIS LAMBERS, a.w. LXII-LXIII, - Sonnius ontving over 95 dagen 190 pond; Grouwell over 81 dagen 209 pond en 12 schellingen. Of Sonnius en Grouwell inderdaad gedurende beide periodes te Nijmegen

- verbleven, zoals door ons wordt aangenomen, viel uit de beschikbare bronnen niet op te maken. - Twee dienaren van het Hof van Gelderland, Daem van Nuys en Peter van Rees, waren ook i.v.m. de inkwistitie te Nijmegen; vgl. G. VAN HASSELT, *Geldersch Maandwerk II*, Arnhem (1807) 109-110.
- 49) Stadhouder aan de magistraat van Nijmegen, Nijmegen 19.3.1550: BrKwN 1715; Criminele Processen 1550, Inv. nr. 4524, map no. 8.
- 50) J. S. VAN VEEN, *Rooms-katholieke geestelijken in Gelderland*, AAU 40 (1914) 316.
- 51) Stadhouder aan Gerrit int Hert, pastoor te Ooy, Nijmegen 24 en 29. 3.1550: BrKwN 1718 en 1725.
- 52) Hof van Gelderland aan Gaert Baert, richter te Nijmegen, Arnhem 26.6. 1550: BrKwN 1816.
- 53) Hof van Gelderland aan de burggraaf van Nijmegen, Arnhem 30.6. 1552: BrKwN 2102.
- 54) Peter Heust aan de kanselier van Gelderland, 5.2.1553: BrKwN 2198. - Over Coenraet Block, zie verder BrKwN 1878, 1897, 2334, en Criminele Processen 1551, Inv.nr. 4525, map no. 6. - Waarschijnlijk is hij identiek met de rijke wederdoper Jan Blok, van wie vermeld wordt, dat de schout hem bij een huiszoeking niet wilde zien, totdat een verrader hem aanwees: W. J. KÜHLER, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem (1932) 246, 273.
- 55) Stadhouder aan Joachim Diemer te Wesel, Nijmegen 26.3.1550: BrU 1150.
- 56) Hij ontbreekt bij MONSEUR.
- 57) Over Nicolaus a Castro of Verburch (ca. 1503-1573), zie A. H. L. HENSEN, NNBW 3 (1914) 208-212; MONSEUR, a.w. 94.
- 58) Hof van Gelderland aan de Regentes, Nijmegen 31.3.1550 (BrH 491), gedrukt in: I. A. N[IJHOFF], *Onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland*, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 3 (1842) 29-33; vgl. P. EM. VALVEKENS, *De inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw*, Brussel/Amsterdam (1949) 250-256; J. J. WOLTJER, *Friesland in Hervormingstijd*, Leiden (1962) 73, 93, 124 noot 7.
- 59) Sonnius aan Viglius, Utrecht 12.9.1550; bij navraag bleek het stuk niet meer te vinden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (vriendelijke mededeling van C. Wyffels, algemeen rijksarchivaris, Brussel 17.9.1969). - Een vertaling van de oorspronkelijk Latijnse brief in VALVEKENS, a.w. 270-271, en voor het eerst in: IDEM, *De Spaansche Inquisitie veroordeeld door een Inquisiteur. Een opzienwekkend document*, De Maasbode 10.4.1938.
- 60) J. S. VAN VEEN, *Marten van Andelst*, BB 1 (1917-1918) 148-150; VAN HOECK, a.w. 399-400 en passim; Stadhouder aan Regentes, Arnhem 11.12.1561; Regentes aan Stadhouder, Antwerpen 22.1.1562, beide gedrukt in: J. S. VAN VEEN, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, Stadhouder van Gelderland, 1560-1567*, Arnhem (1914) 48-49, 53; Bijlage Nr. 5; vgl. nog: magistraat van Nijmegen aan de Stadhouder, Nijmegen maart 1557: Oud-Archief Nijmegen, Inv.nr. 3267, ff. 120r-121v.
- 61) MONSEUR, a.w. 92.
- 62) Hij ontbreekt in de lijst van MONSEUR.
- 63) P. NOORDELOOS, *Pastoor Maarten Donk*, 2 delen, Utrecht/Brussel

- 1948; A. H. L. HENSEN, NNBW 3 (1914) 309-312; MONSEUR, a.w. 97.
- 64) Hij ontbreekt in de lijst van MONSEUR, tenzij hij identiek is met de aldaar (blz. 112) genoemde "Pierre . . . , prieur du couvent des dominicains à La Haye".
- 65) DODT VAN FLENSBURG, a.w. 319-320.
- 66) H. DE MUINCK KEIZER, *Henricus Geldorpius*, Groningen (1893) 43-48; D. P. OOSTERBAAN, *School en Kerk in het Middelleeuwse Delft*, Spiegel der Historie 1 (1966) 150. - In 1556 echter, toen Geldorpius rektor te Delft was, werd hij door Sonnius wel ervan beschuldigd niet geheel rechtzinnig te zijn; vgl. DE MUINCK KEIZER, a.w. 49-56; OOSTERBAAN, a.w. 151. - Over Geldorpius (ca 1522-1585), zie verder H. BRUGMANS, NNBW 3 (1914) 449-451; FSPamfl 183-233, 87ⁿ-88ⁿ.
- 67) Viglius aan Granvelle, Brussel 8.2.1551, gedrukt in: CORNELIUS PAULUS HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Analecta Belgica* II-1, Hagae Comitum (1743) 343-348; het stuk wordt door DE RAM, a.w. 26, op 1550 gedateerd, zonder die datumverandering overigens te verantwoorden.
- 68) Over hem: EMILE VAN ARENBERGH, BNB 8 (1884-1885) 747-749.
- 69) Over Jodocus Tiletanus (1506-1570), zie J. ETIENNE, LThK 8 (1963) 1024-1925; MONSEUR, a.w. 107; ALPHONSE ROERSCH, BNB 18 (1905) 802-806.
- 70) Over Vulmer Bernaerts (ca 1510-1571), zie EUGENE COEMANS, BNB 2 (1868) 274-275.
- 71) FS II 61-62, no. 18.
- 72) Sonnius aan Viglius, Utrecht 29.3.1551: SE 2-3. - Over Middelhuys ontbreken nadere berichten.
- 73) Over de hervorming in het Overkwartier zijn vooral de volgende publikaties van belang: J. S. VAN VEEN, *Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland (1543-1568) (Roermond, Venlo en omstreken)*, PSHAL 41 (1905) 309-414, en 44 (1908) 99-148; W. BAX, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1505-1557*, 's-Gravenhage (1937) 324-355; KRAHN, a.w. 182-189.
- 74) Vgl. nog Hof van Gelderland aan de drost van Montfort, Arnhem 8.8. 1550: BrKwR 1257.
- 75) Drost van Montfort aan de kanselier van Gelderland, Montfort 9.7. 1550: BrKwR 1237; Stadhouders aan de drost van Montfort, Arnhem 12.7.1550: BrKwR 1245. - De processen tegen de wederopers Gerss die Wilt en Iater Willem Libres dochter, d.d. 8 en 9.8.1550, in: *Register vanden Criminelen Sententien Beginnende den XXIIIen dach Septembris Anno XVc vyerenveertich [tot 1560]*, Inv.nr. 4503, f. 10v.
- 76) Hof van Gelderland aan de Regentes, Nijmegen 31.3.1550: BrH 491; zie noot 58.
- 77) Hof van Gelderland aan de Heer van Well, Arnhem 18.6.1550: BrKwR 1224.
- 78) Heer van Well aan Stadhouders en Hof van Gelderland, 9.7.1550: BrKwR 1239.
- 79) Stadhouders aan de Heer van Well, Arnhem 23.7.1550: BrKwR 1250. - Als nieuwe pastoor voor Well werd aangesteld Gisbertus Arssen, ofschoon de Heer van Well Johan van der Haertert als kandidaat had voorgedragen; vgl. Pastoor van Stralen aan de kanselier van Gelder-

- land, Stralen 22.7.1550: BrKwR 1249; Heer van Well aan Stadhouder en Hof van Gelderland, 9.7.1550: BrKwR 1239.
- 80) Hof van Gelderland aan het gericht van Linne, aan de magistraat van Roermond, aan de drost van Montfort, alle Arnhem 18.10.1550: BrKwR 1302-1304; bekentenis van Jan Neulen, 10.11.1550: BrKwR 1316; Drost van Montfort aan het Hof van Gelderland, Montfort 12.12.1550: BrKwR 1338; Hof van Gelderland aan de drost van Montfort, Arnhem 15.12.1550: BrKwR 1340.
- 81) Bijlage Nr. 7 - Drie maanden eerder had het Hof van Gelderland Sonnius reeds ontboden; bijlage Nr. 6. - Vgl. Bijlage Nr. 34.
- 82) Stadhouder aan het Domkapittel te Utrecht, Arnhem 4.5.1551: BrU 1387.
- 83) Bijlage Nr. 8.
- 84) Stadhouder aan kanselier van Gelderland, Culemborg 7.5.1551: BrSth 134.
- 85) Adriaen Nicolai, 1547-1568 kanselier van Gelderland; over hem: J. VAN KUYK, NNBW 3 (1914) 914.
- 86) Bijlage Nr. 9; FS II 61-62, no. 18.
- 87) Bijlage Nr. 10.
- 88) Hof van Gelderland aan de Heer van Arcen, Arnhem 4.6.1551: BrKwR 1414.
- 89) Hof van Gelderland aan de drost van Middelaar, Nijmegen 6.6.1551: BrKwR 1415.
- 90) Hof van Gelderland aan Balthasar van Vlodrop, Nijmegen 6.6.1551: BrKwR 1416.
- 91) Hof van Gelderland aan Balthasar van Vlodrop, Well 9.6.1551: BrKwR 1417; Hof van Gelderland aan Peter van Hatert, Well 12 en 13.6.1551: BrKwR 1418 en 1419. - J. S. VAN VEEN, die de korrespondentie van het Hof van Gelderland inventariseerde, veronderstelde, dat deze Peter van Hatert pastoor van Bergen was, hetgeen niet lijkt te stroken met de eerdere mededeling, dat Gisbertus Arssen die funktie verkregen had; vgl. noot 79.
- 92) VAN VEEN, *Adriaen van den Bylandt . . .*, PSHAL 53 (1917) 74.
- 93) J. S. VAN VEEN, *Berichten over "Wederdoopers" in het Overkwartier van Gelderland. 2. "Wederdoopers" te Well in 1551*, PSHAL 48 (1912) 433-437.
- 94) *Interrogatorien om te vragen aen den heren van Wel, Adriaen van den Bylant*, gedrukt in VAN VEEN, *Adriaen van den Bylandt . . .*, PSHAL 53 (1917) 51-57. - Het stuk is ongedateerd, maar moet van juni 1551 dateren, toen het Hof van Gelderland zich te Well bevond.
- 95) Sonnius en het Hof van Gelderland verzochten de prior van Windesheim om een pater, die voor het klooster in Well zou zorgen: Bijlage Nr. 12. - Over het Augustinessenklooster te Well, zie MICHAEL SCHOENGEM, *Monasticon Batavum II*, Amsterdam (1941) 204.
- 96) *Interrogatorien voir de vrouwe van Wel*, gedrukt in VAN VEEN, *Adriaen van den Bylandt . . .*, PSHAL 53 (1917) 57-58.
- 97) Over Johannes Wier of Weyer (1515-1588), zie J. J. M. H. VERZIJL, NNBW 10 (1937) 1190-1191.
- 98) Derick van Gelre, Heer van Arcen, aan het Hof van Gelderland, Arcen 29.6.1551: BrKwR 1440. - Vgl. Bijlage Nr. 34.
- 99) De informatie tegen Henrick Kemerlinck is gedrukt in PSHAL 41 (1905) 320-323 en in BAX, a.w. 336-339; vgl. nog aldaar 401-403. Over hem: VALVEKENS, a.w. 246-250; POST, a.w. 530; J. C. J. KLEYNTJENS, *Stukken betreffende ketterij en beeldenstorm te*

Venlo, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 56 (1935) 2.

- ¹⁰⁰⁾ Vgl. verzoekschrift van de pastoor van Venlo c.s. aan de Keizer, 21. 11/7.12.1549; Schout van Venlo aan het Hof van Gelderland, Venlo 7.12.1549; *Die oirsackken, wairumb die pastoir under der gemeynen gehaidt woerd*; Hof van Gelderland aan de magistraat van Venlo, 20. 12.1549; al deze stukken gedrukt in Van VEEN, *Bijdrage*, PSHAL 41 (1905) 404-414; J. S. VAN VEEN, *Aanvulling van "Publications" XLI, blz. 320-325 en 400-414*, PSHAL 53 (1917) 163-164, geeft nog een aanvullend stuk, d.d. 31.12.1549, waarin de pastoor zijn visie op de zaak weergeeft; vgl. nog H. HANSEN, *Inventaris van het Oud Archief der Stad, Muunicipaliteit en Gemeente Venlo*, Venlo (1919) 293, nos. 1629 en 1630.
- ¹⁰¹⁾ Gedrukt in W. VAN LOON, *Groot Gelders Placaet-Boeck*, Nymegen (1701) 104.
- ¹⁰²⁾ *Register vanden Criminelten Sententien enz.*, Inv.nr. 4503, ff. 11v-12v. Het is niet juist de veroordeling van Roeloff van Nijfftrick in Nijmegen te plaatsen, zoals gedaan wordt door DE JONG, *a.w.* 130, en POST, *a.w.* 534.
- ¹⁰³⁾ "In 't jaer 1551 kwam de wiebisschop tot Venlo en Ruermonde metten doctours en met veel knekten, om die herdoopte te corrigeeren die se afgingen en penitentie wilden doen; mer die se niet afgingen wierden gebrandt, die fonteynen [= doopkannen?] bij hen hadden wierden gegeesselt": C. CREEMERS, *Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert 1442-1587*, PSHAL 12 (1875) 155.
- ¹⁰⁴⁾ Hof van Gelderland aan de momber, Venlo 18.6.1551: BrKwR 1427.
- ¹⁰⁵⁾ Hof van Gelderland aan de drost van Kriekenbeek, Venlo 18.6.1551: BrKwR 1428.
- ¹⁰⁶⁾ Hof van Gelderland aan de drost van Kriekenbeek, Venlo 4.7.1551: BrKwR 1451.
- ¹⁰⁷⁾ Bijlagen Nrs. 15 en 16.
- ¹⁰⁸⁾ J. S. VAN VEEN, *Twee blaadjes uit de kerkelijke geschiedenis van Roermond*, PSHAL 15 (1909) 226-228 (betreft de jaren 1550-1551). - Volgens een mededeling van het Gemeente-archief van Roermond, d.d. 29.8.1969, bevinden zich aldaar geen stukken betreffende het gehouden inkwisitoriale onderzoek. - Vgl. Bijlage Nr. 34.
- ¹⁰⁹⁾ Over hem: A. J. A. FLAMENT, NNBW 2 (1912) 304.
- ¹¹⁰⁾ Bijlage Nr. 11.
- ¹¹¹⁾ Hof van Gelderland aan de drost van Geldern, Roermond 17.7.1551: BrKwR 1467.
- ¹¹²⁾ Het betreft hier hoogstwaarschijnlijk het werkje *De Fonteyne des levens*, waarvan Willem van Zuylen de schrijver of vertaler was; een negental uitgaven, in het Nederlands en Latijn, is bekend; vgl. W. NIJHOFF & M. E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1923 e.v., nrs. 945, 3034-3036, 0515-0518, 01267.
- ¹¹³⁾ Drost van Geldern aan het Hof van Gelderland, Geldern 18.7.1551: BrKwR 1467.
- ¹¹⁴⁾ Hof van Gelderland aan de drost van Geldern, 20.7.1551: BrKwR 1481.
- ¹¹⁵⁾ Hof van Gelderland aan de magistraat van Roermond, Roermond 18.7.1551: BrKwR 1473.
- ¹¹⁶⁾ Hof van Gelderland aan de drost van Montfort, Roermond 18.7.1551: BrKwR 1474.

- 117) Hof van Gelderland aan de drost van Montfort en de schout van Roermond, Arnhem 31.7.1551: BrKwR 1497.
- 118) Hof van Gelderland aan de drost van Montfort, Roermond 18.7.1551: BrKwR 1474; verdere stukken betreffende de weduwe en de verbeurd verklaarde goederen van Thys van Lin: BrKwR, 1550, 1555, 1556, 1558*, 1671, 1867.
- 119) Hof van Gelderland aan de magistraat van Roermond, Roermond 21.7.1551: BrKwR 1482.
- 120) Meus van Brukel en zijn vrouw aan het Hof van Gelderland, ongedateerd (oktober 1551): BrKwR 1506. - Het ligt voor de hand, dat Meus van Brukel en Meus Backers identiek zijn. - Vgl. nog Hof van Gelderland aan de schout van Roermond, Arnhem 26.10.1551: BrKwR 1517.
- 121) Hof van Gelderland aan de schout van Roermond, Arnhem 12.10.1551: BrKwR 1507.
- 122) Hof van Gelderland aan de drost van Montfort, Roermond 24.7.1551: BrKwR 1490; vgl. KRAHN, a.w. 183-184. - De confessie van Theunis van Hastenrath, Roermond 22.7.1551 in BAX, a.w. 406-410.
- 123) J. S. VAN VEEN, *Berichten over "Wederdoopers" in het Overkwartier van Gelderland. 1. De 'wederdooper'* Gillis van Aken en de schout van Swalmen, PSHAL 48 (1912) 430-432.
- 124) RIS LAMBERS, a.w. LXIII.
- 125) Kanselier aan Derck Wolff, Arnhem 28.9.1551: BrU 1439.
- 126) Gedrukt in A. THEINER, *Acta genuina S.Oec. Concilii Tridentini I*, Agram (1874) 540, 612.
- 127) *Sententia et iudicium quod venerabiles domini Ruardus Tapper ab Enchusia, decanus S. Petri Lovaniensis, D. Joannes Leonardi ab Hasselt, D. Franciscus Sonnius, D. Judocus a Ravestein Tiletanus, sacrae theologiae doctores, concorditer ediderunt et exhibuerunt praesidentibus sanctae Synodi super articulis de sacramentis paenitentiae et extremae unctionis*, gedrukt in: J. LE PLAT, *Monumentorum ad historiam Concilii Tridentini potissimum illustrandam spectantium amplissima collectio IV*, Lovanii (1784) 279-336.
- 128) DE RAM, a.w. 42.
- 129) Peter Heust aan de kanselier van Gelderland, 5.2.1553: BrKwN 2198. - Daar zij ongesteld was, werd haar geleide tot halfvasten (26 maart) verlengd.
- 130) FS II 63-64, nos. 20-24.
- 131) FS II 64, no. 25.
- 132) W. MOLL, *Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs. 1530-1557*, Amsterdam 1851; H. DE JAGER, *Aanteekeningen op Prof. Moll's "Angelus Merula"*, Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis 6 (1897) 1-44; A. H. L. HENSEN, *Aanteekeningen op Prof. Moll's "Angelus Merula"*, De Katholiek 111 (1897) 43-68; J. C. E. BARTELD, NNBW 7 (1927) 859-863.
- 133) Arend de Vos, sinds 1532 pastoor van De Lier, werd na 12.5.1570 ontijd te zijn in tegenwoordigheid van Sonnius en de abten van Egmond en Mariënweerd, op 30.5.1570 verbrand; vgl. A. DRIESSEN, *Arend Dirkszoon de Vos*, BBH 27 (1903) 229-258, vooral 233 en 254-256; L. KNAPPERT, NNBW 5 (1921) 1070-1071.
- 134) Over hem: DALMATIUS VAN HEEL, *Doctor Herman Lethmaet. Een beroemd Gouwenaar (1492-1555)*, Gouda 1950; MONSEUR, a.w. 103.
- 135) Over hem: A. H. L. HENSEN, NNBW 1 (1911) 1376-1379; MONSEUR, a.w. 106.

- 136) "Dictum sententiae Marini Everswaert hactenus vicepastoris novae ecclesiae parochialis Dordracensis" en "Revocatie ende abjuratie van H. Marino Everswaert, vicepastoor eertyts vander nywer kerk tot Dordrecht (thans idem in Zuytland)", Den Haag 30.6 en 2.7.1553, gedrukt in DODT VAN FLENSBURG, a.w. 322-324.
- 137) Bijlage Nr. 18.
- 138) Over deze episode: EUGENE HUBERT, *Table chronologique du Registre sur le fait des hérésies et inquisition*, in *Travaux du cours pratique etc.* 121-122, nos. 59-63; A. H. L. HENSEN, *Eene inquisitiereis door Friesland*, AAU 24 (1897) 215-245; J. S. THEISSEN, *Reformatievoorstellen van Letmatius en Sonnius, met de aantekeningen daarop van den Raad van Friesland*, AAU 30 (1905) 321-416; VAN HEEL, a.w. 14-15; WOLTJER, a.w. 110-117, 126-127; POST, a.w. 235-240; FSPamfl 70*-74*.
- 138a) Sonnius aan Viglius, Utrecht 9.11.1553; een Nederlandse vertaling publiceerde P. EM. VALVEKENS, *De Spaansche Inquisitie veroordeeld door een Inquisiteur. Een tweede opzienwekkend document*. De Maasbode 12.6.1938, Bij navraag bleek deze brief niet meer te vinden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel; wel daarentegen een andere aan dezelfde van dezelfde datum; zie Bijlage Nr. 18.
- 139) FS II 65-66, no. 29.
- 140) Hof van Gelderland aan de Regentes, Arnhem 3.2.1555: BrH 949; Regentes aan het Hof van Gelderland, Antwerpen 14.2.1555: BrH 955; Bijlage Nr. 20.
- 141) Bijlage Nr. 21.
- 142) Bijlage Nr. 22.
- 143) Bijlage Nr. 23.
- 144) Bijlage Nr. 24; Hof van Gelderland aan de Regentes, Arnhem 3.5.1555: BrH 979.
- 145) Bijlage Nr. 25; vgl. FS II 66, no. 30.
- 146) FS II 66, no. 30.
- 147) De mededeling in FSPamfl 66, dat Sonnius reeds van 3.5.1555 in Dordrecht was, moet derhalve op een misverstand berusten.
- 148) P. TH. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*, Assen (1966) 14.
- 148a) J. L. VAN DALEN, *Inquisitie van Franciscus Sonnius te Dordrecht 1555*, BB 10 (1929/30) 13-60. - Uit dit artikel blijkt, dat de naam van de 'aanbrengster' door SE ten onrechte werd gelezen als *Greytser*.
- 149) Sonnius aan de Regentes, Dordrecht 19.6.1555: SE 6 noot 1; Sonnius aan Viglius, Dordrecht 20.6.1555: SE 6-9.
- 150) Wel werden door het Hof van Gelderland bij Sonnius inlichtingen ingewonnen aangaande Wolter van Amersfoort, geneesheer te Doornik: Bijlagen Nrs. 26 en 27.
- 151) Bijlagen Nrs. 28 en 29.
- 152) Hof van Gelderland aan de pastoor van Keppel, Arnhem 30.4.1556: BrKwZ 1958; idem aan de koster te Keppel, Arnhem 2 en 9.5.1556: BrKwZ 1959 en 1960; Stadhouders aan de landdrost, en commissie van het Hof van Gelderland op Derck Deyn, momber, beide 9.5.1556: BrKwZ 1961 en 1960a.
- 153) Stadhouders aan enkele burgers van Doetinchem, Arnhem 15.6.1556: BrKwZ 1976.
- 154) Over de hervorming in Groenlo, zie TH. A. M. THIELEN, *Bijdragen tot de geschiedenis van de katholieke enclave Groenlo - Lichtenvoorde*, Zutphen (1966) 82-85.

- 155) Bijlage Nr. 28.
- 156) Landdrost aan het Hof van Gelderland, 1.6.1556: BrKwZ 1965.
- 157) Hof van Gelderland aan de landdrost, Arnhem 2.6.1556: BrKwZ 1966.
- 158) Bijlage Nr. 30; vgl. Bijlage Nr. 34. - Over Godert Pannekoek (1520-1576), zie J. S. VAN VEEN, NNBW 1 (1911) 1400.
- 159) Stadhouders aan Richter, Burgemeester, Schepenen en Raad van Doetinchem en aan de landdrost, Arnhem 7.7.1556: BrKwZ 1985; Hof van Gelderland aan de landrentmeester, Arnhem 14.7.1556: BrKwZ 1991. - De ingekomen brieven 1554-1558, noch de stadsrekeningen 1556-1557 in het Gemeentearchief van Doesburg melden iets over een optreden van Franciscus Sonnius als inkwisisiteur aldaar (vriendelijke mededeling W. Zondervan, archivaris van het streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, Doesburg 12.9.1969).
- 160) Sonnius aan Viglius, Den Haag 8.8.1556: SE 14-15.
- 161) Buiten Sonnius' brieven aan Viglius (SE 12-17) staan ons over de inkwisisitie alhier geen bronnen ter beschikking.
- 162) Over de ketterij in Delft, zie OOSTERBAAN, *a.w.* 150-153.
- 163) In 1551 had Sonnius van Karel V het aanbod gekregen om deken van St. Pancras in Leiden te worden, maar dit afgewezen; vgl. A. VAN LOMMEL, *Keuze van een deken van St. Pancras of de Hooglandsche Kerk te Leiden A° 1551*, BBH 12 (1884) 307; SE XIII.
- 164) Onder *Arnuderveen* (SE 12) en *Arteveen* (SE 15) moet waarschijnlijk Aarlanderveen verstaan worden; vgl. A. J. VAN DER AA, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden I*, Groningen (1839) 28. - H. [F.] V[AN] H[EUSSEN], *Oudheden en Gestichten van Rhymland, En wel voornamelyk van de Stad Leiden*, Leiden (1719) 337, spreekt van *Alreveen*.
- 165) Over Cornelis Cooltuyn († 1567), zie A. VAN SCHELVEN, NNBW 3 (1914) 254-256.
- 166) Sonnius spreekt van *Sardam* (SE 13), de vroegere naam voor Zaandam; vgl. VAN DER AA, *a.w.* X (1847) 62; XIII (1851) 11-26.
- 167) Sonnius aan Viglius, Den Haag 8.8.1556 en Utrecht 31.8.1556: SE 12-15. - Het lijkt me niet nodig om de laatstgenoemde brief op 31.7.1556 te stellen, zoals RIS LAMBERS, *a.w.* LXIV, voorstelt.
- 168) Sonnius aan Viglius, Utrecht 9.11.1556: SE 17-18.
- 169) Sonnius aan Viglius, Utrecht 9.11.1556: SE 16-17.
- 170) Een van hen was Nicolaas Roll, van wie Sonnius later schreef, dat hij "veroordeeld is wegens zijn ketterijen, waarmee hij zozeer onze Utrechtse gemeenschap heeft besmet" SE 21-24; vgl. Bijlage Nr. 32; DALM. VAN HEEL, *1557 Februari 19 (Utrechtsche stijl) Een vonnis uitgesproken tegen Nicolaas Roll, kapelaan der St. Jacobuskerk te Utrecht, wegens ketttersche gezindheid*, AAU 61 (1937) 570-576.
- 171) Sonnius aan Viglius, Utrecht 22.11.1556: SE 18-20.
- 172) Koning aan Sonnius, Brussel 16.12.1556, gedrukt in VALVEKENS, *a.w.* 275-276.
- 173) RIS LAMBERS, *a.w.* CXXVII. - Over Bernd Haze, zie F. A. HOEFER, *Aanteekeningen betreffende de Kerk van Hattem*, Arnhem (1900) 133-150.
- 174) RIS LAMBERS, *a.w.* CXXIV-CXXV.
- 175) RIS LAMBERS, *a.w.* CCVII.
- 176) RIS LAMBERS, *a.w.* CCVII.
- 177) Bijlage Nr. 31; vgl. RIS LAMBERS, *a.w.* CCVII; Sonnius aan Viglius, Utrecht 7.1.1557: SE 20-21. - Op 17.2.1557 kreeg Sonnius verlof van het Utrechtse Domkapittel: FS II 69, no. 39.

- 178) Bijlage Nr. 32.
- 179) Sonnius aan Viglius, Utrecht 17.5.1557: SE 21-22; vgl. Bijlage Nr. 34.
- 180) Hof van Gelderland aan de Stadhouder, Arnhem 19.4.1557: BrH 1112, gedrukt in F. A. HOEFER, *Bijlagen behoorende tot de Aan-teekeningen betreffende de Kerk van Hattem*, Arnhem (1900) 121-122; RIS LAMBERS, a.w. LXXXVI-LXXXVII, CCVII-CCIX.
- 181) Bijlage Nr. 33. - Later richtte De Haze opnieuw een soortgelijk verzoek: 5.4.1560 (BrU 2526), dat werd afgewezen: 17.5.1560 (BrU 2532).
- 182) J. W. OOSTVEEN, *Velua Catholica. I. (600-1600)*, z.p. (1950) 279-280.
- 183) RIS LAMBERS, a.w. CCCXXXVII, CCCXLII-CCCXLV. - Over Jan Arentz († 1573), zie A. A. VAN SCHELVEN, NNBW 1 (1911) 165-168.
- 184) Sonnius aan Viglius, Utrecht 17 en 23.5.1557: SE 21-24.
- 185) Sonnius aan Viglius, Utrecht 23.5.1557: SE 23. - Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier Ott Barentsz van Zutphen, die door het gerecht te Amsterdam op 7.8.1555 werd veroordeeld; in hoger beroep te Den Haag verkreeg hij remissie en werd hij veroordeeld tot betaling van de proceskosten 23.3.1557; vgl. G. GROSHEIDE, *Bijdrage tot de geschiedenis der Anabaptisten in Amsterdam*, Hilversum (1938) 133-134, 167, 173-176.
- 186) Vgl. P. J. BEGHEYN, *Nikolaas Goudanus en het Godsdienstgesprek van Worms in 1557*, Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 11 (1969) 12-53.
- 187) Sonnius aan Viglius, Utrecht 12.9.1550; vgl. noot 59.
- 188) Sonnius aan Viglius, Dordrecht 20.6.1555: SE 8-9.
- 189) Sonnius aan Viglius, Utrecht 29.3.1551: SE 3.
- 190) Sonnius aan Viglius, Utrecht 9.11.1556 (SE 16): "Hanc laboriosam et periculosam militiam inquisitionis... Caristia enim omnium rerum et qualitas harum regionum (in quibus omni fere momento oportet mutare scaphas, naves et currus, adeo quid cursoribus curiae plus solvatur in istis regionibus quam in aliis) non patiuntur nos sub consuetis nostris stipendiis diutius militare..."; vgl. Bijlagen Nrs. 4 en 9.
- 191) Sonnius aan Viglius, Dordrecht 10.6.1555 (SE 9): "Rerum succumbo oneri"; dezelfde aan dezelfde, Utrecht 9.11.1556 (SE 18): "... postquam annis 13 multo sudore hoc tam durum ac periculosum saxum volvi..."; dezelfde aan dezelfde, Utrecht 22.11.1556 (SE 19): "... istud odiosissimum officium...".
- 192) SE XXVII. - Dit devies, waarvan de beginletters van elk woord tezamen de naam SON vormen, is wellicht ontleend aan HORATIUS, *Satiren*, Boek I, Satire IX, 59: "Nil sine magno vita labore dedit mortalibus" vaak ingekort tot "Nihil sine labore"; vgl. nog uit de *Sequentia Veni Sancte Spiritus*: "Sine tuo numine/nihil est in homine/nihil est innoxium".
- 193) 2 februari.
- 194) Over Anna Cock, zie VAN HOECK, a.w. 191.
- 195) In 1552 werd Clara Biel of Byelen, verdacht van ketterij, een tijd van drie maanden toegestaan om het bewijs te leveren, dat zij zich gebeterd had; Jacob van der Schueren, kapelaan van de Sint Steven, kreeg opdracht haar gedurende die tijd in al haar doen en laten te observeren: Stadhouder aan Jacob van der Schueren, Arnhem 25.5.1552 (BrKwN 2060). Het jaar daarop werd zij bij Sonnius ontboden: Peter Heust aan de kanselier van Gelderland, 5.2.1553 (BrKwN 2198).

- 196) Ubbergen.
- 197) Over Willem Prick, zie VAN HOECK, *a.w.* passim.
- 198) Gerart Biesman († 1571), gehuwd met Geertruid Kanis Johansdr., werd veroordeeld om kasuifels en andere liturgische gewaden te laten maken, die hij overigens later, in 1566, weer opeiste: VAN HOECK, *a.w.* 349, 389. Medio 1563 verzocht hij om opheffing van het inkwistoriaal vonnis, waarop het Hof van Gelderland gunstig adviseerde, omdat Biesman zich gebeterd bleek te hebben: BrH 1585, 1594. - In 1550 werden de volgende personen te Nijmegen tot boetes veroordeeld: Gerrit Biesman tot 25 daalders, Lysbet Losserts tot 20, Thomas Naeyster tot 15 en Henrick van Steenbergen tot 12 daalders; alleen laatstgenoemde wordt niet met name in het visitatieverslag genoemd: RIS LAMBERS, *a.w.* LX.
- 199) Het Sinterklaasgilde bestond uit tweehonderd leden, samengesteld uit de meesters der ambten, gilden en broederschappen. Het vormde een krachtig tegenwicht op de raad; zonder zijn goedvinden waren geen besluiten geldig; het bezat bovendien het recht van voordracht voor nieuw te benoemen raadsleden en stadsrentmeesters; acht meesters van het Sinterklaasgilde waren verplicht de raadsvergaderingen bij te wonen.
- 200) Coenraet Block.
- 201) Betreffende Dirrick Duys bevinden zich diverse stukken in Arnhem, Rijksarchief in Gelderland, Archief Hof van Gelderland, Inv.no. 4525, *Criminele processen 1550*, map no. 6.
- 202) Adriaen van den Bylandt.
- 203) In september 1549 werd de "lanternmaeker" Johan Luere of Loer gevangen genomen, geëxamineerd door Grouwell en Mr. Johan Gieliss, maar tegen borgtocht vrijgelaten (VAN VEEN, *Berichten . . .*, 140-141). Na vier jaar keerde hij met vrouw en kinderen weer in de Kerk terug: Jacob van der Schueren aan het Hof, Nijmegen 9.5.1553 (BrKwN 2315). Kort daarna werd hij vrijgesproken: N.N., *Kleine bijdrage tot de geschiedenis der inquisitie*, Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde N.R. 3 (1864) 179.
- 204) Omstreeks 1540 verzorgde Petrus Elsenius te Nijmegen een Latijnse uitgave van Luther's Kleine Katechismus; vgl. C. CH. G. VISSER, *Luther's geschriften in de Nederlanden tot 1546*, Assen (1969) 90, 149; M. E. KRONENBERG, *Petrus Elsenius te Nijmegen en de Zutphensche schoolmeester Herman Leuw voor het gerecht als drukker en verspreider van een verboden boek (1561)*, Het Boek 28 (1944/1946) 55-78.
- 205) Berndt Grouwell.
- 206) Niet voorhanden.
- 207) Adriaen Nicolai, kanselier van Gelderland.
- 208) Philippe de Lalain, graaf van Hoogstraten, 1544-1555 Stadhouders van Gelderland.
- 209) 13 maart.
- 210) Bijlage Nr. 3.
- 211) Nijmegen.
- 212) Stadhouders van Gelderland; vgl. noot 208.
- 213) Meer bekend als Marten van Andelst.
- 214) Vgl. Regentes aan het Hof van Gelderland, Kleef 17.7.1550: BrH 514; Hof van Gelderland aan de Geheime Raad, Arnhem 10.9.1550: BrH 526.
- 215) De datum valt op te maken uit Bijlage Nr. 8, en BrU 1387; vgl. noot 216.

- 216) Stadhouder van Gelderland aan het Domkapittel te Utrecht, Arnhem 4.5.1551: BrU 1387.
- 217) 25 mei.
- 218) Stadhouder van Gelderland aan het Domkapittel te Utrecht, Arnhem 4.5.1551: BrU 1387.
- 219) Deze brief werd, zij het met enkele onnauwkeurigheden en zonder het adres en de bijlage, eerder uitgegeven door J. S. VAN VEEN, *Een brief van Franciscus Sonnius*, AAU 37 (1911) 156-157.
- 220) 4 of 5 juni.
- 221) Een gedeelte van deze brief gedrukt in VAN VEEN, *Een brief...*, 157.
- 222) Loysz van Weesenhagen.
- 223) Prior-superior van Windesheim was 1541-1551 Johannes Gislenus van Balen († 1551); over hem: W. J. KÜHLER, NNBW 1 (1911) 231; 1551-1555 Ludolf van Vollenhoven; vgl. J. G. R. ACQUOY, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* II, Utrecht (1876) 149.
- 224) In ms. doorgehaald: *cloosterken*.
- 225) Over het klooster "Domus B. Mariae in Arena" (in 't Sant) bij Straelen, zie J. G. R. ACQUOY, *a.w.* III (1880) 174-176.
- 226) Fragmenten van deze brief gedrukt in VAN VEEN, *Adriaen van den Bylandt...*, PSHAL 53 (1917) 49, 55 noot 1.
- 227) Een fragment van deze brief gedrukt in J. S. VAN VEEN, *Mededeeling over de gevangenschap van Johannes Anastasius Veluanus te Hattem*, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis N.S. 6 (1909) 372.
- 228) Lazarus de Campo (van de Velde) uit Antwerpen, een zoon van Franciscus Sonnius' broer, die in 1557 te Gaeta sneuvelde als bombardier in dienst van Karel V. In 1558 was hij convictor in het gymnasium van Matthias Bredenbach te Emmerik; vgl. SE 45, 49, 51; MOLL, *a.w.* 124.
- 229) Johann von Isenburg, 1547-1556 aartsbisschop van Trier.
- 230) Over Maximilien de Hénin-Liétard, graaf van Boussu (ca 1530-1578), zie F. WIJDENES SPAANS, NNBW 9 (1933) 90-93; J. LEFEVRE, BNB Suppl. 4 (1964) 63-66.
- 231) Prins Willem van Oranje (1533-1584).
- 232) Over Alexander Candidus (Blanckaert) OCarm († 1555), zie G. MESTERS, LThK 2 (1958) 915.
- 233) Niet voorhanden.
- 234) Derick Wolff.
- 235) Een fragment van deze brief gedrukt in VAN VEEN, *Mededeeling...*, 372.
- 236) Juni-juli 1551.
- 237) Bijlage Nr. 15.
- 238) Loysz van Weesenhagen.
- 239) Niet voorhanden. De brief van het Hof van Gelderland aan de Regentes, Arnhem 22.3.1553, gedrukt in RIS LAMBERS, *a.w.* CLXXXI-CLXXXII.
- 240) Niet voorhanden.
- 241) Niet voorhanden.
- 242) Pierre d'Overloope († 1600), sinds 1552 sekretaris van de Geheime Raad, werd 5.2.1554 eerste sekretaris en gerechtsschrijver; vgl. A. DE RIDDER, BNB 6 (1901) 418-419.
- 243) Loysz van Weesenhagen.
- 244) Bijlage Nr. 20.

- 245) Bijlage Nr. 21.
 246) Bijlage Nr. 20.
 247) Waarschijnlijk is hier bedoeld Bijlage Nr. 21.
 248) 31 maart.
 249) Bijlagen Nrs. 20 en 22.
 250) Georg van Oostenrijk, 1544-1557 bisschop van Luik.
 251) 14 april.
 252) Het Hof zond daartoe 3.5.1555 een missive aan de Regentes: BrH 979.
 253) 28 juli.
 254) Niet voorhanden.
 255) Georg van Oostenrijk.
 256) Uit het antwoord van Sonnius (Bijlage Nr. 27) blijkt, dat hij Wolter van Amersfoort heet.
 257) Niet voorhanden.
 258) Bijlage Nr. 26.
 259) Waarschijnlijk is hier bedoeld Bijlage Nr. 28.
 260) Mr. Joost van Cranevelt, vanaf 1553 raadsheer van het Hof van Gelderland.
 261) Niet voorhanden.
 262) Vanaf hier is het stuk ernstig beschadigd.
 263) Berndt die Haze.
 264) Niet voorhanden.
 265) Een van hen was Nicolaes Roll, kapelaan van de St. Jacobskerk.
 266) Waarschijnlijk Derick Wolff.
 267) Sonnius aan Viglius van Zwichem, Utrecht 7.1.1557, gedrukt: SE 20-21; RIS LAMBERS, *a.w.* CCIV-CCV.
 268) Niet voorhanden.
 269) Een regest van deze brief in RIS LAMBERS, *a.w.* LXXVI.
 270) Deze en alle volgende kursiveringen zijn van de ontvanger.
 271) In ms.: *Oeconomici*.
 272) In deze plaatsen trad alleen Grouwell op; vgl. RIS LAMBERS, *a.w.* passim.
 273) Charles de Brimeu, graaf van Megen, 1560-1572 Stadhouder van Gelderland.
 274) Over de installatie van Wilhelmus Lindanus als bisschop in Roermond, zie VAN BEUNINGEN, *a.w.* 233-239.
 275) Een uittreksel van deze brief in RIS LAMBERS, *a.w.* LXXVI-LXXVII.

MGR. VAN VELDE DE MELROY
EN DE TOELAGENKWESTIE ONDER DE REGERING VAN
KONING WILLEM I.

Maatregelen tegen pater Smeyers (vervolg)

door

DR. W. A. J. MUNIER SS.CC.

In mijn vorige artikel heb ik er op gewezen dat de Directeur-Generaal voor de R.K. Eredienst er al in oktober 1817 op uit was een strafvervolging tegen pater Smeyers te doen plaats vinden ¹⁾. Met het oog daarop had hij op 28 oktober de gouverneur van Gelderland verzocht het bewijsmateriaal te verzamelen over de contacten die Smeyers met de Propaganda had gehad om hem op basis van art. 207 van het wetboek van strafrecht te laten vervolgen wegens het onderhouden van staatsvijandige betrekkingen met een buitenlandse mogendheid ²⁾. Enkele weken later berichtte de gouverneur dat hem, ondanks ijverig speurwerk, geen directe bewijzen van deze contacten in handen waren gekomen. Weliswaar was hem gebleken dat de contacten inderdaad hadden plaats gehad, maar wegens de aard van de zaak verwachtte hij niet dat hij beslag zou kunnen leggen op de betreffende brieven. Goubau bleef desondanks van mening dat er voldoende termen aanwezig waren om een strafvervolging te doen doorgaan. Hij vond voor deze zienswijze geen steun bij de minister van Justitie, Van Maanen. In een brief van 3 december ³⁾ liet deze Goubau weten dat het hem toch wel zeer twijfelachtig leek of de termen van de wet, waarin sprake was van het onderhouden van staatsvijandige betrekkingen met "une cour ou puissance étrangère", hier wel van toepassing waren. Helemaal zeker van de zaak was Van Maanen echter ook niet en hij verzocht daarom Goubau om de nodige inlichtingen over de eigen aard van de Propaganda en het gezag dat zij uitoefende ⁴⁾. Eerst wanneer hij die ontvangen had, was hij in staat de koning, die hem om advies gevraagd had, een bruikbare richtlijn te verschaffen. Hij liet hem verder nog weten

dat, ook in de veronderstelling dat de handelwijze van Smeyers onder de termen van de wet viel, de bewijsstukken er van, te weten de brieven over en weer, ter beschikking moesten komen. Een voorwaarde waaraan Goudau, blijkens de berichten die hij kort te voren uit Arnhem had ontvangen, moeilijk zou kunnen voldoen.

Een brief van Van Velde de Melroy bracht uitkomst in deze moeilijkheden. Op 2 december ⁵⁾ liet de bisschop weten dat Smeyers, ondanks alle aandrang die op hem was uitgeoefend, pertinent bleef weigeren de kerk van de augustijnerstatie aan zijn opvolger Van Haaren over te dragen. Hij beriep zich daarvoor op instructies die hij van zijn overheid in Rome had ontvangen en hij verklaarde slechts voor geweld te zullen wijken. Ten einde raad deed Van Velde de Melroy een beroep op de wereldlijke arm

”en demandant dans un cas pareil son assistance, afin que les sujets catholiques de Sa Majesté notre Roi dans la ville de Nimègue ne soient plus longtems privés du service divin qui doit se faire dans cette église que Mr Smeyers tient fermée”.

Goubau greep de inhoud van deze brief gretig aan om uit de impasse te geraken. In een advies van 4 december ⁶⁾ hield hij de koning voor dat het hem alleszins wenselijk voorkwam de gevraagde assistentie te verlenen,

”daar de geestelijke overigheid zonder medehulp van het gouvernement geene magt bezit om hunne onderhoorige geestelijke, welke zich aan de gehoorzaamheid van hunne oversten onttrekken, tot hunne plicht te bewegen en het gouvernement in zoodanige gevallen steeds aan hen het *brachium saeculare* heeft verleend”.

Zelfs de geest van Philips II werd opgeroepen om dit vanuit de geschiedenis te staven. Het paste verder helemaal in de gedachtingang van Goubau een interventie aan te bevelen als demonstratie van het beginsel dat de geestelijke overheden ”in vele gevallen de bescherming en medewerking van het gouvernement noodig hebben om hun gezag te doen eerbiedigen”, terwijl een dergelijke interventie ook wenselijk was op grond van de overweging ”dat het hier een nederlandsche bisschop betreft en een

buitenlandsche generaal zich een invloed aanmatigt in het gebied van U.M.". Aan het eind van zijn advies stelde hij voor dat de minister van Justitie de procureur-generaal van het Hoog Gerechtshof te Den Haag er mee zou belasten Van Haaren in staat te stellen op kosten van het gouvernement tegen Smeyers te procederen. Wegens "periculum in mora" zou de zaak "sommairement" afgehandeld moeten worden. In zijn ogen bleef daarvoor het contact met de Propaganda het voornaamste delict waaraan Smeyers zich had schuldig gemaakt.

In een zeer uitvoerig advies liet Van Maanen op 11 december weten dat hij zich op diverse punten niet met de conclusies van Goubau kon verenigen ⁷). De voornaamste vraag bleef voor hem, op welke gronden Smeyers kon worden vervolgd. Een procedure wegens het voeren van correspondentie met de Propaganda wees hij af, omdat dit moeilijk te bewijzen was en omdat het, zelfs wanneer dat wel mogelijk zou blijken, een vraag bleef of het onder de termen van de wet viel. Op zijn hoogst zou de bisschop er een aanleiding in kunnen vinden om Smeyers wegens lasterlijke aantijgingen aan zijn adres te laten vervolgen. Een civiele rechtsvordering van Van Haaren tegen Smeyers bood al evenmin uitzicht, omdat ook deze moeilijk te funderen viel. Naar zijn mening bleef er niets anders over "dan om den weigerenden priester door coërcitive maatregelen desnoods te noodzaken om zijn kerk en pastorij aan zijnen benoemden opvolger over te geven". Deze taak kwam toe aan de provinciale staten die bij art. 145 van de grondwet belast waren "met de uitvoering der wetten opzigtelijk de bescherming der verschillende godsdienstige gezindheden en derzelver uitwendigen eeredienst". Hij adviseerde om een besluit van die strekking aan de Gouverneur en de Gedeputeerde Staten van Gelderland mee te delen

"met last van laatstgemelden om, daartoe aangezocht zijnde, door de tusschenkomst van hun politiek gezag te zorgen dat de pastoor Smeyers zijne kerk en pastorij aan zijnen benoemden opvolger Van Haaren dadelijk inruime".

Men zou dan later nog kunnen zien "in afwachting van nadere bewijzen of en in hoeverren tegen den pastoor Smeyers ter zake

van zijne gevoerde verstandhouding eene regtelijke vervolging zouden kunnen worden aangevangen". Per K.B. van 15 december werd overeenkomstig dit advies beschikt ⁸⁾). Maatregelen werden opgeschort "totdat nader van de in deze plaats gehad hebbende omstandigheden en van de bewijsstukken zal gebleken zijn". De hulp van het burgerlijk gezag zou slechts verleend worden, wanneer uitdrukkelijk daarom gevraagd werd.

Het zou dus verder van de betrokkenen zelf afhangen of een interventie zou plaats hebben. Spoedig bleek, dat men, althans in Nijmegen, voor de mogelijke consequenties er van terugschrok. Op 3 januari 1818 stuurde Consgen aan Goubau brieven door van de twee betrokken dekens, waarbij hij aantekende dat daaruit duidelijk werd dat zij ernstige gevolgen vreesden ⁹⁾). De positie van Van Haaren zou er onmogelijk door worden, want "si Mr Van Haaren doit jamais s'adresser directement au bras séculier, il ne sera vu de personne dans la ville de Nimègue et devra tôt ou tard s'en éloigner, comme il le demande déjà". Voor een rechtlijnig denkend man als Consgen was dit geen voldoende reden om de zaak maar zo te laten. Het feit was er immers dat de kerk gesloten bleef en wel op bevel van de vicaris-generaal van de augustijnen, zoals uit een brief van Smeyers was komen vast te staan, en dit kon men niet dulden. Geërgerd merkte hij op

"qu'il est inouï qu'un curé ait la faculté de tenir une église publique fermée, et ose s'opposer de cette manière à son évêque". Hij durfde echter zelf geen initiatief te nemen om aan deze toestand een eind te doen maken, omdat de bisschop op dat moment wegens zijn gezondheidstoestand niet te benaderen viel ¹⁰⁾). Het leek hem daarom het beste voorlopig maar af te zien van een beroep op de wereldlijke arm en af te wachten wat men in Rome zou beslissen. Naar zijn overtuiging moest die beslissing wel gunstig uitvallen voor Van Velde de Melroy, omdat het gevolg anders zou zijn dat "tout curé peut à chaque instant fermer son église et la tenir ainsi" en dat zou de hele kerkelijke organisatie op losse schroeven zetten.

Enkele dagen later kwam er opnieuw verandering in deze situatie. Op 9 januari ¹¹⁾) richtte Van Haaren zich tot de G.S. in

Arnhem met het verzoek om het K.B. van 15 december tot uitvoering te brengen en Smeyers te dwingen kerk en pastorie te ontruimen, nadat "alle minnelijke pogingen" op niets waren uitgelopen. Prompt ging er reeds de volgende dag een instructie naar de heren burgemeesteren van Nijmegen om de pastoor de gevraagde hulp te bieden ¹²). Deze instructie kwam echter eerst op 20 januari op de plaats van bestemming. Dat zou althans later door de heren burgemeesteren verklaard worden ¹³). Het is niet uitgesloten dat dit met de waarheid overeenkomt. De communicatie tussen Arnhem en Nijmegen kan immers bemoeilijkt zijn geweest door hoog water op de rivieren. Mogelijk blijft dat er nalatigheid in het geding was, omdat ook de nijmeegse autoriteiten terugschrokken voor eventuele consequenties van een gewelddadig optreden. Het was hun waarschijnlijk wel bekend dat het grootste deel van de gelovigen der augustijner-statie op de hand van Smeyers was en dat ook elders in de stad de publieke opinie hem gunstig gezind was. Hoe het ook zij, eerst op 22 januari kreeg Smeyers een aanschrijving om gevolg te geven aan de ontvangen instructie ¹⁴).

"het is dientengevolge", zo schreven de vroede vaders "dat wij UwE bij deze inviteeren en desnoods gelasten om dadelijk gemelde kerk en pastorie in te ruimen, opdat de nieuw-benoemde pastoor Van Haren . . . in het genot van een en ander gesteld worde. Wij verzoeken UwE om op ontvang dezer ons te informeren of UwE zig naar het hier bovenstaande gedragen zal, zullende, bijaldien wij daaromtrent na afloop van 24 uren onverhoopt geen stellig bericht mogten ontvangen, het door ons alsdan daarvoor worden gehouden dat UwE zig opponeert tegen de bevelen van Z.M. den koning, terwijl wij ten allen overvloede UwE verantwoordelijk stellen voor de gevolgen welke het niet ten uitvoer brengen van deze aanschrijving zoude kunnen na zig sleepen"

Na dit dreigement met de mogelijke gevolgen van een weigering bleef het antwoord van Smeyers niet lang uit. Binnen de gestelde termijn stuurde hij een brief met de volgende inhoud ¹⁵).

Nijmegen, den 23. Januarij 1818.

De ondergeteekende op gisteren ontvangen hebbende een aanschrijving van Heeren Burgemeesteren dezer stad, des namiddags ten vier uren, waarbij dezelve werd geinviteerd, en desnoods gelast om, volgens een besluit van Gedeputeerde Staten dezer Provincie, genomen den 10. dezes op grond van een Koninkrijk Besluit, hier toe betrekkelijk, d.d. 15 December 1817, zijn kerk en pastorij voor deszelfs benoemden opvolger dadelijk in te ruimen, vind zich genooddrongen van de vrijheid te moeten nemen, om in d'eerste plaats te verzoeken behoorlijk afschrift zo van het vooraangetogen besluit van Heeren Gedeputeerde Staten, als van Zijn Majesteit den Koning omtrent zijn persoon genomen, zonder in de beweeggronden van deszelfs pligtmatic gehouden gedrag in deze met betrekking tot de niet-inruiming van het bijzonder eigendom van zijn kerkgebouw en pastorij te zijn gehoord.

In de tweede plaats te verklaren, dat dezelve na bekoming der verzogte afschriften van vooromschreven besluiten, door den drang der omstandigheden genoodzaakt, aan het bevel, in dezelve vervat, voorlopig zal voldoen, onder wel uitdrukkelijk voorbehoud nogthans der nadere ontwikkeling zijner regtmatic grieven in deze, en daar, waar het bijhoort; vertrouwende de ondergeteekende, dat de regeering omtrent een geestelijk herder, die, gedurende een onafgebroken tijdvak van 32 jaren binnen deze stad, in de bezorging zijner gemeente steeds deszelfs heilige pligten in allen opzichten behoorlijk heeft waargenomen, en op dit ogenblik zelf nog het slagtoffer is van zijne nauwgezette pligtbetragting, ten minsten zooveel agting voor zijn persoon en staatsbetrekking zal gelieven te voeden om aan hem een billijke termijn tot inonderbrenging zijner huisenlijke zaken ten minsten van 14 dagen te vergunnen.

De ondergeteekende heeft overigens de eer van bij deze aan Heeren Burgemeesteren de verzekering aan te bieden zijner schuldighe hoogachting.

J. J. Smeyers, R.C. pastoor.

Kennelijk was Smeyers er op uit om tijd te winnen. Hij was inmiddels in het bezit gekomen van de tweede brief van de Propaganda, waarin hij volledig in het gelijk gesteld werd, en hij hoopte met deze steun in de rug door Van Velde de Melroy in zijn functie hersteld te worden. Met het oog daarop had hij reeds contact opgenomen met Brussel en hij verwachtte spoedig antwoord te

krijgen ¹⁶). Hij had er dus alle baat bij, wanneer de autoriteiten hem het gevraagde respijt zouden verlenen.

De vroede vaders waren met deze gang van zaken niet weinig verlegen. Hun verwarring blijkt uit de minuut van het schrijven dat zij nog dezelfde dag naar de G.S. stuurden ¹⁷). Aanvankelijk meenden zij simpelweg te kunnen rapporteren dat zij zich van hun opdracht hadden gekweten, maar bij nader inzien werd het hun duidelijk dat met het antwoord van Smeyers aan de intentie van het schrijven der G.S. niet voldaan was. Zij verzochten daarom om nadere instructies over wat hen in de gegeven omstandigheden te doen stond. Het antwoord werd reeds op 27 januari afgezonden ¹⁸). Onder de indruk van een brief van Goubau ¹⁹), die juist was binnengekomen en waarin deze er op een wat geprikkelde toon zijn ongenoegen over uitte dat de zaak nog steeds niet tot een oplossing gebracht was, antwoordden de G.S. dat Smeyers opnieuw de wacht aangezegd zou worden dat hij "zonder het minste tijdsverloop" de kerk aan Van Haaren moest overdragen. Voor de ontruiming van de pastorie zou hem een respijt van ten hoogste drie dagen verleend kunnen worden, terwijl op zijn verzoek om inzage te krijgen van de lastgevingen in deze helemaal niet ingegaan kon worden, omdat de pastoor "ook zonder het verkrijgen van diergelijke afschriften verplicht is om te gehoorzamen aan de orders van de bevoegde autoriteiten".

Deze instructie arriveerde op 29 januari in Nijmegen en nog dezelfde dag werden zowel Van Haaren als Smeyers er van in kennis gesteld ²⁰). Toen Van Haaren echter een volle dag tevergeefs had gewacht op de overdracht van de sleutels van de kerk, begaf hij zich de volgende dag in gezelschap van de voorzitter van het college van burgemeesteren, een commissaris van politie en enkele andere heren naar de pastorie van Smeyers. Daar kreeg het gezelschap te horen dat deze van de veronderstelling was uitgegaan dat de "overgifte der sleutels van de kerk, in verband staande met de ontruiming der pastorie, eerst binnen de drie dagen na de laatste bij hem ontvangene resolutie" behoefde plaats te hebben. Uiteraard lieten de bezoekers niet na hem er op te wijzen dat de resolutie duidelijk genoeg anders luidde. Hij overhandigde daarop

eindelijk de bedoelde sleutels aan zijn opvolger en verzekerde binnen de gestelde termijn de pastorie te zullen ontruimen. Van Haaren gaf de wens te kennen dat er een inventaris van de kerkgoederen in tegenwoordigheid van Smeyers zou worden opge maakt, maar deze excuseerde zich uit "hoofde van tijdsgebrek". Zoals spoedig zou blijken, waren er heel andere motieven in het geding. Men nam echter genoegen met dit excuus. Van Haaren kreeg de assistentie toegewezen van de politiecommissaris om alsnog de inventarisatie te doen plaats hebben, terwijl de laatste opdracht kreeg er een proces-verbaal van op te stellen. In enkele uren tijd kreeg dit werk zijn beslag.

In de namiddag kwam bij de stadsautoriteiten het bericht binnen dat Smeyers plotseling vertrokken was en dat hij gesignaleerd was op weg naar Cranenburg over de grens. Zijn bezittingen zouden, op karren geladen, dezelfde weg zijn gegaan. Nieuw alarm volgde, toen Van Haaren op 1 februari liet weten dat hij de sleutels van de pastorie nog steeds niet ontvangen had. Toen hij zich daarna met een afvaardiging van het college van burgemeesteren en de politiecommissaris naar de pastorie begaf, bleek de deur niet gesloten en het huis volledig ontruimd. Van Haaren kon onmiddellijk een begin maken met zijn installatie in de pastorie. De sleutel ontdekte hij later aan de sleutelbos die Smeyers hem vóór zijn vertrek had overhandigd.

Een uitvoerig verslag over heel de gang van zaken werd enkele dagen later naar Arnhem gezonden ²¹⁾. De G.S. stuurden het onmiddellijk door naar Goubau in de vaste overtuiging dat zij er eindelijk in geslaagd waren een onverkwikkelijke affaire tot een goed einde te brengen. Op 11 februari betuigde Goubau hun zijn volle tevredenheid ²²⁾. De heren zullen niet weinig gevleid zijn geweest, toen zij te horen kregen:

"De maatregelen door Uw Eedelen dienaangaande voorgeschreven en ten uitvoer gebragt, zijn mij zoo wel ingerigt, zoo doelmatig en zoo zeer overeenkomstig de intentie van Zijne Majesteit voorgekomen, dat ik het van mijnen pligt heb geagt, Hoogstdezelve daarmede bekend te maken".

Twee dagen later verscheen een K.B., waarin op advies van

Goubau een reeds op 11 november door Van Velde de Melroy gedaan verzoek om Van Haaren de toelage van f 600,— die oorspronkelijk aan Smeyers was toebedacht, met terugwerkende kracht tot 1 juli 1817 toe te kennen, werd ingewilligd²³). Als motief voor dit gunstbewijs had Goubau de omstandigheid aangevoerd dat Van Haaren zich in moeilijke omstandigheden zeer verdienstelijk had gemaakt en de bediening van de augustijner-statie op zich had willen nemen, terwijl hij wist dat zijn parochianen zeer tegen zijn komst gekant waren en alles in het werk zouden stellen om hem het leven zuur te maken. Goubau kon op het ogenblik dat hij deze motivering neerschreef, niet weten dat deze weergave van de verhouding tussen de nieuwe pastoor en zijn parochianen maar al te zeer bewaarheid zou worden. De zaak zou een onverwacht lange nasleep krijgen.

De afstand tussen Nijmegen en Cranenburg was namelijk niet groot en dit bood Smeyers volop de gelegenheid contacten met zijn parochianen te blijven onderhouden. Hij had deze omstandigheid bij de keuze van zijn nieuwe woonplaats ook in zijn berekeningen opgenomen, zoals blijkt uit een brief van 2 februari, waarin hij vicaris-generaal Rotelli van de gebeurtenissen rond zijn persoon op de hoogte bracht.²⁴) Hij sprak daarin de hoop uit dat hij er zo spoedig mogelijk in zou slagen bij zijn nieuwe overheid, de vicaris-generaal van Aken, Fonck, de nodige jurisdictie te krijgen om zijn parochianen te kunnen helpen in de nood, waarin zij door zijn vertrek geraakt waren. Korte tijd later slaagde hij er inderdaad in de gewenste jurisdictie te verkrijgen²⁵). Fonck zag daartegen geen bezwaar, toen hij in kennis werd gesteld van de brief van Van Velde de Melroy van 13 juli 1817, waarin Smeyers was meegedeeld dat hij zijn volmachten voor de districten Cuyk en Druten mocht behouden, op voorwaarde dat hij zich van de uitoefening van zijn ambt in de augustijner-statie zou onthouden. Fonck kon ook niet weten dat de jurisdictie die Smeyers aanvraag, niet zozeer bedoeld was voor de zielzorg in de parochie Cranenburg als wel voor de nijmegenaren die een beoep op hem zouden doen.

Spoedig bleek dat de aanhang van Smeyers in Nijmegen groot

was. In de loop van februari trokken veel parochianen van zijn vroegere statie over de grens tot grote ergernis van Van Haaren die zich in zijn bediening gefrustreerd achtte. Hij deed er zijn beklag over bij de gouverneur van de provincie, die zich op 18 februari tot Goubau wendde om hem op de hoogte te brengen van de onrust die in Nijmegen zou blijven heersen, zolang Smeyers ongestoord in het grensgebied kon blijven opereren ²⁶). Het leek hem daarom het beste dat men zich tot de pruisische autoriteiten zou wenden om te verkrijgen dat hij Cranenburg zou verlaten. Hij verklaarde zich bereid daarover contact op te nemen met de eerste president van de pruisische regering te Kleef. Goubau liet op 24 februari weten dat hij zich graag met dit voorstel verenigde ²⁷). Weliswaar was er een mogelijkheid om de zaak bij de pruisische regering zelf aanhangig te maken, maar daarvoor was nodig het departement van buitenlandse zaken er in te kennen en de nederlandse gezant opdracht te geven een nota te presenteren. Deze weg zou veel omslachtiger en tijdrovender zijn dan de voorgestelde. De Directeur-Generaal meende dat het voldoende zou zijn de autoriteiten te Kleef er op te attenderen dat Smeyers zich zonder paspoort in Cranenburg bevond. Hij verzocht de gouverneur zich daarmee te willen belasten en hem op de hoogte te houden van de uitslag van zijn démarche.

Inmiddels hadden de moeilijkheden voor Van Haaren zich steeds meer opgehoopt. Hij ondervond niet alleen voortdurend dat hij bij de meerderheid van zijn parochianen geen goed kon doen, maar ook dat hij rekening te houden had met allerlei plagerijen. Hij kwam bovendien geleidelijk aan tot de ontdekking dat er van de kerkelijke inventaris allerlei zaken verdwenen waren. Met heel veel moeite slaagde hij er met behulp van een tweetal voorlopige kerkmeesters in er een lijst van samen te stellen, waarom Cons-gen, na ontvangst van de eerste berichten over de ontvreemdingen, gevraagd had. Vanzelfsprekend rees onmiddellijk de gedachte, welke spoedig tot zekerheid zou uitgroeien, dat Smeyers er wel de hand in zou hebben. De lijst zelf toont aan, hoe grondig hij te werk was gegaan om het optreden van zijn opvolger te bemoeilijken ²⁸).

Wij ondergetekende als provisionele kerkmeesters der Augustijnse kerk, door de Weleerwaarde Heeren Dekens aangesteld, certificeeren, dat de hieronder staande goederen aan de bovenvermelde kerk behorend vermist of absent gevonden worden.

Namenlijk

Eenen groten juweelen ring uit het venerabel.

Eene rode, fluweele missaal, met zilver gemonteerd en met twee zilvere beelden omvat.

Een zilver wirookvat met een doos en lepel.

Een zilvere hostiedoos.

Twee zilvere wijn pullekens en bord.

Een zilvere kaarsendomperd.

De bulle der reliquien en processie.

Het zielboek der kerk en processie.

Een tapijt met groene, rode en gele streepen tot het altaar behorend.

Een compleet misgewaad voor drie priesters alsmede een choorkap.

Alle de beste alpen, roggels, corzuivels en roggels der misdienaars.

Een hangkasje voor de H. vaten en een Christbeeld uit het sacristij.

De gehele bibliotheek alsmede alle de zangboeken en spiegel des choors.

Alle de stoven in de kerk gebruikt zijnde.

Twee kopere kroon in de kerk a 90 gld. de kroon.

Eene glazene kroon, door den eerwaarden Heere J. J. Smeyers uitgeleend aan de societeit, op de grote markt alhier, en thans, door hem Smeyers aan dezelve bijzonder belast van ze niet af te geven als met voorkennis van hem zelfs.

Gedaan te Nijmegen, den 22en februarii 1818.

Geteekend H. Rengers

W. Peeters.

Op 22 februari stuurde Van Haaren dit stuk aan Consgen en hij deelde hem bij diezelfde gelegenheid mee dat men hem ook op financieel terrein moeilijkheden bezorgde, waarmee hij geen raad wist ²⁹⁾. Zo was hem door een zekere Van der Heyden een door Smeyers ondertekende kwitantie gepresenteerd over een lening van f 900 tegen een rente van 5% die op 15 februari 1818 moest worden afgelost; hij verwachtte nog meer van dit soort stukken. Wat moest hij doen? Consgen wist met dit alles ook niet veel aan te vangen. Wat de schuldbrief betrof, merkte hij op dat Van

Haaren er goed aan deed voorlopig maar af te wachten. Hij van zijn kant wendde zich tot Goubau om hem op de hoogte te brengen en hem te vragen langs welke wegen men Smeyers zou kunnen dwingen de ontvreemde goederen te restitueren en een eind aan zijn bemoeienissen met de nijmeegse statie te maken. Goubau gaf dit verzoek op 28 februari door aan de gouverneur van Gelderland en droeg hem op, in samenwerking met de Officier van Justitie te Nijmegen, een gerechtelijk onderzoek in te stellen en eens na te gaan, of het mogelijk was Smeyers gevangen te laten zetten ⁸⁰).

Begin maart ontving de Officier van Justitie, W. S. J. Moorees, instructie om een begin te maken met de uitvoering van de opdracht. Hij deed het op een wel zeer eigenaardige manier en richtte zich met de volgende brief tot Smeyers zelf ⁸¹).

Nijmegen, den 11n Maart 1818.

Den Heer Directeur Generaal voor de zaken van den Roomsche Catholijke Eeredienst in dit koninkrijk met inzending eener lijst van kerkgoederen, welke zedert Uw Eerwaardes vertrek worden vermist, den Heer Gouverneur dezer provincie hebbende geïnvi-teerd om, vermits die goederen het eigendom der Augustijne kerk alhier uitmaken en schijnen door U Ed daar uit ontvreemt te zijn, dien aangaande met mij als Officier te confereeren, een onderzoek daar na te doen bevorderen, en alles te verrigten wat dienaangaande de bestaande wetten voorschrijven, heeft Zijne Excellencie den Heere Gouverneur met toezending eener origineele lijst der vermiste goederen voor missive ter mijner kennisse gebragt teneinde daaromtrent zodanig te vervaren als ik ambts-halven zal vermeenen te behoren.

Dientengevolge heb ik nodig geoordeelt, alvorens tot een regtelijk onderzoek te procederen, Uw Ed een afschrift van voors. lijst der vermiste goederen te doen toekomen, met invitatie om mij ten spoedigste te willen berigten, of die goederen werkelijk een eigendom van de kerk zijn, of dezelve bij Uw Ed vertrek door Uw E in dezelve gelaten zijn, of waar ter plaatse dezelve in bewaren gebragt zijn, teneinde in dat geval weder deselve ter behoorlijker plaatse te doen terugbrengen, dan of Uw Ew vermeend dat alle dezelve een privative eigendom van U Ew uitmaken, en mij van dien eigendom het volkomene bewijs te doen toekomen ten einde verder zodanig te vervaren als bevonden zal worden te

behooren. Zullende het mij bijzonder aangenaam wezen hier op U Eds rescriptie met den meesten spoed te ontvangen.

De Officier van Justitie te Nijmegen.
(w.g.) W.S.J. Moorees.

Het antwoord volgde prompt. Smeyers begon onmiddellijk hoog van de toren te blazen en een fel protest aan te tekenen tegen het uitgangspunt van Moorees, als zou hij zich wederrechtelijk een aantal kerkgoederen hebben toegeeeigend. Hoewel het woord diefstal in de brief van Moorees niet gebruikt was, toonde Smeyers zich bijzonder verontwaardigd over ook maar een suggestie in die richting die hij als een aantasting van zijn goede naam en als een onverdiende smaad scherp afwees. De bewijslast viel naar zijn overtuiging geheel op zijn aanklagers. De tekst van dit merkwaardige antwoord laat ik hier volgen ³²).

Cranenburg, 15 Maart 1818.

Weled. Gestrenge Heer.

In antwoord op Uw E.G. aanschrijving d.d. 11 Maart l.l. n° 43 neem ik de vrijheid UwEdGest. vooraf te verklaren, dat ik niet zonder een levendig gevoel van diepe verontwaardiging (sic) de quaadwillige pogingen der letterzugt moet ondervinden met welke men mijne tot nog toe ongeschonde eer tragt aanteranden, waartrend ik mij alle zodanige maatregelen tot zijnen tijd voorbehouden als de wetten van elk beschaafd volk aan een man van eer aanbieden. Men beschuldigt mij met niets minder als met d'ontvreemding van kerkeigendommen. Laten mijne aanklagers deeze geheel onverdiende absurditeit bewijzen, ik behoef immers mijne onschuld niet te betogen, maar mijne aanklagers behoren met zonneklaare bewijzen mijne schuldpligtigheid te toonen. Aan welk een verfoeylijke misdaad welke zij mijnen onbevleeten goeden naam durven aantijgen zonder eenig ontsag voor de eerwaardige standsbetrekking welke ik bekleede en die mij pligtmatig verheft, boven welke eene laaghartige verdenking voor welkers regtmaticheid zij buiten staat zijn om eenig voldoende bewijs aan te voeren overeenkomstig dit algemeen grondbeginsel van het gezond verstand, en even daarom ook in regten voorzeker niet van alle kragt ontblood vinde ik mij genood drongen tot aflading der onregtmaticge beschuldiging in deeze om mij eenvoudig te bepalen tot de navolgende verklaring dat ik geen het minste eigendommelijk toebehoren van het kerkgebouw in het welk ik tot algemeen genoeg mijnjer gemeente mijn herderlijke bediening ge-

durende meer dan 30 jaren onafgebroken pligtmatig waarnam mij heb toegeëigend en dat al hetgeene het welk ik bezitte of het bijzonder eigendom mijner geestelijke order of mijn persoonlijken eigendom is.

Is er nu iets van dit alles verandert, verbeterd of uit het oog der enkele aanschouwers weggenomen, dan is dit geschied met voorkennis en toelating van resp^{ve} overheid, wijders, dat zoo ik iets in bruiklening mogt gegeven hebben op het ogenblik toen ik hiertoe nog bevoegd was, het als nu van zelve spreekt dat deze bruikleenning met mijn regt vervalt, terwijl niemand meerder regt aan een ander kan overdragen als hij zelve bezit. Maar wie heeft hier op immer het begrip van diefstal hooren toepassen, ofte het openbare ministerie zien inroepen, tot vernieting van een louter burgerlijk contract zoals het commodatum is ³³).

Willen de kerkmeesters mij, als depositarius tot verantwoording roepen van goederen welke als eigendom van het kerkgebouw der door mij verzorgde gemeente onder mijne bewaring zijn gesteld geweest dan verkrijgen het geschil eenvoudig civiletum tot onderwerp het meum ac tuum bij het welk met alle eerbied gezegd ik vermeen dat de openlijke actie *ex delicto* niet kan te pas komen welke hier de ongereimdheid zelve is, en wel te meer daar ik immers nimmer gewijerd heb alle die ophelderingen omtrent de kerkegoederen in dezen te geven welke men redelijkerwijze kan verlangen en welke men op eene meer betamelijke aan mijne stand passende wijze kan verzoeken.

Ik hoop dat UwEdGest. deze mijne rondborstige verklaring omtrend welk eene voor mij grievende zaak, wel ten goede zult gelieven te houden als enkel ter verdediging mijner persoonlijke eer strekkende en dat UEdGest. zal overtuigt zijn dat ik met ware hoogachting ben

WelEdgestrenge Heer, UwEdGest. dienaar onderdanig
getekend J. J. Smeyers,

R.P. en voormalige herder der Augustijnen
Gemeente binnen de Stad Nijmegen.

Geheel in de lijn blijvend van zijn oorspronkelijke aanpak van de zaak stuurde Moorees het volgend antwoord, waarin hij probeerde de stelling die Smeyers in het laatste deel van zijn brief geformuleerd had, te ondermijnen ³⁴).

Nijmegen den 25 Maart 1818.

Ik heb de eer UwEw te accuseeren de receptie Uwer Missive van den 15 dezer in antwoord van de mijne van den 11e bevorens,

waar bij Uw Ew mij verklaard zich geen het minste eigendom toebehorende aan het kerkgebouw toegeëigend te hebben en dat al hetgeene het welk UwEw bezit, of het bijzonder eigendom van Uwe geestelijke order of Uwe personeelen eigendom is, waaruit ik moet besluiten dat de goederen door UwEw medegenomen gedeeltelijk aan Uwe order zoude behooren, en hier omtrent moet in aanmerking geven dat voor eerst de Augustijner order binnen dit rijk zijnde gesupprimeerd alle de goederen aan die order gehoord hebbende door die suppressie het eigendom van de kerk ofwel van den Staat geworden zijn en niemand bevoegd is zich het depot van dien te kunnen aanmatigen, en ten tweede dat UwEw geene bewaring van die goederen opgedragen zijnde, altijd verplicht zijt, in val die door UEd medegenomen of aan een ander ter bewaring opgedragen of uitgeleend zijn dezelve weder te bezorgen, of te doen bezorgen, ter plaatse alwaar dezelve behooren. Ik wil geensints entreeren of en in hoeverre Uew in deszelfs stand tot het uitlenen der goederen, 't zij aan de kerk, 't zij aan de order behorende, beregtigd zijt, maar UwEw zal mij tog wel willen instemmen dat door de suppressie der order de goederen, welke die order bezeten heeft, nimmer den eigendom van een niet meer bestaande order verblijven kunnen, maar ten behoeven van den Staat vervallen, en vind de Staat goed, die goederen of in eigendom of in gebruik der kerk te laten, UwEw geen regt hebt zig als depositair van die goederen te beschouwen en zoo lang UwEw niet volkomen bewijst, dat de goederen welke bij Uwe verlaten der kerk onder Uwe behering stonden en naderhand vermist, en bij den inventaris speciaal opgegeven zijn, Uwen personeelen eigendom uitmaakten, Uew geene bevoegdheid had dezelve medetenemen of een en ander ter bewaring over te geven en alzoo dezelve te verbergen, hetwelk in dit kas, ofschoon als geen opzettelijk furtum uitmaakt, echter het openbaar Ministerie tot handhaving der kerkeigendommen met alle regt kan worden ingeroepen, en het is ook op grond van dien dat Zijne Excellentie den Heer Minister van Eerdienst den Heer Gouverneur dezer provincie ten voors. einde heeft geïnviteerd.

Aangenaam zoude 't mij wezen dat deeze mijne aanmerking UwEw konde overtuigen van een verkeerd gevoelen omtrend de order goederen, 't welk UwEw schijnt te koesteren, ten einde mij te bevrijden van een onaangename taak, om eenen man van zulk eenen bij mij eerbiedwaardigen stand in moeylijkheden te wikkelen, die voor UwEw van zeer onaangename gevolgen wezen kunnen.

De Officier van Justitie te Nijmegen
(w.g.) W. S. J. Moorees.

De hoop om Smeyers te overtuigen van "een verkeerd gevoelen omtrend de order goederen" bleek ijdel. Smeyers liet het er ook ditmaal niet bij zitten, maar stuurde op 5 april een uitvoerig betoog, waarin hij op zijn beurt de stellingen van de Officier van Justitie te lijf ging met de bedoeling hem er van te overtuigen dat er hoegenaamd geen termen aanwezig waren om hem een proces aan te doen ³⁵).

Weledgestreng Heer!

UwEdgestr. geëerde van d. 25 Maart behelst een aantal stellingen welke als volkomen bewezen door UwEdgestr. op den voorgrond worden geplaatst, en welke egter nog eerst zoude behoren te worden bewezen, alvorens de gronden ter verdediging mijner eer in mijne vorige van den 15. Maart j.l. vervat, te kunnen ontzenuwen. UwEdgestr. heeft als twee beslissende punten aangevoerd: 1° de suppressie der augustijne orde binnen dit rijk; 2° het verval van alle eigendommen dezer order ten gevolge van dien aan den staat. Het eerste is eene geschiedkundige daadzaak, welke nimmer bestaan heeft, en nog veel minder het tweede. Toen het klooster, waartoe ik behoorde, werdt opgeheven ³⁶) was het rijk niet aanwezig en het toenmaal 's lands bestuur heeft zig nimmer dat regt van eigendom aangematigd hetwelk door UwEdgestr. met betrekking tot de goederen onzer order word verondersteld; integendeel heeft ieder lid dezer order den vollen eigendom verworven van gereede goederen, welke destijds bij onderlinge verdeling aan hem zijn toegewezen. De onder mij berustende goederen mijner order moeten dus in dezelfde classe gesteld worden als mijn overig personeel eigendom. Aan de kerk zijn deze goederen ook niet vervallen, want nimmer hebben de bisschoppen eenig gezag uitgeoeffend omtrent eigendommelijke goederen onzer order, maar enkel omtrent de behoorlijke waarnemingen der godsdienstpligte door de kerk voorgeschreven. Ook de gemeente heeft geen de minste schaduw van eenig welhebbend regt op deze ordergoederen, bijgevolg kunnen kerkmeesteren, welke de gemeente vertegenwoordigen, ook geen regt bezitten, welke aan deze niet toestendig is, vooral niet om een geestelijke herder, die gedurende een tijdvak van twee en dertig jaren tot volkomen genoegens mijner gemeente steeds een allesins pligtmatig gedrag heeft gevoerd, alnu zonder eenigen schijn van bewijs — de pen weigert bijna het eerkrenkend woord uit te drukken — als kerkdief aan te klagen. Laat deze lasteraars bewijzen dat ik mij iets heb toegekend, hetgeen mijn bijzonder eigendom niet is, of als zoodanig niet moet

beschouwd worden; men overtuige mij van mijn schuld, ik behoef mijne onschuld niet te bewijzen; *accusanti enim incumbat probatio, non neganti*, dit is UwEdgestr. beter dan aan mij bekend.

Het rijk, de kerk, de gemeente, de kerkmeesteren of wie anders ook beweert, dat ik een andermans wettige eigendom mij zou hebben toegeëigend, moeten dus deze hunne stelling bewijzen, en dit bewijs zal ik met volle gerustheid op het getuigenis van mijn geweten steunende afwagten.

In alle gevalle is het een geschil over het *meum* en *tuum*, waarin, dit zij met gepaste vrijmoedigheid nogmaals door mij herhaald, het officie van UwEdg. niet kan te pas komen, en wel te minder daar UwEdg. mij gelieft regt te laten wedervaren door de daad, aan mij door opgezeide kerkmeesteren ten lasten gelegd, als geen *furtum* te beschouwen.

En hoe weinig geloof de zoo gewilde inventaris der vermelde voorwerpen verdient, en welke quaadwillige onkundige getuigen de kerkmeesteren zijn, kan reeds bewijzelijk blijken met betrekking tot den groten juwelen ring, met welkers wegneming of verbergung men mij ook al betigt heeft, terwijl dezelve reeds lang met voorkennis en toestemming van het daartoe bevoegt gezag tot delging eener wettige kerkschuld heeft moeten verstrekken, zooals zulks aan een aantal leden mijner gemeente overbekend is. Wanneer ik geen ontvreemder des wettigen eigendoms ben van een derde, soo als UwEdg. zelfs toegeeft, dan heeft, met allen eerbied gezegt, UwEdg. als openbare aanklager geen actie tegen mij, en wanneer UwEdgestr. als zoodanig mogt vermeenen het regt eener actie te hebben, dan zijn deugdelyke bewijzen, ja zonneklaare bewijzen den onmisbaren grondsteen dezer actie volgens de bekende wet van het corpus juris romanus (sic):

'Sciant cuncti accusatores eam se rem deferre in publicam notionem, quae munita sit testibus idoneis vel instructa apertissimis documentis vel indiciis ad probationem indubitatis et luce clario-ribus expedita' ³⁷).

UwEdg. zal mij gelieven te vergunnen, dat ik zonder mij met eenige onverpligter last van bewijs in deesen verder te willen beladen, ten slotte nog aan te merken, dat zelfs de grond en erf van het kerkgebouw mijner gemeente alsnog het bijzonder en wettig eigendom der augustijner is, want hoezeer de order gesupprimeert is, zoo zijn de leden dezer order daarom als het ware niet burgerlijk dood, en bijgevolg hebben dezelve als elk ander ingezetenen, dezelfde regten tot verwerving en bezit van eigendom.

Wanneer dus de suppressie alleen het onbedrieglijk kenteken was

van het verval van eigendom op den staat, waarom heeft de staat zich nimmer in het bezit van de eigendom onzes kerkgebouw gesteld. Er bestaat een wettige acte van aankoop, d.d. 27e jan. 1783, kragtens welke de eigendom van het pastorie-huis en erf, waarop het kerkgebouw later is opgetrokken, met behulp van verscheide duizende guldens, door ons augustijnen geschoten, het uitsluitend eigendom is van den toenmaligen missionaris ordinis S. Augustini, en deszelve wettige successoren. In tijden dat christelijke verdraagzaamheid in deze landen door de grondwet van den staat niet was gewaarborgt, heeft het gouvernement niet te min deeze bijzondere eigendom ook na de suppressie dezer order steeds geeerbiedigt; ook onder de fransche dwingelandij, die na alles roofzieke handen uitstak, is dit bijzonder eigendom ongeschonden gebleven. En het tegenwoordig zoo regtvaardig 's landsbestuur zoude dit dan onze eigendommelijke goederen hebben ontnomen? Dit zoude bazaarlijk overeen te brengen zijn met de grondwet van den staat, welke als een onwrikbaren grondregel heeft vastgesteld, dat bijzonder eigendom als iets heiligs moet beschouwd worden, en dat in geen geval iemand hem kan worden ontzet, als enkel wanneer het algemeen welzijn dit gebiedend vordert, en dan nog moet den staat dit offer voor het algemeen belang door eene billijke schadeloosstelling vergoeden.

Heeft den staat dan steeds den eigendom onzer ongerede goederen geeerbiedigt, — althans mij is geen acte van inbezitneming of verval bekend — dan vermeen ik hieruit als een regtmatige gevolgtrekking te mogen afleyden, dat ook onze gezeide goederen den selfden eerbied is toegedragen, en dat ik dus in deeze niets heb gedaan als gebruik te maken van mijn regt, waarover niemand zich met eenigen grond kan beklagen.

Ik heb mij steeds als een waardig herder, en onder alle afwisselende regeringen als burger en ingezeten pligtmatig gedragen. Ik heb mijn gemeente enkel als het slachtoffer mijner nauwgezette pligtbetrachting uit gehoorzaamheid aan het opperhoofd onzer gunstige (sic) overheid moeten verlaten. Zoude ik nu tot overmaat van ramp mij van mijnen wettigen eigendom ten welgevallen mijner vervolgers nog moeten ontblooten? Dat zal geen onzijdig beoordelaar mijner zaak van mij willen vorderen, en dit kan de bedoeling niet zijn van den regtvaardigheid lievendenden vorst, die thans de teugels der regering van Nederland bestuurd.

Noch kan ook de wil van hoogdeszelfs ambtenaren zijn, welke als tolken der ware gevoelens van een vorst gaarne pligtmatig naar rechtvaardigheid handelen. UwEdgestr. gelieve deze mijne rondborstige uitdrukkingen met die welwillendheid te ontvangen,

welke ik vermeen dat dezelve mogen verdienen als enkel strekkende ter verdediging mijner tot nog toe onbevleete eer, en tefens te geloove dat ik met ware hoogating ben,

UwEdgestrenghe Heer, UwEdgestr. dienaar zeer onderdanig,
J. J. Smeyers, geweze pastoor tot Nijmegen.

Cranenburg, 5 april 1818.

Met deze brief kwam aan deze merkwaardige correspondentie een einde. Smeyers had met verve zijn zaak verdedigd. Zijn bedreven pen had in ieder geval haar werk gedaan. Moorees was er niet weinig door in verwarring geraakt. Hij wist minder dan ooit hoe hij de zaak moest aanpakken om het door zijn opdrachtgevers gewenste doel te bereiken. Hij formuleerde zijn twijfels en onzekerheden in een brief van 8 april, die het antwoord vormde op een dringende oproep uit Arnhem nu eens te laten weten hoever hij inmiddels gevorderd was ³⁸).

Nijmegen, den 8. April 1818.

Ter voldoening aan U Hw. Ge. gerespecteerde invitatie van den 4e Maart j.l. en op gevolgde van den 2e dezer . . . heb ik d'eer U Hw. Geb. te informeeren:

Dat ik na aanleiding van U Hw. Geb. invitatie van den 4 Maart met alle mogelijke onderscheiding voor den geestelijke stand van den alhier gewezen priester Smeyers mij na de bij de aan mij toegezonde lijst gespecificeerde kerkengoederen tot de Augustijnerkerk binnen deze stad zullende gehooren behoorlijk onderzoek gedaan, en omtrend den eigendom van al zulke goederen zeer verschillende opinien gevonden hebbende, mij deels uit eerbied voor den geestelijke stand, zoo ik wezentlijk kan verklaren in onderscheidene tijden, en bij onderscheidene gelegenheden door gezegde Smeyers alhier met roem bekleed, en anderdeels uit aanmerking dat in deze het point van eigendom als zijnde een actio civilis vooraf zal behooren te worden getermineerd, met gezegde priester Smeyers over de tegen hem ingebragte beschuldiging der kerkmeesteren in correspondentie te begeven, dienvolgens de hier bij in copie auth. gevoegde missive van den 11 Maart l.l. aan Zijn Ed, te Cranenburg thans gedomicilieerd, gezonden . . . , waaruit U Hw. Geb. zult gelieven te vernemen, dat gezegde pastor Smeyers eerst bij zijne missive van den 15 Maart opgeeft, geene andere goederen te hebben medegenomen, als die welke of zijn privativen eigendom, of die van de Augustijner order uitmaken, welk gevoelen door mij bij missive van den 25 daaraanvolgende

wederlegt zijnde, Zijn WEerw. ofwel bij missive van den 5 dezer tot een tweede expedient zijnen toevlugt neemt door te sustineeren, dat door de suppressie der order de goederen tot die order behoorende derzelver eigendom verbleven, en aan de leden dier order, waartoe hij behoorde den eigendom altijd gelaten is. Of en in hoeverre den gew. pastor Smeyers in deze gegrond of ongegrond oordeeld, valt vooralsnog niet in de termen om door het Openbaar Ministerie beslist te worden. Zeker is het in deze dat alhier zig vooraf opdoet de queste over het *meum ac tuum* tuschen den gen. priester en de kerkmeesteren der Augustijner order, welke alvorens het publieke officie kan werken, behoord te worden beslist.

Den priester Smeyers heeft na mijn inzien, onder commissie egter aan verlichter oordeel, alle die goederen bij inventaris opgegeven, in val die nog exsisteren, in bezit en in vrugtgebruik gehad, en kan dienvolgens dat medeneemen dier goederen niet als eene doleuse ontvreemding aangemerkt, en deswegens geene publike actie vooralsnog gebooren worden. Hij beweert, dat door de suppressie der order die gereede goederen aan de leden dier order zijn overgegaan. Hieromtrent zoude ik vermeenen, dat die sustenue volkomen erroneus is, dog daaruit niet anders kan voortspruiten als een actie van revindicatie, welke, in val die goederen beschouwd worden door de suppressie der order aan den staat te zijn vervallen, alsdan door de ambtenaren der domeinen zoude behoren te worden vervolgt, terwijl, in val dezelve, volgens hunne oorspronkelijke bestemming het eigendom der kerk van de augustijner orde alhier verondersteld moeten worden te zijn, hetgeen mij het billijkst voorkomt, in dat geval de kerkmeesteren vornoemd die actie van revindicatie tegens de priester Smeyers *coram competente*, na bekoomen autorisatie, zoude behooren te institueren. Welke in allen gevallen, mijns bedunkens, zoude moeten gebragt worden ter cognitie van den regter der tegenwoordige woonplaats van den pastor Smeyers, zijnde Cranenburg, ofwel de regtbank van Cleve, alzoo hij aldaar als geestelijken priester fungeert, en de goederen derwaarts door hem vervoerd zijn.

Alvorens eenige verdere demarches te ondernemen, heb ik vermeend dit gedane onderzoek U Hw. Geb. praealabel kenbaar te maken, met verzoek van mij U Hw. Geb. opinie in deze zaak gunstig te willen mededelen.

In welke verwagting ik de eer heb mij met gedistingueerde hoogagting te noemen

De Officier van Justitie te Nijmegen,
(get.) W. S. J. Moorees.

De autoriteiten in Arnhem stuurden de hele correspondentie door naar Goubau en verzochten hem duidelijk te maken wat er gedaan moest worden, nu de zaak deze wending had genomen. Goubau antwoordde eerst op 13 mei ³⁹⁾. Hij begon met er zijn verbazing over uit te spreken dat de Officier van Justitie met Smeyers in correspondentie was getreden, maar hij moest toch zelf toegeven dat een gerechtelijke procedure slechts voortgang kon vinden, wanneer het eigendomsrecht van de ontvreemde goederen voldoende vaststond. Moorees had met zijn correspondentie geen andere bedoeling gehad dan om klaarheid op dit punt te verwerven. Met zijn conclusies was Goubau het echter niet eens, want al de argumenten die Smeyers had aangevoerd, konden zijn daad niet in het minst verontschuldigen. Hij meende dat men behoorde uit te gaan van de onaantastbaarheid van het beginsel dat door de opheffing van de augustijner-orde de goederen van die orde aan het domein waren vervallen, maar zelfs wanneer men dit beginsel niet zou aanvaarden en de orde als nog bestaande beschouwde, dan nog kon geen enkel individueel lid van de orde eigenmachtig over de ordegoederen beschikken zonder behoorlijke machtiging daartoe. In het onderhavige geval betrof het bovendien goederen die uitsluitend voor de kerk van de augustijner-statie bestemd waren. Naar de overtuiging van Goubau waren er bijgevolg voldoende termen aanwezig om een correctionele procedure tegen Smeyers wegens diefstal van kerkgoederen te beginnen.

Het bleek opnieuw dat Goubau zich een al te gemakkelijke voorstelling van de mogelijkheden had gevormd, minstens wat de juridische kant betrof. Toen de gouverneur aan Moorees liet weten dat hij met de procedure tegen Smeyers een begin moest maken, liet deze opnieuw ernstige bedenkingen horen over de mogelijkheden daartoe. Ten einde raad besloot de gouverneur deze bedenkingen voor te leggen aan de minister van Justitie en in afwachting van diens richtlijnen een poging te doen om de reeds eerder ontvangen opdracht ⁴⁰⁾, de verwijdering van Smeyers uit het grensgebied, uit te voeren.

Op 16 mei richtte hij zich tot het college van burgemeesteren om

te informeren of Smeyers zich nog steeds in Cranenburg bevond en van daaruit een nadelige invloed op de inwoners van Nijmegen uitoefende ⁴¹). De heren van Nijmegen hebben niet veel haast gemaakt om deze dringende oproep te beantwoorden. Eerst op 23 juni berichtten zij, overigens met veel excuses voor het lange uitstel, dat hun nasporingen hadden uitgewezen dat Smeyers nog steeds contacten met zijn statie onderhield en uit Nijmegen geldelijke ondersteuning en andere vormen van hulp genoot ⁴²). De gouverneur was niet weinig verstoord over deze spaarzame mededelingen. Kort te voren had hij van Van Haaren een brief ontvangen, waarin deze een boekje open deed over de vele plagerijen die hem aangedaan werden ⁴³). Het was o.a. al vele malen voorgekomen dat hij 's nachts uit zijn bed gehaald werd onder voorwendsel dat zijn priesterlijke hulp nodig was, terwijl achteraf bleek dat men dit slechts gedaan had om hem het leven moeilijk te maken. Ook in zijn kerk hadden zich verschillende malen ordeverstoringen voorgedaan. Het valt te begrijpen dat Van Haaren eindigde met een verzoek hem de nodige assistentie te verlenen om een herhaling van dergelijke ordeverstoringen te voorkomen en de schuldigen te bestraffen. Geërgerd richtte de gouverneur zich nog dezelfde dag tot de autoriteiten van Nijmegen met de instructie dat zij de politie tot grotere waakzaamheid zouden aanzetten, waarop hij prompt als antwoord ontving dat men in Nijmegen niet goed begreep, waarom Van Haaren zich met zijn klachten tot de gouverneur had gewend; er waren inmiddels reeds maatregelen genomen om hem de gevraagde assistentie te verlenen, zodat men de verwachting mocht koesteren dat de ordeverstoringen tot het verleden zouden behoren ⁴⁴).

Hierop besloot men in Arnhem eindelijk contact op te nemen met de pruisische instanties over de grens. Op 25 juni ⁴⁵) ging een schrijven naar de president van de pruisische rechtbank in Kleef, waarin deze op de hoogte gebracht werd van wat er op aanstoken van Smeyers in Nijmegen had plaats gehad. Hij kreeg het aanzoek er voor te zorgen dat Smeyers van Cranenburg "en zodoende meer van Nijmegen" verwijderd zou worden. Het zou niet moeilijk zijn hieraan gevolg te geven "aangezien die persoon

waarschijnlijk onvoorzien is van de documenten, die men van aankomende vreemdelingen gewoon is te vorderen, althans op dit gouvernement geene reispas verkregen heeft, om naar de Pruisische Staten te vertrekken". Kennelijk hield deze motivering geen rekening met de mogelijkheid dat men in Kleef zou kunnen reageren met een uitwijzing van Smeyers, zodat deze genoodzaakt zou zijn naar Nederland terug te keren.

Zo ver kwam het echter niet. Wel heeft Smeyers waarschijnlijk bezoek gekregen van de politie die een onderzoek kwam instellen naar zijn papieren, want op 14 augustus richtte hij zich met het volgende schrijven tot de burgemeesters van Nijmegen ⁴⁰).

Weledele en Hoogachtbaare Heeren!

Zedert eenige maanden van Nijmegen, alwaar ik gedurende den tijd van tweedertig jaaren mijn herderlijke pligten heb uitgeoeffent, verwijdert en vrugteloos het einde van een geschil, hetwelk alleen het teder punt van geweten aangaat, alsook mijn herstelling inwagtende, neem ik d'eerbiedige vrijheid mij met gepasten eerbied tot UwE Hoogachtbaare Heeren te wenden en ootmoedig te verzoeken, dat het aan UwE Hoogachtbaare Heeren behagen mag aan mij, genooddrongen mijn verblijf elders te vestigen en van hier te verreisen, waartoe eene buitenlands paspoort onmisbaar is, alsook een certificaat van mijn gehouden burgerlijk gedrag binnen Nijmegen ten tijde van voortze jaaren, ten fine daar waar ik mij zou mogen oft kunnen vestigen, zekere bewijzen te produceeren, wie ik geweest ben, die vereischte stukken te laten toekomen, vermits vertrouwe op de Edele hoogachtbaare heeren denkwijzen en gevoelens, te meer, daar ik maar enkel het slagtoffer zijnde van persoonlijke begrippen, welke ik ter goeder trouw gevolgt heb, durve hoopen, dat de Edele- en Hoogachtbaare heeren Regenten der stad Nijmegen mijn regtmatig verzoek niet zullen afslaan, en mij niet langer aan nieuwe en onaangename wisselvalligheden zullen willen bloodgesteld zien, die met gepaste eerbied en hoogachting ben,

Weled. en hoogachtbaare heeren UwE hoogachtbaare zeer onderdaanige dienaar J. J. Smeyers, voorheen pastoor te Nijmegen.

Craneburg, 14 Augustus 1818.

Smeyers koesterde een te groot vertrouwen in de welwillendheid van zijn vroegere overheid in Nijmegen, want toen zijn verzoek

op 15 augustus in behandeling kwam, was men het er spoedig over eens dat men er niet op in kon gaan. Op 19 augustus kreeg hij het bondige antwoord: "De ons ten Uwen opzichte bekende omstandigheden verbieden ons aan het verzoek van UEd, gedaan bij missive van den 14. dezer, te voldoen" 47). Deze afwijzende beschikking bezorgde Smeyers, althans voorlopig, geen nieuwe moeilijkheden. Hij werd in Cranenburg verder met rust gelaten. De president van de kleefse rechtbank vond het raadzamer eerst contact op te nemen met het ministerie van politie en het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn om van die kant te vernemen wat hem verder te doen stond. Dit betekende een uitstel van maatregelen voor lange tijd, want ook in Berlijn kwamen de ambtelijke molens bijzonder langzaam in beweging.

Goubau van zijn kant had inmiddels ook een poging ondernomen om te bewerken dat Smeyers uit het grensgebied verwijderd zou worden. Hij wendde zich op 27 juni tot de vicaris-generaal van het bisdom Aken, Fonck, omdat hij er lucht van gekregen had dat deze Smeyers in Cranenburg aan de nodige jurisdictie geholpen had 48). In beleefde bewoordingen drukte hij daarover zijn verbazing uit. Hij meende te moeten veronderstellen dat de vicaris-generaal niet op de hoogte was geweest "de la conduite scandaleuse de cet ecclésiastique envers son supérieur, l'évêque de Ruremonde, qu'il s'est permis d'accuser fausement à la Congrégation de propagande". Het leek hem daarom goed de copieën op te sturen van de romeinse interventies ten gunste van Van Velde de Melroy om daarmee duidelijk te maken hoe groot de verontwaardiging van de paus was over "l'impudence et la témérité du prêtre Smeyers et combien il mérite le mépris général". Smeyers had zich echter aan dit alles niet veel gelegen laten liggen, want "malgré qu'il connaisse parfaitement la décision de la cour de Rome à son égard, il continue encore, à Kranenburg, à aigrir ses anciens paroissiens de Nimègue contre leur pasteur légal actuel, et à jeter le trouble dans leurs consciences. Il tient avec eux réunions à Kranenburg, les confesse, et fait des processions à Kevelaar". Het kwam hem daarom wenselijk voor Fonck te verzoeken de aan Smeyers verleende volmachten weer

in te trekken of andere maatregelen te nemen die in aanmerking konden komen "pour empêcher qu'il ne trouble la tranquillité publique".

Fonck antwoorde hem op 1 juli ⁴⁹⁾ en verklaarde dat hij Smeyers de nodige volmachten had verleend op verzoek van de pastoor van Cranenburg, die graag van de aanwezigheid van een priester in zijn parochie wilde profiteren. Hij had gemeend dit verzoek niet te mogen afwijzen, nadat hij kennis had gekregen van de aard der volmachten die Smeyers ook na zijn afzetting in Nijmegen van zijn eigen bisschop had mogen behouden. Hij had dit echter gedaan zonder op de hoogte te zijn geweest van de verdere ontwikkeling van de affaire. Wanneer er sindsdien zwaardere straffen aan Smeyers zouden zijn opgelegd, dan zou hij zich daar graag aan conformeren. Hij eindigde met de verklaring: "Je suis fort éloigné . . . de favoriser les prêtres recalcitrans; le tems que nous vivons exige impérieusement de soutenir l'autorité épiscopale, car je ne sais que trop que l'opiniâtreté se cache souvent sous des prétextes spécieux".

Goubau raakte door dit antwoord enigszins in verlegenheid. In een brief van 9 juli liet hij Fonck weten dat het hem er niet om te doen was Smeyers op zijn nieuwe post lastig te vallen, wanneer deze zich van zijn kant in het vervolg van iedere bemoeienis met Nijmegen zou onthouden ⁵⁰⁾. Hij was van de veronderstelling uitgegaan dat Fonck niet op de hoogte was van omstandigheden die hij, naar zijn overtuiging, weten moest. Had hij ook maar vermoed dat die veronderstelling niet helemaal juist was, dan zou hij zijn brief niet geschreven hebben. Hij meende het nu verder wel aan Fonck te kunnen overlaten om uit te maken wat er in de gegeven omstandigheden gedaan moest worden.

Deze lankmoedige houding betekende niet dat Goubau van alle actie tegen Smeyers wenste af te zien. Hij was nog steeds de mening toegedaan dat op het stuk van de onvreemde kerkgoederen geen enkele concessie gedaan kon worden. Hij was dan ook bijzonder tevreden, toen de gouverneur van Gelderland hem op 11 augustus berichtte dat de minister van justitie de procureur-generaal bij het Hoog Gerechtshof te Den Haag gemachtigd had

de Officier van Justitie te Nijmegen de nodige instructies te geven voor de verdere behandeling van de zaak tegen Smeyers en hem daarvoor de nodige stukken te bezorgen ⁵¹). De zaak kon daarmee eindelijk voortgang vinden.

Ook aan Smeyers zelf was deze ontwikkeling niet onbekend gebleven. Reeds in de loop van juni was hij in contact getreden met Van Velde de Melroy in de hoop alsnog een minnelijke schikking met hem tot stand te kunnen brengen. Hij had zelfs de hoop op een herstel in zijn bediening te Nijmegen niet opgegeven. Het was hem niet onbekend dat Van Haaren steeds meer neiging vertoonde om Van Velde de Melroy te vragen de lastige post te Nijmegen tegen een andere te mogen ruilen. Smeyers had daarin zijn kans geroken. Hij moet niet weinig verrast geweest zijn, toen hij berichten ontving dat het proces tegen hem wegens ontvreemding van kerkgoederen toch voortgang zou vinden. Het schrikbeeld om openlijk als dief aan de kaak gesteld te worden, bracht hem er toe zich op 10 september met de volgende brief tot Van Velde de Melroy te wenden ⁵²).

Monseigneur!

Les circonstances impérieuses, dans lesquelles je me trouve, et les persécutions dirigées contre moi depuis longtems, surpassent les bornes de la dignité ecclésiastique! Oui, Monseigneur, les surpassent jusqu'au point, que je me trouve contraint, ou de succomber à la justice publique, ou de renoncer au mobile de mon oratoire.

Jamais notre droit a été disputé, ni par les illustres supérieurs ecclésiastiques, ni par le gouvernement politique.

Depuis l'an 1783 notre ordre occupe la mission de Nijmegen par vois d'achat, depuis ce tems le dit ordre a eu soin d'entretenir, et d'améliorer et l'oratoire, et la maison etc. comme aussi les meubles de l'un et de l'autre. Votre Grandeur l'a vu, Votre Grandeur l'a approuvé, loué notre zèle, a même avoué que mon oratoire était le plus convenable aux SS Mystères ⁵³).

C'est de mon tems, Monseigneur, que notre église est battie, point par des simples aumones des paroissiens, mais en grande partie au dépens de notre ordre.

Plus de 8000 flor. y sont consommés par ordre, et permission de notre supérieur de ce tems muni des pouvoirs justes et suffisans.

Et parce que, frustré de la possession dûe à notre ordre, j'ai eu soin de conserver du moins quelque chose, ou pour mon retour dans ma mission, ou pour un successeur religieux du même ordre. Je suis voleur! Je suis persécuté, et je portois une destitution ignominieuse.

Dois-je être le victime de tant des duretés (sic)? Suis-je récompensé de la sorte pour toutes les civilités, soins, et dépenses témoignés à Votre Grandeur en tant d'occasions et à juste titre? Subirai-je des confusions publiques pour avoir conservé ce que je crois appartenir à l'ordre?

Non, Monseigneur!, je quitterai plus tôt tout! Et dès à présent je consigne entre les mains de votre bonté tout ce qui se trouve appartenir à l'oratoire susdit.

Que Votre Grandeur digne me dire la personne ou la place, ou le tout doit être déposé, réservant toutefois le droit de mon ordre auquel je ne puis renoncer. Je possède seulement le *missale ord. nostri* et je prie Votre Grandeur qu'elle daigne m'accorder l'usage pour le peu qui me reste à vivre, comme j'ai demandé dans ma lettre du 19 juin passé, que j'ai pris la liberté de faire parvenir à Votre Grandeur.

Permettez moi donc, Monseigneur, que je répète dans la plus grande amertume de mon ame que je n'ai pas volé, au contraire, que j'ai aidé à conserver la place, que j'ai occupé depuis 32 ans, et la justice publique sera satisfaite, et les troubles finiront. Ces sont les vœux de celui, qui se dit très humblement,

Monseigneur, de Votre Grandeur
le serviteur le plus sincère,
J. J. Smeyers, prêtre de l'ordre St Aug.

Deze brief schiep zonder twijfel de mogelijkheid om tot een schikking te komen. Jammer genoeg heb ik niet kunnen achterhalen op welke manier Van Velde de Melroy er op gereageerd heeft. Er zijn aanwijzingen voor om te veronderstellen dat Smeyers niet tot de uitvoering van zijn aanbod om de goederen op een daarvoor aangeduide plaats te doen deponeren, is kunnen komen. Aan welke kant de schuld daarvoor heeft gelegen, is mij niet duidelijk geworden. Op 9 december berichtte Goubau de rechter van instructie te Nijmegen dat hij uit Brussel vernomen had dat Smeyers niets meer van zich had laten weten ⁵⁴). Goubau had een copie in handen gekregen van de bewuste brief, waarin Smeyers

zijn aanbod had gedaan en hij was van mening dat daarmee een bewijsstuk "van ongeoorloofde ontvreemding" verworven was, dat bij de procesvoering gebruikt kon worden. Hij drong er daarom op aan "de afdoening derzelve zoo veel mogelijk te willen bespoedigen, daar het belang van de eeredienst vordert, dat de weggenomen goederen onverwijld aan de kerk worden gerestitueerd, waaraan zij behooren".

Het proces vond daarop doorgang, zij het opnieuw met veel vertraging. Eerst op 5 juni 1819 werd vonnis gewezen, waarbij over Smeyers op grond van de volgende overwegingen het schuldig werd uitgesproken ⁵⁵).

Cranenborg, 10 Septembre 1818.

Gehoord den Heer Substituut Officier in desselfs voordragt, gezien de stukken van den processe, gezien de ordonnantie van renvooy voor de correctionele regtbank d.d. 31 Maart 1819, gehoord de getuigen en hunne verklaringen ter rolle van den 29 Meij j.l. gedaan, alsmede den Heer Substituut Officier in zijn verslag en daarbij genome conclusien, requirende dat beklagde als behoorlijk gedagvaard aan desselfs laatste woonplaats binnen dit Rijk en overtuigd van zich schuldig gemaakt te hebben aan misbruik van vertrouwen op grond der artikelen 186 van het wetboek van strafvordering mitsgaders 406 en 408 van dat van strafregt, bij verstek zoude worden veroordeelt tot zodane straffe, als de regtbank zoude vermeenen te behoren en in de kosten, met last van restitutie der vermiste alsnog verborgene of ontvreemde goederen.

Gezien het bevelschrift van personele compartie en het relaas van den deurwaarder G. Wouters in dato 8 Meij j.l. constaterende dat hetzelfde aan beklagdens laatste woonstede binnen dit Rijk behoorlijk is geëxploicteerd.

Overwegende dat het uit de instructie der zaak behoorlijk is bewezen: dat beklagde, Pastoor der Augustijnen Gemeente binnen deze stad geweest, en van deze herderlijke bediening door de daartoe bevoegde autoriteit ontzet zijnde, er bij zijn vertrek een aantal goederen, welke uitsluitend tot de uitoefening van den eeredienst verstrekten, vermist zijn,

Overwegende dat het feit der ontvreemding dier goederen door beklagden, volkomen is bewezen, dat hetzelfde door hem niet is ontkend, en dat hij geen bewijs hoegenaamd van zijn persoonlijk regt op de door hem ontvreemde goederen heeft daargedaan,

overwegende dat alware het bewezen, dat die goederen het uitsluitend eigendom van het Augustijnen order geweest waaren, als neen beklagde echter, als enkel lid van die order nimmer de bevoegdheid gehad heeft, zig dezelve toe te eigenen, als zijnde door de suppressie van gemelde order het eigendom van de kerk geworden, en hem tot de uitoefening van den godsdienst als tijdelijken Pastor slegts tot gebruik toevertrouwd geweest, en dat door die ontvreemding een merkelyk nadeel aan den eigenaar, zijnde de Augustijnen gemeente binnen deze stad, is toegebracht. Overwegende dat beklagde aldus door ontvreemding of verdonkering van die goederen begaan heeft een wanbedrijf voorzien bij art. 408 in verband met art. 406 van het lijfstraffelyk wetboek, gezien gemelde art. 406 en 408 alsmede art. 186 van het wetboek van strafvordering, luidende als volgt . . .

De regtbank in naam en van wegen Z.M. den Koning doende regt en oordelende in het eerste ressort, disponerende over het profijt van het den 29 Meij l.l. verleende verstek, verklaart den beklagden J. J. Smeijers schuldig aan misbruik van vertrouwen, en veroordeelt denzelven mitsdien tot eene gevangenis van twee maanden, eene geldboete van vijftien guldens ten behoeve van den Staat en in de kosten ad *f* 9,— en gelast de restitutie der alnog vermiste goederen.

Aldus gevonnist en met voorlezing der wet gepronuntieerd binnen Nijmegen ter vergadering van Zaterdag den 5. Junii 1819 door de regtbank van 1n aanleg aldaar zitting houdende bij de Heeren Mtrs J. de Man President, F. M. W. van Schenck van Nijdeggen en G. J. Weeninck Regters in tegenwoordigheid van Mer G. W. Berkhoff griffier.

Smeyers werd bijgevolg bij verstek veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee maanden, een geldboete van 50 gld., betaling van de proceskosten en restitutie van de ontvreemde kerkgoederen. Op 30 juni gaf Goubau aan de gouverneurs van de provincies Gelderland en Brabant aanwijzingen om het vonnis in de dagbladen te publiceren ⁵⁰).

Vermoedelyk is dit vonnis niet meer dan een slag in de lucht gebleven. Voor de uitvoering er van was toch minstens contact met pruisische autoriteiten nodig geweest. De gelegenheid daartoe was enkele weken na de uitspraak ongevraagd aanwezig. Begin juli ontving de gouverneur van Gelderland eindelijk antwoord op het een jaar tevoren gedane verzoek om Smeyers uit het grens-

gebied te doen verwijderen ⁵⁷). De president van de kleefse rechtbank berichtte dat hij contact had opgenomen met de ministeries van politie en van buitenlandse zaken en dat de autoriteiten van mening waren dat Smeyers "niet zonder erheflijke redenen" uit zijn woonplaats gezet kon worden. Er zouden bewijzen geleverd moeten worden en zou "alzoö blijken, dat deze priester de gemoederen van Nederlandsche ingezetenen tot onrust opwekt", dan zou men zich er niet toe kunnen beperken "om hem van de nabijheid der Nederlandsche staten te verwijderen, maar hem veeleer wegens dit misdrijf in rechten (moeten) betrekken, overeenkomstig de hiertegens ingezonde strafbepalingen". De gouverneur stuurde dit bericht op 15 juli door naar het Directoraat-Generaal voor R.K. Eredienst en maakte van de gelegenheid gebruik om te informeren "of van het ergane vonnis aan de regering te Cleef moet kennis gegeven worden, dan of het genoegzaam zal zijn daarin alnu te berusten" ⁵⁸). Ik heb niet kunnen achterhalen, of en hoe Goubau hierop gereageerd heeft. Uit het feit dat in de betreffende dossiers geen enkele aanwijzing te vinden is, waaruit blijkt dat er nog stappen in deze richting genomen zijn, zou men kunnen afleiden dat de zaak verder de doofpot is ingegaan. Zeker is dat het geen zin meer had om nog te insisteren op de verwijdering van Smeyers uit Cranenburg, omdat deze inmiddels zelf de conclusie getrokken had uit de mislukte pogingen om alsnog in zijn ambt in Nijmegen hersteld te worden. Toen hem in het najaar van 1818 duidelijk werd dat iedere poging in die richting uitzichtloos was geworden, heeft hij bij Fonck geprobeerd om volledig in het vicariaat Aken geincardineerd te worden. Hij slaagde daarin en kreeg tenslotte een aanstelling als pastoor te Emmerik. Op 10 maart 1819 werd hij daar op enthousiaste wijze door de bevolking ingehaald en enkele dagen later als pastoor geïnstalleerd ⁵⁹). Daarmee kwam ook aan iedere bemoeienis met Nijmegen een einde, zodat de regering althans op dit punt de gewenste genoegdoening verkreeg.

In het voorjaar van 1819 had zich ook in Nijmegen een verandering voltrokken. Van Haaren had reeds lang te kennen gegeven dat hij graag van de onmogelijke last om een statie te be-

dienen die hem niet welgevallig was, bevrijd zou worden. Van Velde de Melroy zag zich bijgevolg genoodzaakt uit te zien naar een pastoor die genegen was in de plaats van Van Haaren de bediening van de statie op zich te nemen. Deze situatie bleef voor pater Naudts in Amsterdam niet verborgen. Op 15 september berichtte hij er over aan zijn overheid te Rome en verzocht om een machtiging het initiatief te mogen nemen om de statie opnieuw onder de zorg van een augustijn te brengen ⁶⁰). Toen het antwoord op dit verzoek uitbleef, besloot hij de pastoor van Grave, de augustijn Raemakers, eens te polsen of deze in aanmerking wenste te komen. Tot zijn teleurstelling weigerde Raemakers op deze aanbieding in te gaan ⁶¹). De pastoor verontschuldigde zich met het oog op zijn leeftijd en zwakke gezondheid. Hij voelde zich in Grave helemaal op zijn plaats en wenste geen enkele verandering meer.

Niet lang daarna ontving Naudts een op 14 november gedateerde brief van Rotelli met de opdracht "ut pro enunciata stationis recuperatione sedulam, et quantum poteris, efficacem operam impendas", waarvoor de vicaris-generaal hem graag al de nodige volmachten verleende ⁶²). Naudts wendde zich onmiddellijk tot Van Velde de Melroy, omdat hij wel wist dat een verplaatsing van Van Haaren niet lang meer op zich zou laten wachten. Hij kreeg per kerende post op 26 november een antwoord van Consngen dat aan alle verdere illusies een einde maakte ⁶³). Consngen herinnerde Naudts aan het ontwijkende antwoord dat deze een jaar tevoren op het verzoek van Van Velde de Melroy om een ander voor te stellen ter vervanging van Smeyers gegeven had, een antwoord dat regelrecht in strijd was met de strekking van een tweetal koninklijke decreten en een dispositie van Van Velde de Melroy zelf en hij besloot daarom met de volgende opmerkingen.

Cum praeterea inauditum sit hucusque quod Pater vel Presbyter ullus, in quacumque sit dioecesi, ausus fuerit publicam ecclesiam parochialem claudere, oclusam tenere, populum in exercitio religionis impedire, potestatique civili necessitatem imponere ut vi ecclesiam aperiat, et hoc ad mandatum superioris regularis, in

despectum publicum auctoritatis episcopalis, et in scandalum maximum sanctae religionis nostrae;

Et cum invigilare teneatur Illustrissimus ac Reverendissimus Dominus Episcopus, ne *simile negotium*, quod ipsi Sanctitati Suae pro Episcopo Ruraemundensi *durissimum* visum fuerit, successoribus Illustrissimae ac Reverendissimae Dominationis suae reproducatur umquam, satis intelligit Reverenda admodum Paternitas tua in quantum, causa vacaturae, petitioni tuae annuere valeat Episcopus Ruraemundensis, cujus verbis omnem tibi salutem dicens, venerabundus subscribor etc.

Daarmee was de deur dicht. Een augustijn zou niet meer in aanmerking komen voor de bediening van de statie te Nijmegen. Toen dan ook op 4 februari 1819 Van Haaren naar Cuyk verplaatst werd ⁶⁴⁾, benoemde Van Velde de Melroy op 11 maart Ant. Bruysten, tot dan toe pastoor in Maasbommel, tot zijn opvolger ⁶⁵⁾. Deze was seculier. Als kapelaan was hij al eerder aan de augustijner-statie verbonden geweest. Hij had zich in die functie veel aanzien verworven. Er was dus een goede kans dat door deze benoeming aan alle ongeregeldheden een eind zou komen. Per K.B. van 8 april werd zowel aan Van Haaren als aan Bruysten de aan hun functie verbonden toelage toegekend ⁶⁶⁾. De langdurige strijd die Smeyers had gevoerd was daarmee ten einde. Zijn hardnekkigheid had hem zelf veel ellende bezorgd en was de orde waartoe hij behoorde op het verlies van de statie te Nijmegen komen te staan ⁶⁷⁾.

1) Cfr B.B. XXX (1970), 21-22.

2) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 27, doss. 1779.

3) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 27, doss. 1779.

4) Hij kreeg hierop de volgende dag van Goubau een uittreksel toegesonden van een werk van een zekere abbé Richard, getiteld: *Description historique et critique de l'Italie*⁷⁾. De passage bood een inhoudelijk weinig zeggende informatie over de Propaganda, cfr ARA Den Haag, l.c.

5) ARA Den Haag, l.c.

6) ARA Den Haag, l.c.

7) ARA Den Haag, Justitie 455, nr 240.

8) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 32, doss. 2180.

9) ARA Den Haag, l.c. De brieven van de twee dekens bevinden zich niet in dit dossier.

10) Kort te voren was Van Velde de Melroy door een soort beroerte getroffen.

11) De datum 9 januari heb ik ontleend aan een extract uit het register

Besluiten van G.S. van 10 januari, Archief van de provinciale griffie te Arnhem, Oud-Archief 14095/76; cfr ook Oud-Archief der gemeente Nijmegen, NAN 19-1020. Uit deze gegevens blijkt o.m. dat Van Haaren voorlopig bij pastoor Lemmens in de Houtstraat was ingetrokken.

- 12) Oud-Archief Arnhem l.c.
- 13) NI. in een hieronder nog te bespreken verslag van 2 februari.
- 14) NAN 19-1020; cfr Notulen Burgem. 1818, dl 113, ff.21^v-22.
- 15) NAN 19-1020.
- 16) Uitvoeriger hierover in mijn vorige bijdrage.
- 17) NAN 19-1020; cfr het origineel in Oud-Archief Arnhem 14095/76.
- 18) NAN l.c.
- 19) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 32, doss. 2180; Oud-Archief Arnhem 14095/76.
- 20) NAN 19-1020.
- 21) NAN l.c.
- 22) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 32, doss. 2180.
- 23) ARA Den Haag. l.c.; cfr ook R.K.-Eredienst 28, 1852 en NAN 19-987.
- 24) Analecta Augustiniana, III, Romae 1909, 45-46.
- 25) Cfr de briefwisseling tussen Goubau en Fonck die verderop besproken zal worden.
- 26) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 33, doss. 2228.
- 27) Oud-Archief Arnhem 14095/76.
- 28) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 33, doss. 2228.
- 29) ARA Den Haag, l.c.
- 30) ARA Den Haag, l.c.
- 31) ARA Den Haag, l.c. Ook bij de verdere afhandeling van de zaak krijgt men sterk de indruk dat Moorees partijganger was van Smeyers.
- 32) ARA Den Haag, l.c.
- 33) Hij gaat hier de aanklacht op dit punt toch wel wat gemakkelijk uit de weg.
- 34) ARA Den Haag, l.c.
- 35) ARA Den Haag, l.c.
- 36) Wanneer dit precies gebeurd is heb ik niet kunnen achterhalen. Zeker is dat het gebeurde krachtens een wet die na de bezetting van de Zuidelijke Nederlanden al in 1796 door de franse autoriteiten werd uitgevaardigd. Een gedetailleerde beschrijving van een dergelijke opheffing vindt men bij M. Colson, De Kruisheren van Venlo tijdens de Franse Revolutie, Venlo 1956, 58vv. Het is duidelijk dat Smeyers soortgelijke gebeurtenissen voor ogen stonden.
- 37) Cod. Just., C.I.C., IV, 19 (ed. P. Krueger:), vol. II, Berolini 1954, 157.
- 38) ARA Den Haag, l.c.
- 39) ARA Den Haag, l.c.
- 40) Deze opdracht werd op 20 juni nog eens bevestigd, ARA Den Haag, l.c.
- 41) NAN 19-1020.
- 42) L.c.
- 43) L.c.
- 44) L.c.
- 45) Oud-Archief Arnhem 14095/76.
- 46) NAN 19-1020.
- 47) L.c.
- 48) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 36, doss. 2500.

- 49) ARA Den Haag, l.c.
- 50) ARA Den Haag, l.c.
- 51) ARA Den Haag, l.c.; cfr een aantal stukken hierover in Justitie, Inv nr 49, verbaal van 6 aug., nr 84. In een rapport van 28 juli 1818 had de procureur-generaal van het Hoog Gerechtshof te Den Haag, A. W. Philipse, er zijn bevreemding over uitgesproken dat Moorees in correspondentie was getreden met Smeyers. Hij had er beter aan gedaan alle stukken over de affaire in handen te stellen van de rechter van instructie te Nijmegen met een toepasselijk requisitoir op basis van art. 47 van de lijfstraffelijke rechtspleging. Hij achtte hem gehouden dit alsnog te doen "daar het hem als ambtenaar van het O.M. niet kan vrijstaan *propria auctoritate* te beslissen in hoeverre de bij de brieven des aangeklaagden priesters bedoelde praëjudiciële quaestie al of niet geadmiteerd, en de procedure mitsdien al of niet ten civiele vooraf gerenvoeyerd zoude moeten worden".
- 52) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 36, doss. 2500.
- 53) Sinds zijn vestiging op bataafs grondgebied had Van Velde de Melroy verschillende malen bij Smeyers gelogeed.
- 54) ARA Den Haag, l.c.
- 55) NAN, archief rechtbank 1e instantie, 1819, bundel 4, R.N. 121. De bijbehorende stukken bevinden zich niet in deze bundel.
- 56) Hij dicteerde het bericht met de opdracht het te laten opnemen "zonder echter eenige melding te maken door wien zulks gezonden is". Het Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant plaatste het op 2 juli, de Arnheemsche Courant deed hetzelfde op 10 juli, cfr ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969. Het bereikte resultaat bracht Consген er toe deken Hermans op te dragen een soortgelijk proces te doen beginnen tegen de hierboven reeds genoemde van der Heiden, die zich op aanstoken van Smeyers de goederen van een broederschap van de Kevelaarse processie in de augustijner-statie had toegeëigend. Ik heb niet kunnen achterhalen of ook dit proces doorgang heeft gevonden, cfr archief bisdom Den Bosch, AK 2-5.
- 57) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 58, doss. 3969.
- 58) ARA Den Haag, l.c.
- 59) Cfr een uitvoerig bericht hierover in de Nijmeegsche Courant van 30 maart 1819. Le Sage Ten Broek nam dit bericht over in zijn Godsdienstvriend met de schampere opmerking dat hij hetzelfde verwacht had van "die dagbladen, welke in het vorige jaar zooveel over den eerwaarden pater Smeyers geschreven, en hem zoo veel ten laste gelegd hebben", cfr Godsdienstvriend 3(1819)50-51.
- 60) Archief van de nederlandse augustijnen te Culemborg, Retroacta 2, Holl. Missie, Comm. Gen., 1816-1895, 1.
- 61) Zijn brief van 4 november 1818, l.c.
- 62) L.c.
- 63) L.c.
- 64) Hij werd de opvolger van Kerstjens die op 7 januari was overleden. De functie van deken werd echter aan Caspar Barth. Melchior toevertrouwd, cfr archief bisdom Den Bosch, AK 2-5.
- 65) Archief bisdom Den Bosch, AK 2-5; cfr Schutjes 5, 288.
- 66) ARA Den Haag, R.K. Eredienst 48, doss. 3360.
- 67) Nog in 1846 hebben de augustijnen pogingen gedaan om de bediening van de statie terug te krijgen. De pogingen liepen echter op niets uit. Cfr archief bisdom Den Bosch, AK 31-21.

KERKVISITATIES

onder bisschop Zoes (1615, 1617, 1623)
(aanvulling der publicaties in Deel XXVII)

door

H. HENS

De visitaties van kerken, kapittels en kloosters hebben in de loop van het bestaan der BOSSCHE BIJDRAGEN voortdurend de aandacht van de redactie gehad.

De initiatiefnemer en permanente hoofdredacteur van het tijdschrift, Mgr. Th. Goossens, gaf zelf de eerste stoot aan de publicatie daarvan door de verslagen van de visitatiereizen van bisschop Laur. Metsius gedurende de jaren 1571 en 1572 op te nemen in de delen II tot en met VI.

Daarnaast heeft pastoor, later Mgr. Frenken, de meest productieve medewerker van het periodiek, wiens publicaties met de regelmaat van de klok verschenen *), niet nagelaten alles, wat er betreffende visitaties in het bisdomarchief aanwezig was, op te sporen en onder de aandacht van belangstellenden te brengen. In deel VIII maakte hij reeds attent op de visitaties, die in Helmond gehouden waren in de jaren 1541 tot 1626¹⁾, en in zijn werk

*) In de loop van de 30 delen van dit tijdschrift werden niet minder dan 56 artikelen van Frenkens hand opgenomen, waarvan enkele een heel deel vulden t.w. het dagboek van bisschop Ophovius en de visitatieverslagen onder de bisschoppen Masius, Zoesius en Ophovius, terwijl andere b.v. betreffende apostolisch vicaris Ant. van Alphen, het grootste gedeelte van een jaargang uitmaakten. Zijn productiviteit was soms zo groot, dat Mgr. Goossens er bezwaar tegen had alles wat uit zijn pen vloeide onder de eigen naam van de auteur op te nemen. Zo verschenen in deel XXII en XXIII een paar artikelen onder de cryptische initialen A.v.d.St.

Het is hier misschien de juiste plaats om als 'n laatste hulde aan de in mei 1968 op 88-jarige leeftijd overleden auteur 'n opsomming te geven van de meer uitvoerige publicaties, die door hem in boekvorm in het licht werden gegeven, waarbij dus artikelen in dit en andere tijdschriften dan de Bossche Bijdragen buiten beschouwing worden gelaten. Van hem verschenen:

Gedichten van Pieter Bogaers 1805-1833 (schuilnaam van Frenken, destijds kapelaan in Helmond: Helmundanus), 1917.

Genealogieën van eenige voornamen, aan elkaar verwante Meierijsche Geslachten, met medewerking van Jhr. Mr. A. van Sasse van Ysselst,

"Documenten betreffende de Kapittels van Hilvarenbeek, Sint-Oedenrode en Oirschot" publiceerde hij verslagen van de visitaties van de drie genoemde kapittels onder de eerste zes bisschoppen van het bisdom, terwijl hij voor Hilvarenbeek en Sint-Oedenrode ook melding maakt van enkele vroegere inspecties.

Vooraf echter in de delen XXV en XXVII heeft Frenken alles bijeengebracht, wat hem uit het bisschoppelijk archief in handen kwam. Achtereenvolgens bespreekt hij de activiteit van de eerste drie Bossche bisschoppen, Sonnius, Metsius en Crabeels, van wie de laatstgenoemde in tegenstelling tot zijn voorgangers — overigens om begrijpelijke redenen — het minst kon presteren. Daarna komen Masius, Zoesius en Ophovius aan de beurt, die òf persoonlijk òf door gevolmachtigden onderzoek instelden naar de toestand in parochies, kloosters en kapittels.

Bij de behandeling van de visitaties onder Zoes en Ophovius moest de schrijver constateren, dat een aantal verslagen niet meer te vinden was in het bisdomsarchief. En hij somt dan een hele reeks van parochies op, die volgens Schutjes blijkens diens notities in zijn Geschiedenis van het Bisdom gevisiteerd waren ²⁾. Hij kon niet vermoeden, dat deze archiefstukken zich bevonden in handen, althans tussen de onoverzienbare stapel papieren, van redactiesecretaris Goossens, die ze blijkbaar in verband met zijn

¹⁾'s-Bosch-A'dam-'s-Hage, 1918.

De oude Schutsgilden van Helmond, 1922, Helmond.

Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeek, St. Michielsgestel 1932 (overdruk uit Bossche Bijdragen XI bl. 174-301)

Helmond in het Verleden I-II, 1929 (uitgave van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetensch. in Noordbrabant).

Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten, 's-Hertogenbosch, 1948 (uitgave alsvoor).

Documenten betreffende de Kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot, 's-Hertogenbosch 1956 (uitgave alsvoor).

De oude Denaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het Aartsdiakenaat Kempenland, uitgave in samenwerking met Dr. G. Bannenberg en H. Hens, deel I, 1968, deel II 1971, Nijmegen.

Vermeld zij nog, dat Frenken bij zijn dood 'n hele reeks persklare publicaties naliet, waarvan de belangrijkste wel zijn die betreffende het klooster "Mariënwater" alias Coudewater, het handschrift-Kivits, verder een groot aantal aanvullingen op Schutjes en — om in de sfeer van dit artikel te blijven — 'n artikel over de visitatie van het klooster Soeterbeek in 1683.

publicaties, waarover in het begin van dit artikel, van het bisdom geleend had, maar "vergeten" om ze te rechter plaatse terug te bezorgen.

Om nu het werk van Frenken te vervolledigen en aldus zijn publicaties op het terrein der visitaties af te ronden laten we hier volgen, wat we nog konden achterhalen. Hiermede is dan alles gepubliceerd wat het archief van het bisdom aan visitatieverslagen uit de 16de en 17de eeuw bevat. Alle hier volgende gegevens zijn een aanvulling van hetgeen in deel XXVII is opgenomen.

Allereerst dan 'n completering van de kerkvisitaties van bisschop Zoes uit het jaar 1615. Na de gegevens betreffende Sint-Michielsgestel (bl. 101) moet volgen het verslag omtrent Drunen:

In Drunen 11 Novembris 1615

D. Iohannes Vrancken religiosus Tongerloensis annorum 33 a septem annis pastor habet 400 circiter communicantes, habet quosdam suspectos de haeresi. Nullos habet adulteros aut concubinarios. Dicit aliquando beneficia erecta et fundata in ecclesia, et iam interiisse, et carere rectoribus, et munimenta aliqua esse sub manibus secretarii. Est et beneficium in capella de Cuyck sub invocatione S. Iohannis et Ewoldi, cuius rector D. Godfridus Vlierdenus, canonicus Buscoducensis, sub onere 2 missarum, sed celebrat Pastor unam. Magistri fabricae et S. Spiritus debent adhuc computum praeteriti anni, et magistri fabricae sub concione negant circumire, quod pastor tamen eos rogavit.

Vervolgens kunnen worden ingevoegd op bl. 132 de Acten van de pastoorsvergadering van het dekenaat Orthen op 16 aug. 1617. Hierbij zij aangetekend, dat de notities, die marginaal werden aangebracht, tussen haakjes cursief zijn weergegeven. Hoewel de notities niet van de hand van Zoes zijn, moeten ze toch namens hem (zie de eerste notitie) zijn aangebracht.

Acta in Congregatione Pastorum Capituli ³⁾ Ortensis praesentibus RR.DD. Officiali Phil. Zoerendonck et Decano Ortensi ⁴⁾ anno 1617 die 16 Augusti.

Mota est difficultas super contrahentibus matrimonium cum haereticis: quaeritur an Pastores talibus possint assistere in locis ubi exceptis tribus aut quatuor familiis reliqui sunt haeretici.

(*Committitur Dno Zoerendonck ut agat cum doctoribus Lovaniensibus*).

An dealbatores linteorum diebus festis possint dealbare lintea? Moniti aliquoties a D. Pastore in Vucht, non alias adferunt rationes quam quod in civitate Buscoducensi impune istud exerceatur, deinde quod nisi talibus diebus istud faciant, mercatores alio lintea sua transferant. (*Expendatur in Vicariatu*).

Quid de iis qui in partibus haereticorum comitantur funera, ad sunt baptismis eorum et suscipiunt proles. (*Idem*).

Quid de obligationibus coram scabinis passatis? (*Est provisum in Concilio Provinciali Mechliniensi*).

Alem.

DD. Decanus et Pastores susceperunt in se agere cum Ghilda Stae Odoradae (sic), ut redditus possint applicari primissario. Quoad funeralia iura putant ea solvenda ut in locis vicinis; quoad pyxidem, quia media necdum suppetunt, pastor habebit negotium istud commendatum. (*Fiat ut in locis vicinis*).

Berlikem.

Haereticus ibi, non peccat nisi omissione, et habitat in castro domini Comitum Overeinden, a quo cum spe notabilis fructus posset moneri, cum in eius sit ministerio. (*Fiat monitio*).

Bohoven.

De pecuniis vacuis ecclesiae dicit D. Pastor inde confectum esse calicem, reliquam partem asservari pro aliis ecclesiae ornamentis et reparatione turris quae minatur ruina. (*Habeatur ratio in proxima visitatione utrum haec omnia sint peracta*).

Boxtel.

Quoad debitum Wilhelmi vander Wegen, arbitratur D. Pastor medium efficax fore, si Rev. mus D. dignetur super isto negotio scribere ad scoltetum. (*Scribatur*). Quoad specialem Missam pro defunctis adhibebit diligentiam, ut capitulum cui istud incumbit, talem fieri curet. (*Proxima visitatione inquiratur, an sit factum*). Suggestus procurabitur (*Idem*); aedituos vero circumire pastor non iudicat expedire propter quotidianas oblationes, quae satis magnae sunt. (*Expendatur haec ratio de circumitione*). Idem nihil scit de pastore in Liemd.

Dinter.

Parebit monitioni factae super confectione mulsi. Quoad missas dicit se praeter missas curae incumbentes tantum habere onus trium missarum, et cum quotidie celebret, putat se isti oneri satisfacere. (*Videatur in proxima visitatione. Per occasionem examinetur particulariter super contentis in visitatione decani de missis*).

Druenen.

D. Pastor dicit aediles circumire, et incepit exequi iniuncta per D. Decanum; monebit etiam secretarium ut communicet cum R.mo Dno. (*In proxima visitatione videatur quo fructu fiat executio*).

De modo ordinandi de officio in Cuyck aget D. Pastor cras cum R.mo Dno. (*Dixit quod relinquerit officium Dominicanis ad annum*).

Deinde dicit rescriptiones ⁵⁾ omnium beneficiorum in ecclesiis parochialibus ordinis Praemonstratensium Rdm D. Praelatum sibi velle vendicare. (*Cumulative hoc intellegendum est* ⁶⁾).

Dungen.

Monebit aediles ecclesiae, sed parvum sperat fructum. Similiter monebit decanos Ghildarum quod aliquoties dicit se fecisse. (*Videatur fructus*).

Empel.

D. Pastor serio monitus est sub poenis in instructione, dicit item honestum locum praeparatum pro repositione Venerabilis Sacramenti, necnon fontem esse mundatum. (*Moneatur vanden Ancker ad computum*).

Esch.

Dicit D. Pastor capsulas aut scutellas esse praeparatas, proposuit de consensu operandi in festis. (*Sufficit consensus Pastoris, dummodo intimetur scolteto*).

Gemonden.

Pastor promisit se executioni mandaturum quae in visitatione ultima ipsi a Decano fuerunt iniuncta. Idem sub poena 6 floren. pro prima vice monitus, ut a tabernis abstineat, promisit emendationem. (*Videatur in proxima visitatione*).

Gestel.

Dicit D. Pastor quod forestarius Wilhelmus Georgii Folders colligat fructus beneficiorum B. Mariae et Catharinae, et de reliquis fuit monitus. (*Quaeratur cui solvatur et quis faciat sacra*).

Haren.

Curabit exequi iniuncta, quoad missas putat eas esse reducendas, et suscepit in se quod monebit capellanum ut infra tres septimanas exhibeat Rmo Dno libellum supplicem pro reductione facienda, similiter putat ipsum non posse satisfacere oneribus missarum. (*Curetur executio*).

Loon.

Pastor monitus curabit praestanda a capellano, et asserit hactenus fuisse facta, nisi forte quando capellanus vadit cum Venerabili Sacramento ad locum vicinissimum Sprange; deinde dicit se habere libros necessarios ad officium. (*Videatur in proxima visitatione*).

Curabit etiam per se vel per idoneum catechizari. Propter multitudinem haeticorum dicit non occurrere promptum remedium. 3 aut 4 familias dicit esse quae frequentant coenam Calvinistarum, et promittit se primo tempore quoque designaturum Rmo Dno dictas familias in scriptis.

Oisterwyck.

De facto fructus ad instantiam Dni Pastoris sunt arrestati.

Roosmalen.

Pastor loquetur Rmo Dno.

Vucht Lamberti.

Dicit D. Pastor se litteras Ghildarum petiisse, et iterato petet eas ab ipsis.

Vucht Petri.

Suscepit in se benedicere pueris cum reliquiis Sancti Machuti, salvo salario ex oblatiis.

Waelwijck.

D. Pastor suscepit conditionem propositam a Rmo Dno, et proponet eam Praetori; putat tamen aequius fore, si semper computus fiat in ecclesia, de quo ante discessum Rmo Dno loquetur.

Als laatste onderdeel van deze aanvullende publicatie komen dan de door Frenken tevergeefs gezochte (zie bl. 190) visitatieverslagen, die speciaal de dekenaten Orthen en Oss betreffen en plaats vonden in het jaar 1623 ⁷). Deze visitaties werden gehouden tijdens het episcopaat van Nicolaas Zoes (1615-1625) en namens hem door de pastoor van Alem, J. v. d. Meijden, en de pastoor van Loon-op-Zand, Ger. Otten. Wegens deze laatste omstandigheid zou hetgeen nu volgt ingevoegd dienen te worden in hoofdstuk IV van deel XXVII, waarin de visitaties door de landdekens zijn opgenomen, en wel na de vermelding van de visitaties van het dekenaat Oss in 1615 (bl. 174).

Visitatio districtus Orthensis cum annexis pro anno 1623, facta per Pastorem in Alem et Pastorem in Loon opt Sandt.

Reverendissime Domine. In cursu visitationis huius anni pauca observavimus reformanda, plurima vero plurimum commendanda. Floret modo in districtu Orthensi lectio catechistica. Ecclesiae collapsae et deformatae olim modo bene se habent. Pastores enim cum plerique doctrina et pietate fulgeant quae reformanda inveniunt pro viribus reformare nituntur: sequentia tamen eaque paucissima Reverendissimae Verstrae Paternitati insinuanda operi pretium duximus.

Vucht S. Lamberti.

Nihil invenimus quod reformandum sit, nam templum noviter redintegratum interius nitidum, sacramenta et sacramentalia honesto et decenti servantur loco. Computus ecclesiae et mensae Sancti Spiritus tempore congruo coram Pastore et scabinis redduntur. Conquestus autem est d. Pastor (qui satis videtur diligens, quamvis valetudinarius) quod hoc anno habuerit 40 aut 50 communicantes minus quam anno praecedenti eo quod fugiant ad aliam parochiam ibidem.

Vucht Sancti Petri.

D. Pastor sedulus et probus monitus a nobis ne falcem mitteret in messem alienam, invito praesertim Pastore loci; respondit se a Vestra Rev.ssima Paternitate potestatem habere iuvandi in ista parochia quoslibet quovis tempore. (*Nostra intentio non fuit illi dare potestatem nisi de consensu Pastoris loci*). Plurimi hic superfuerunt sacrae hostiae propter incertum communicantium numerum, ut dicebat Pastor; ne autem intercurrat alicuius corruptionis periculum illum monuimus ut tempestive sumerentur.

Gestel Michaelis.

Aedituorum unus ab anno 14° [1614] non fecit computum, sed alter a duobus annis. Primum serio monuimus ut pararet se circa festum S. Ioannis Baptistae, nisi alias iustissimas malit incurere poenas. (*Inquirendum an fecerint*). Habitat hic Adriana Coen tantum suspecta de haeresi. Debet claudi coemeterium ne bestiae ingrediantur, quod aeditui procurabunt. D. Pastor et eius capellanus subditis suis grati sunt.

Gemonde.

Invenimus hic altaria et reliqua ecclesiae ornamenta non adeo nitida et pura, qua de re moniti aediles; paupertate tum ecclesiae tum communitatis sese tuebantur. Verum cum ecclesiae bona

annue ascendant ultra aut circa centum florenos, eos obnixe rogavimus, similiter et d. Pastorem, quatenus decorem domus Dei diligere et serio cordi habere velint. Nullos publicos hic pagus habet haereticos, sed aliquos scandalosae et dissolutae vitae, nam Coenrardus Martini et Elizabetha Gerardi simul turpiter habitant. Item Wilhelmus de Lepper et Maria Wouterssen. Reliqua utcumque bene se habent.

Liemde.

Pastor novitius ⁸⁾, probus et doctus gratus subditis diligenter incumbit officio, sed difficilem hic Pastor repperit modum administrandi Venerabile Sacramentum aegrotis contra reverentiam tanti Sacramenti, qui prima opportunitate mutari debet nec tolerari, quod quam citissime praestabit. 2° In ipso sacrario debet velum aliquod lineum substerni SS. Sacramento. 3° Vasculum aquae benedictae desideratur. 4° Aeditui nondum fecerunt computum, facturi tamen prima occasione. Mensa Spiritus S. satis pinguis 100 et 50 in paratis et sex modios siliginis annue recipit. Communicantes circiter 700, omnes ad unum communicarunt.

In Boxtel.

Aeditui non potuerunt exhibere computum propter mortem secretarii Leijten, computus vero praesentis anni nondum facti sunt. D. Pastor modo existens secundum dona sibi data diligentissimus gnaviter officio suo incumbit. Conqueritur de Patre confessario Clarissarum praesertim in confessionibus audiendis.

Esch.

Ecclesia nitida bene se habet, sed sacrarium debet nonnihil mundari et velum substerni. Computus tam ecclesiae quam mensae Sancti Spiritus a Pastore diligenter exscriptus et in ordinem redactus est. In utroque notabilis summa praeter expensas superest.

Helvoirt.

Pastor bonus et licet senex diligens tamen in concionando, similiter cappellanus. Omnes communicarunt exceptis Ioanne Iudoci et Sibilla Wilhelmi publice haereticis. De computu utroque nulla difficultas. Clausura sive operculum fontis debet mutari et refici, quod aeditui se facturos promiserunt.

Cromvoirt.

Cappella habet pulchrum altare et novum suggestum politum. D. Theodorus pro talento sibi a Deo dato satis bene fungitur suo officio. Ecclesiae pavementum nonnihil fractum refici debet. Aedituus et magister S. Spiritus computum fecerunt in Vucht.

Haren [bij Oisterwijk].

Pastor sedulus bene loquitur de sua communitate. Omnes communicarunt, nullos habet suspectos aut publicos haereticos. Sed hic catechismus deest. Cappellanus defectu sanitatis dicit se non posse. D. Pastor hoc anno vendidit (habito consensu Reverendissimi Domini) domum quandam ecclesiae. Venditionis pretium attigit circiter 240 fl. et id totum ad usum ecclesiae applicatum est. Uterque computus factus est et adhuc superest. Coemiterium claudi debet.

Oisterwyck.

D. Pastor absens Lovanium petierat. Sacramentalia et reliqua ecclesiae ornamenta satis bene se habent. D. Pastor concionator est et catechista zelosus. Vita reliquorum sacerdotum a subditis probatur, singulis dominicis et festis canunt horas.

Habet haec ecclesia quinque altaria prophanata, inter ea unum etiam summum est. Computus mensae Sancti Spiritus et fabricae nimis differuntur, nam ab octo annis magistri mensae Spiritus Sancti non fecerunt computum, nec aeditui a quatuor annis. Neque in acceptatione officii praestant praedicti iuramentum. Scandalosae vitae homines in hoc municipio non reperiuntur nisi quidam Iudocus Vriendt qui in secundo consanguinitatis gradu sex aut septem proles suscitavit. Item Gerardus Petri Poeters qui ex fratris sui uxore unam procreavit prolem.

In cappella Berckel.

Sunt tria altaria consecrata. Rector est D. Everardus qui per se facit officium dominicis et festis, et in hebdomada duo adhuc sacra quamvis ad plura ex fundatione teneatur, reliqua ex dispensatione Reverendissimi Domini ad tempus relinquuntur. Dnus quoque Ioannes de Weer habet ibidem missam hebdomadalem.

In Udenhout.

Est unicum altare adhuc prophanatum. Rector qui supra D. scilicet Everardus facit officium per Dnum Egidium sacerdotem in Loon, rector autem ratione beneficii praestat per eundem D. Egidium qualibet hebdomada duo sacra exceptis dominicis et festis.

In Loon opt Sandt.

Septem sunt altaria in hac ecclesia, unum tamen non est consecratum. Pastor omnem adhibet diligentiam ut ecclesiam ornet, subditos doceat, haereticos convertat, nam hoc festo multum discrevit quondam impiorum numerus. Pueri tam in schola quam in templo optime instruuntur in pietate et bonis moribus. Custos

iuvenis sed timens Deum, in actu visitationis fecit professionem fidei. Computus ecclesiae a tribus annis non est factus, sed ordinarie diutius differunt propter exiguitatem proventuum. Fontis cooperculum sive tegumentum mutari et reparari debet.

Waelwyck.

Multas imo deplorandas in hoc municipio tam a Pastore quam communitate audivimus quaerelas. Pastor communitatem, communitas Pastorem vice versa accusat. Optandum esset in loco hostibus fidei tam obvio et vicino maiorem reperiri pacem. Aeditui et magistri S. Spiritus non faciunt computum coram Pastore. Reliqua quoad statum ecclesiae et subditorum mores, Reverendissimo Dno satis nota studio omittimus: hoc dissimulare non possumus, quod debeant in choro claudi fenestrae vitreae prope summum altare ne sacrificium aut pluvia, nive aut vento impediatur. Valde etiam hic necessarium est sacrarium pro SS. Sacramento, nam cogitur Pastor de monasterio Sacrosancta secum deferre et ad idem non sine maximo incommodo et irreverentia secum semper referre. Nos iura nostra pro extructione exigui sacrarii aedituis assignavimus, nam parvis expensis in altari fieri poterit. Fons quoque necessario videtur cingi et claudi debere maxime propter haereticorum improbitatem.

Drunen.

Pastor diligens tam pro externis quam internis, omnes fere communicarunt. Manent sub eodem tecto Godefridus Emont et Maria Petri neque ad solemnizationem matrimonii procedunt. A septennio magistri mensae Sancti Spiritus non fecerunt computum. Aeditui vero non fecerunt a quatuor annis, nec agnoscunt iis in rebus Pastorem. Ghilda Sancti Gregorii⁹⁾ non procurat ulla sacra, quamvis ex mente Pastoris ad aliqua teneantur. Coemiterium difficile his praesertim temporibus claudi poterit. (*Monendi ut prima oportunitate faciant computus*).

Cuijck.

Baptizatur hic reclamante Pastore Drunensi sine fonte tantum in aqua benedicta sine ulla necessitate. Debent ab ecclesia arceri columbae quod facile fieri poterit si foramina obstruantur. Hic non fit catechismus ne quidem in schola cum tamen sint simul cum externis amplius quam 500 communicantes. Rector beneficii Sanctae Annae fuit Dnus Vlierdenus canonicus, sed resignavit, officium istius beneficii plane negligitur et neglectum fuit amplius quam octo aut septem annis. Custos Ioannes Timmer-

mans promotus Lovanii probus iuventutem in fidei rudimentis instruere suo modo se paratum offert.

Visitatio districtus partim adhuc Orthensis et totius fere Ossensis pro anno 1623 ¹⁰).

Roosmalen.

Dnus Pastor huius parochiae vir bonus et sine dolo, diligens in suis functionibus de multis conquaeritur: 1° quod cum habeat septingentos fere communicantes et in fide integros uno dominicis et festis diebus contenti sacro vivere debeant, quod satis miserum et dolendum videtur, maxime cum in ecclesia sit beneficium S. Mariae fundatum sub onere Missae dominicalis, cuius beneficii rector est D. Petrus Cuijsten qui post Missam dictam etiam teneretur legere Miserere et Deprofundis et populum aspergere aqua benedicta. Nihil autem horum in loco fit, nec a decennio factum est. 2° Conquaeritur quod in cappella de Roosmalen una tantum Missa in hebdomada celebretur, cum tamen secundum beneficii fundationem deberent fieri quatuor Missae. Valet hoc cappellae beneficium circiter decem libras. 3° et hoc aeditui et magistri mensae Sancti Spiritus significarunt quod multa nimirum bona tam fabricae quam mensae S. Spiritus imo etiam quaedam capellae praedictae bona temporum difficultate perierint. 4° quod trabes ecclesiae praesertim in choro corruptae sint ac vetustate corrosae defecerint adeoque maxima egeat ecclesia reparatione. A tribus annis aeditui non fecerunt computum, sed prima opportunitate sese paratos offerunt. Aeditui contendunt cum magistris mensae S. Spir. propter certam terrae petiam; res iam dudum est delata ad D. Officialem eiusque finem optant. Cetera quoad sacramentalia (nisi quod debeat substerni velum Venerabili Sacramento) aliaque ecclesiae ornamenta bene utcumque se habent, sed tolli debet tympanum Ghildarum quod in loco alto et honestiori iuxta crucem Domini haerebat, quod et fiet.

Berlicom.

Hic omnia bene se habent, nisi quod Theodorus van Dooren qui contraxit matrimonium cum Anthonia Henrici separatim ante eiusdem consummationem vivere debeat, nam tota culpa est in uxore quae contracto matrimonio maritum suum repudiavit. Non-genti fere hic sunt communicantes et omnes communicarunt excepto quodam Waltero Rodano qui de haeresi videtur suspectus. Lectio catechistica hic silet, quum resumere vel Pastor vel eius capellanus debeat.

Heeswyck.

Nec hic quicquam reformandum occurrit, nam omnia satis nitida: sacrarium, fons, altaria decenter ornata. D. Pastor quamvis pedibus aeger saepe concionatur et invisit aegrotos. Computus mensae Sancti Spiritus et ecclesiae stato tempore factus est et deductis utrimque oneribus notabilis summa superest. Nullus hic haereticus est aut suspectus. Onera trium beneficiorum debite in loco praestantur. Tantum: pavementum in laterali choro D. Virginis refici debet. Aeditui super hoc moniti se facturos promiserunt.

Sequitur districtus Ossensis.

Nulant.

Pastor hic qui olim, Reverendissimo satis notus. Multa sine ordine proposuit et intricatis verbis sibi in multis iniuriam fieri conquestus est. Nos ne iis sine fructu inhaereremus monuimus Pastorem ut omnes suas difficultates cum ordine et ratione scripto exciperet easque Reverendissimo Dno solvendas offerret quo annuente caetera lustravimus. Aeditui nullam habent bonorum ecclesiae administrationem. Ecclesia haec praedives est, habet quadraginta octo iugera terrae, tamen multa hic desunt tam quoad ecclesiae decentem ornatum quam quoad reliqua necessaria, nam campana hic deest, et necessaria hincinde reparatio, oportebit itaque inquirere in quem usum ecclesiae bona expendantur. Magistri mensae Sancti Spiritus cum tamen ab anno fuerint constituti necdum fecerunt computum. Sed in postremo computu praeter expensas et eleemosinas factas superfuerunt centum floreni et sex, et 7 asses, et insuper insolutae manent restantiae, per magistros praesentes exigendae, et fere perveniunt usque ad summam octoginta florenorum. Domicella in Geffen non solvit modios illos siliginis quos ab antiquo debet, et cum sub iudice lis sit a subditis neglecta, nihil solvit. (*Agatur cum Capitulo Buscoducensi pro solido remedio in his negotiis*).

Geffen.

Est nonnulla inter D. Pastorem et Dnum de Geffen discordia, consequenter inter parochianos. Magistri mensae S. Spiritus a tempore immemorabili non fecerunt computum quod cum sit contra ecclesiae laudabilem consuetudinem et ordinationem praesentes serio monuimus quamprimum suum computum instituant. Similiter nec aeditui computum fecerunt a multo tempore. Causam huius erroris supra tactam discordiam esse plurimi opinantur. Aeditui tamen ecclesiae tectum refecerunt superiori anno, cum enim antea ex stramine, nunc ex tegulis constat. Multa

interim ornamenta interiora desunt, sed paupertate sese excusant. Quingenti hic sunt communicantes, et omnes communicarunt.

Hees.

Pastor hic bonae vitae probus et honestus optime subditos instruit tam in concione quam catechismo. Quingentos et quinquaginta fere communicantes habet, qui omnes communicarunt. Altaria sunt quinque, sed nulla consecrata. Ecclesia nitida et satis pro tempore ornata est. Sed quoad politicum huius communitatis regimen multa reperiuntur absurda. Aeditui imprimis hic non solent facere computum. Magistri mensae Sancti Spiritus qui ante octo aut novem annos in officio fuerunt, similiter nunquam computarunt. Hoc autem fere modo bona tam ecclesiae quam Sancti Spiritus administrata fuerunt. Debitores quidem monentur, sed si solvendo sint difficiles, non satis urgentur. Unde fit ut plurimae restantiae maneant hucusque insolutae. Imo aliqua bona pauperum partim temporum difficultate partim et mala huiusmodi administratione ita perierunt ut repeti vix possent. Item est hoc loco quoddam fundatum hospitale pro peregrinis cuius bona ratione non absimili reguntur. Provisor domus nunquam facit computum, cum tamen (ut Pastor adstruit) illum ex fundatione teneatur reddere coram Vicario, scabinis et provisoribus. Nos quantum in nobis fuit omnibus his periculum aperuimus quo sese involutos sentient aliquando eosque monuimus ut aliam regendi formam inducant, alias ad hoc auctoritate Reverendissimi Dni protinus compellendos esse.

Nistelroij.

D. Pastor bonus senex aberat. Sequentia vero a Dno Pastore in Hees et aedituis etc. intelleximus. 600 sunt communicantes et omnes communicarunt quod mirum nobis visum fuit eo quod quidam Ioannes Henrici et Iacoba filia Ioannis Michaelis contraxerint Sylvaeducis sponsalia in 3° affinitatis gradu et ita sponsalibus illicitis contenti simul cohabitant, unam prolem suscitaverunt. Ista cohabitatio a triennio incepit nec de communione repelluntur. Qua de re Pastor monendus est uti fecimus per Pastorem in Hees et alios. Ecclesiae substantialia bona sunt: tectum, parietes, pavementum, sed ornamenta vilia satis et sordida: tabernaculum Domini debet refici ut firmiter claudatur. Aedituorum unus fuit a 13 annis, alter ab uno fere anno, hic ut supra non solent facere computum. Sic nec magistri mensae Sancti Spiritus, sed eos multis rationibus propositis tandem induximus ut promitterent sub finem officii sui se facturos coram Pastore et scabinis computum. Commendator Gemertanus¹¹⁾ detraxit huic

ecclesiae annum redditum modii siliginis cum dimidio. Similiter detraxit custodi modium similiter siliginis, qui redditus debebatur illi sub onere illo ut statis temporibus ecclesiae provideret de materia sacrificii quod iam onus subit ecclesia. Quo fundamento nitatur commendator non satis constat. Communitas vendidit malis hisce temporibus scl. a quadraginta fere annis certos redditus siligineos ex bonis pauperum ad usum eiusdem communitatis; communitas vero intuitu istius beneficii sive iniusti istius emolumentum pauperum terras liberas relinquit ab exactionibus. Poterit Reverendissimus Dnus placitum suum opportuno tempore declarare. Debites mensae Sancti Spiritus solvunt pactiones siligineas in pecunia, sed magistri cum protestatione recipiunt pecunias, nam ad speciem omnino sunt reducendae.

Oss.

Habet hic Pastor, Reverendissimo notus, 1000 et 300 fere communicantes et tantae multitudini deest lectio catechistica. Magna est negligentia rectorum beneficiorum in hac ecclesia in praestandis praesertim oneribus, omnia altaria excepto summo satis inculta imo nuda apparent. In choro cistae et sarcinae quamplurimae contra honorem Venerabilis Sacramenti conglobantur et reponuntur cum tamen ecclesiae navis sit amplissima. Pastor monitus super hoc dixit se impedire minime posse, quare auctoritate Reverendissimi Dni emendandum erit. Anthonius Huberti et Arnoldus Gisberti aeditui non fecerunt computum ab anno 1619, parati tamen sunt, ubi lis finita et succisa fuerit. Bona aliqua ecclesiae aliquando ignota pridem recuperata sunt aedituorum diligentia. Magistrorum mensae Sancti Spiritus unus a viginti, alter a decem annis fuit in officio, computum noluerunt ostendere, quem coram scabinis ostendisse satis superque illis videbatur. Communitas haec omnino inculta et agrestis optimum desideraret cultorem.

Berchem.

D. Pastor in officio diligens nihil omittit quod ad Dei gloriam et subditorum salutem et ecclesiae ornatum facere videtur. Habet 600 communicantes, nullum habet haereticum aut suspectum. Tria sunt altaria, nullum est consecratum. In altari B. Virginis est fundatum beneficium sed propter senium rectoris non fit officium. Custos senex discessurus est, in eius locum assumptus sacerdos sive cappellanus pro instructione iuventutis et catechisandis rudibus. Aeditui praecedentes necdum computum fecerunt, et nisi proxima occasione se paraverint compellendi sunt.

Restantiae plurimae insolutae manent pro mensa S. Spiritus et ascendunt ad ducentos aut trecentos fere florenos, et nisi acriter etiam interposita Reverendissimi Dni autoritate urgeantur debitores, nihil omnino fiet. Altare superius debet tegi propter pericula et sordes decedentes.

Haren (bij Megen).

D. Pastor boni cordis et socialis est. Centum et triginta circiter communicantes habet et nullos de haeresi suspectos, custode excepto qui in fide catholica Pastori non videtur sincerus. Schola hyberno tempore praesertim exercetur in ecclesia, cum tamen sit domus lectionibus deputata. Pastor monitus omnem culpam reiicit in communitatem. Hic singulis bienniis fit computus, sed antiquae restantiae manent insolutae. Godefridus Megen et aliqui alii in festo SS. Philippi et Iacobi contra voluntatem expressam Pastoris laborarunt et saepius in anno festivis diebus laborant cum scandalo infirmorum. Conquaeritur etiam communitas quod sacra ex fundatione debita subinde negligantur.

Megen.

Pastor sedulus et in officio serio excubat. 200 et 20 fere habet communicantes. Ecclesia sive capella parva satis sed venusta et nitida, reliquaque omnia bene se habent nisi quod custos cum simul sit forestarius ¹²⁾ officio suo subinde desit, et tres familiae omnino et ex toto sint infectae et tres aut quatuor ex parte.

Macharen.

D. Pastor nihil omittit quod ad ecclesiam promovendam et ornandam facere posset, nam ecclesiae ornamenta, sacrarium, fons, altaria decenter nitida sunt. Aeditui iurati ante duos annos fecerunt computum et pro sequentibus parati sunt. Neque de mensa Spiritus Sancti ulla difficultas occurrit.

Teeffylen.

Pauper sine ductore communitas, nam Pastor aut ingenii tenuitate aut cerebri infirmitate incautus aliquando exempla de se dissolutae conversationis praebet, quare omnino monendus, ut secum habitet et caveat a potu. [*Evocetur Dnus Pastor*]. Ecclesia sane miserrima telis aranearum sic deformata ut horrorem aspicienti incutiat. Corpus Domini, sacratissimum Sacramentum in corporali sine sacrario quasi in altero Bethleem asservatur. Monuimus Pastorem et cum magistris mensae Sancti Spiritus aedituos ut templum ocius purgarent, nonnihil ad decorem domus Dei et ex propriis conferrent, quibus annuentibus perreximus in

Littoijen.

Hic vero Pastor minime deest officio suo tam apud subditos quam vicinos extraneos haereticis subiectos. Ducentos proprios communicantes habet et illi omnes uno excepto communicarunt, extraneos vero profitentes fidem sine certo numero. Sed ordinaria et saepius dicta difficultas etiam hic reperitur, scilicet restantiae a multis annis negliguntur, et magistri Sancti Spiritus a sex annis computum non fecerunt. Aeditui rarius (ut et in plerisque aliis ecclesiis) sub concione circumeunt.

Lith.

Pastor hic quae sua sunt serio tractat, quae Dei non item. D. Thomas cappellanus post summum sacrum concionatur et Pastor post primum Sacrum ordine inverso. Vix visitat aegrotos et rarissime sacramenta illis administrat. D. Hubertus est qui fuit. Pignus quoddam beneficii Dni Huberti alienatum est et pecunia inde recepta nondum est hypothecata ideoque praefatus D. Hubertus urgeri debet ne illa disperdatur. Magistri mensae Sancti Spiritus ad interrogata noluerunt respondere, quare ex parte confusi discessimus.

In Kessel, Maren et Alem propter temporis brevitatem non est facta hoc anno visitatio. Si quid in pagis prioribus sit difficultatis, id sciri poterit a Seminarii praeside ¹³). In Alem vero omnia mediocriter sese habent, nisi quod aliqui census pecuniales parvi tamen ad suos debitores temporis intervallo reduci vix possint. Aeditui cum seduli sint, omnia tentabunt.

- 1) Deel VIII bl. 157-167.
- 2) Deel XXVII bl. 215 noot 3.
- 3) Capitulum betekent hier: dekenaat.
- 4) Franc. van Gestel.
- 5) De jaarlijkse opgave van de bestaande beneficiëes en de nakoming van de daaraan verbonden verplichtingen. Zie Bannenbergh, Frenken, Hens. De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek etc. Inleiding bl. XIV.
- 6) Deze nota betreft de opgave van de beneficiëes: deze moest zowel aan de bisschop als aan de prelaat gedaan worden.
- 7) De vermelding van Frenken B.B. XXVII bl. 215 noot 3, dat Orthen en Oss gevisiteerd zouden zijn in 1622 en 1623 berust op een vergissing (of drukfout?) bij Schutjes, waar onder Liempde het jaartal 1622 vermeld wordt, hetgeen evenwel 1623 moet zijn. Alle hier volgende visitaties werden gehouden in 1623, zoals uit het opschrift blijkt.
- 8) Henricus van Grinsven, in 1622 pastoor geworden. Zie Schutjes IV bl. 696. Met de door Sch. vermelde "Henricus pastor Liemdensis", die op 16 juni 1658 in het Oirschotse trouwregister als getuige optreedt, wordt niet Henr. van Grinsven, maar Henricus Swolfs bedoeld, die vanaf 1 nov. 1647 de parochie Liempde bediende. Zie Bossche Bijdragen XXIV (1956-57) bl. 245vv.
- 9) Moet wel zijn: S. Georgii, St. Jorisdijlde.
- 10) Aangezien geen nadere aanduiding van de visitatie wordt gegeven, veronderstellen we, dat deze eveneens door de meergenoemde pastoors van Alem en Loon-op-Zand zijn gehouden.
- 11) Commandeur van de commanderij der Duitse Orde.
- 12) Vorster of gerechtsdijenaar.
- 13) Joannes Gijsberts, sinds 1622 president van het door Zoes in 's-Hertogenbosch gestichte seminarie. Deze was geboortig van Maren en Kessel. Sinds 1612 was hij ook deken van het dekenaat Oss, welke functie hij vermoedelijk behouden heeft, toen hij president werd. Zie Schutjes II, 185 en III, 32.

HET TESTAMENT VAN DE BOSSCHE BOUWMEESTERS ALART DUHAMEEL EN JAN HEYNS

Natuurlijk hebben allen die op min of meer wetenschappelijke basis hebben geschreven over de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, de bouwmeester Alart Duhameel en diens zwager Jan Heijns behandeld. Wij zelf deden dit in ons artikel *Bossche architecten ten tijde van Jeroen Bosch* in *Brabants Heem*, 22 (1970) 154-164. Een beknopte uiteenzetting volgt in deel V van het *Nationaal biografisch Woordenboek* (Brussel) voor wat Duhameel betreft. Jan Heijns zal nog volgen in *Brabants Heem*.

Het laatst heeft Jan Mosmans in zijn kapitale werk *De St Janskerk te 's-Hertogenbosch. Nieuwe geschiedenis* (Den Bosch, 1931, p. 235) over het testament van de beide architecten gesproken. Door de bemiddeling van de archivaris van St Jan, H. Hens, is het ons mogelijk geworden een afschrift te nemen van beide testamenten, of wat daarvoor mag doorgaan. Want men zal zien, dat deze notariële stukken niet de eigenlijke officieel, notarieel vastgestelde, testamenten zijn, maar een aanvulling bevatten die voor de historicus niet zonder belang is.

Bij de publicatie hiervan vleien we ons met de gedachte, dat het een postuum eerbetoon is aan onze grote vriend Mgr. Th. Goossens, die bij leven zo belangstellend uitzag naar publicaties over zijn geboortestad en zijn dierbare St Jan.

Den Bosch, 3 juni 1971

P. Gerlach O.F.M.Cap.

Testament van Alart Duhameel

In nomine Domini. Amen. Per hoc presens publicum instrumentum cunctis pateat evidenter et sit notum quod anno a Nativitate eiusdem Domini millesimo quingentesimo quinto, indictione octava, die vero duodecima mensis Decembris, Sanctissimi in Christo Patris ac Domini nostri, Domini Iulii divina providencia Pape secundi anno tercio, in mei notarii publici testiumque infrascriptorum ad hoc vocatorum et rogatorum presentia, personaliter constitutus, honestus, providus necnon discretus vir videlicet **MAGISTER ALARDUS DUHAMEEL**, opidanus seu incola opidi Antwerpiensis, Cameracensis dyocesis, licet in lecto egritudinis decumbens, mente tamen sanus et discretione vicens, sensuumque suorum divina sibi favente clementia per omnia bene compo(n)s existens, considerans et in mente sua cordialiter revolvens naturam humanam fore nimis fragilem et labilem mortemque esse certam ymmo certissimam, horaque eiusdem mortis nichil incertius fore, attendens inquam, dictum prophete sic dicendo: "Dispone domui tue, quia morieris tu et non vives", idcirco ob salutem anime sue nolens decedere intestatus, ymmo divina largiente gracia volens anime sue salubriter providere sana deliberatione ac maturo consilio per ipsum prius desuper habitis, ut asseruit de bonis et rebus suis, sibi a Deo altissimo super hanc terram collatis et concessis, suum fecit et ordinavit et condidit testamentum, ultimam et extremam declaravit finalem voluntatem in hunc modum et formam subsequentes:

In primis igitur dictus testator ex certa sua scientia cassavit, revocavit et annullavit omnia et singula testamenta sua, per ipsum preteritis temporibus coram quibuscumque personis, tam auctenticis quam privatis, sub quacumque verborum forma facta, condita et ante presentem diem quomodolibet ordinata, ac ea omnia et singula unacum omnibus et singulis contentis in eisdem, pro cassatis, revocatis et annullatis testamentis haberi voluit et esse mandavit, cupiens et desiderans dummodo sue presenti ordinationi testamentarie et nulli alteri per ipsum prius condite, fidem credulam et indubiam adhiberi volens etiam et cordialiter affectans, quod hec presens sua ordinatio testamentaria ac omnia in eadem contenta valeant et plene robori obtineatur firmitatem et // efficaciam nomine et iure testamenti seu codicilli vel codicillorum aut saltem eo modo, quo quevis ultima voluntas cuiuslibet decedentis melius, firmitus valere possit et debeat secundum jura scripta aut pias et canonicas sanctiones non obstante, quod non omnes solemnitates, quae in legibus caventur, in hac sua pre-

senti ordinatione testamentaria sint expresse vel etiam observate. Item de voirs. testateur Gode almechtich, Marien synder gebenedider moeder, ende allen den hemelschen geselscape syn edel ziele [bevelende] soe wanneer sy scheidt sall van synen sterfelycken lichame, begerende alsdan synen dooden lichame begraven te worden in de Borchkercke Tantwerpen, gestaen in onser Liever Vrouwen Capelle, alsoe verre dat mogelijk is.

Item JAN HEYM, hoerschoutet tot shertogenbossche is sculdich den voirs. MEESTER ALAERT DUHAMEEL testateur off zynen erfgenamen, van huwelycken goeden in huwelycxer voerwaerde mit zynder natuerlycker dochter GOESSEN des voers. MEESTER ALAERTS huysvrouwe gelooft, alsoe dat instrument der huwelycxer voerwaerde specificceert ende verclaert, de somme van tweentwintich Rynsguldene ende vyfthien stuvers eens, den gulden gerekent tot twintich stuvers, van welcken penningen voirs. de voirs. testateur geeft ende maect der gulden van onser Liever Vrouwen in Sint Jans kercke bynnen der voirs. stadt van shertogenbossche ses rynsguldene eens, ende toverscot vander voirs. summen geeft ende maect hy der fabryken vander selver Sint Jans kercke, ende dese voirs. penningen soe sellen die kerckmeesters van onser Lieven Vrouwen voirs. crigen ende vervolgen mit minnen oft mit rechte. Ende oft geboerde, dat de voirs. JAN HEYM bewys doet, den rechte genoech zynde, dat hy voldaan heeft ende den voirs. testateur nyet sculdich en kent, soe sellen alsdan die mombers des voirscreven testateurs zoene [Sebastiaan] de voirs. legaten ende ghiften in all voldoen ende betalen van des kynts gedeelt.

Item de voirs. testateur begeert eenen sarck, binnen Antwerpen liggende inden eekhof, hem toebehoerende van thien voeten lanck ende ses voeten breed, vercocht te worden ende voer de penningen daer af comende by synen nae bescreven executeurs missen te doen doene, al tot den eynde vanden penningen toe, ter lavenissen zynder sielen ende voirt allen // den ghenen daer hy in gehouden is.

Item de voirs. MEESTER ALAERT testateur geeft ende maect ende kent ende belyt sculdich te zyne van rechten wittigen schulden zynen wittigen soen SEBASTIAEN van synen moederlycken goeden hem gebleven: de somme van vyf en seventich Rynsguldene eens, welke penningen hy voer vuyt hebben sal vanden gereetsten goeden, die daer gevonden sullen warden nae de aflicheyte van zynen vader testateur voirs., voer welke penningen MEESTER JAN HEYNS borge staet ende gelooft heeft te voldoene ende zyn eygen scult daer af gemaect voer die wit ende

rechte der voirs. stadt vanden bossche.

Item de voirs. testateur geeft ende maect synder huysvrouwen anderhalff marck silvere eens, te weten twaleff uncen off die weerde daer voer, voer pyn ende arbeyt by hem geleden. Ende voirt sal de selve zyne huysvrouwe vuyt dragen ende aenveerden allet tgeen, dat zy by hem te huwelic gebracht heeft sonder yemants tegenseggen, ende daer mede vuyt den sterfhuys blyven, nyet belast oft becommert mit zynder scult.

Item de voirs. testateur geeft ende maect alle syn ander goeden die daer euveren ende gevonden sullen wardden nae synder aflivicheyt boven dit tegenwoirdich testament, kerckelycke rechten ende voirt boven alle andere wittege sculde hoe die zyn, zy zyn haeffelycke oft erffelyke, waer ende tot wat plaetsen die gevonden sullen worden, synen wittigen soen SEBASTIAEN voirs. ende zynen gerechtigten erfgenamen, welck overschot die naebescreven executeurs vercoopen selen ende de penningen daer aff comende, aen leggen aen renten oft anders tot des voirs. SEBASTIAENS behoefte ende profytte.

Item inden sterfhuyse des voirs. testateurs zyn gevonden in gereden gelde thien ponden vlaems, thien scellingen ende vyff groten ende half, welcke penningen voirs. gegeven syn in handen van COLYN LAMBRECHTS, om daer mede te veldoene den voirs. MEESTER JANNEN HEYNS, die borge staet voer des kints moederlyken goeden als voirs. is.

Item de voirs. testateur kyst, deputeert ende constitueert // syne ende dees syne testaments executeurs, de wyse ende discrete mannen COLYN LAMBRECHTS cruyenyer voirs., CORNELIS DE GHEET ende MEESTER JANNEN HEYNS, logimeester tot shertogenbossche voirscreven, stellende ende settende alle ende yegelycke syne goeden, haeffelycke ende erffelycke, yegewoirdige ende toecomende, waer die gelegen zyn ende mit wat name die genoemt syn, die hy achter hem laten sal, in haer lieden handen, gevende ende verlenende den selven zynen executeuren, ende elcken van besunder volcomen macht ende auctoriteyt alle ende yegelycke zyne goeden voirs. ter stont nae syn doot te aenveerden, die offs noot zy te vercoopenen, te vertierenen totter volvuernissen ende executien van des voirs. staet, ende de voirs. legaten te distribueren, gevende oick den selven synen executeuren volcomen macht dit tegenwoirdich testament, offs noot zy te verantwoirden ende in recht te sustineren tegen de ghene, die dat souden willen impugneren, voer alle rechten, gheestelycke oft weerlycke. Ende voirtane te doene daer inne dat goede duechdelycke executeurs sculdich syn in een yegelycx testa-

ment van doene, voir welcken last, pyn ende arbeyt de voirs. testateur geeft ende maect elcken van hen dertich stuyvers eens.

Super quibus omnibus et singulis promissis dictus testator pecijt a me notario publico infra scripto sibi fieri atque confici unum publicum instrumentum vel plura publica instrumenta.

Acta fuerunt hec in opido Antwerpiensi, in domo inhabitationis dicti testatoris, sub anno, indictione, mense, die et pontificatu prescriptis, presentibus ibidem honestis et providis viris, videlicet WILHELMO VERGHEEST, nauta, et LAMBERTO, custode dicte ecclesie castri, opidanis seu incolis dicti opidi Antwerpiensis, Cameracensis dyocesis, testibus fide dignis ad premissa testificanda, vocatis pariter et rogatis.

Et EGO WALTERUS BRUYNZEELS de Antwerpia, Cameraensis diocesis apostolica auctoritate NOTARIUS, quia premissis omnibus et singulis, dum sicut premittitur, fierent et agerentur unacum prenominatis testibus, presens interfui // eaque omnia et singula sic fieri vidi et audivi. Idcirco eadem in notam et presens publicum instrumentum manu alterius, me aliunde occupato, fideliter scriptum exinde extrahi feci et in hanc publicam formam redegi, signoque et nomine meis solitis et consuetis ac propriis signavi et subscripsi. In fidem et testimonium omnium singulorum premissorum rogatus et cum instantia requisitus.

Anno millesimo quingentesimo septimo, secundum stilum Curie Romane, indictione decima, die vero mercurii vigesima septima mensis Ianuarii, hora nona vel quasi ante meridiem, pontificatus Sanctissimi etc. IULII pape secundi anno quarto, in mea notarii publici et testium infrascriptorum presentia personaliter constituti, honorabiles et honestus Dominus NICOLAUS CRAENE, ARNOLDUS VAN SCORLEN, LAMBERTUS KYVIT, WILHELMUS DE BERCHEYCK et IOHANNES GYSSELE, presbyteri beneficiati vel alias deservientes in ecclesia divi Iohannis Evangeliste busciducensis, Leodiensis diocesis ex una, —, necnon IOHANNES HEYNS, lapicida et magister fabrice ecclesie predictae primarius ex altera partibus. Dicti presbyteri non vi, dolo, metu, fraude, sed libera mera et spontanea voluntate, publice ac palam recognoverunt et confessi sunt, quod ad rogatum et requisitionem ac instantiam dicti IOHANNIS HEYNS singuli ipsorum quattuor unam, ac dictus dominus WILHELMUS duas missas singulis septimanis pro redemptione anime quondam MAGISTRI ALARDI DUHAMEEL, oppidani et incole, dum vixit, Antwerpiensis, per unum integrum annum celebrarunt, ita et sub eo ordine, ut singulis diebus singule misse ex ordine dicerentur

GISTRUM DOMINICUM etc.

ACTA fuerunt hec in domo mei notarii sita in die Corte Nustr., presentibus ibidem honestis viris videlicet IACOBO MALART, virgifero opidi Antwerpiensis et ARNOLDO DIE MAN, droech-sceerder, opidano opidi Antwerpiensis, Cameracensis dyocesis testibus fide dignis etc.

Ita est MARCELIUS SERVATII de LANDONCK

Ad premissa

notarius subsignavit

Anno millesimo quingentesimo octavo, indictione undecima, die sabbato quinta mensis februarij in mea notarii publici et testium infrascriptorum etc. constituti, honorabiles Domini viri NICOLAUS CRANE, ARNOLDUS VAN SCORLE, LAMBERTUS KYVIT, WILHELMUS DE BERCHEYCK et IOHANNES GIJSSELE, presbyteri beneficiati seu alias deservientes in ecclesia Sancti Iohannis Busciducensis, supra dicta non vi, dolo, metu, fraude, sed sua spontanea voluntate recognoverunt et ex certa sua scientia confessi sunt, quod pro singulis missis, de quibus supra confessi sunt, se remuneratos et praemiatos a IOHANNE HEYMS [!] perceperunt, singuli tres florenos rhenenses et cum quitantia de huiusmodi salario videlicet pro singulis missis trium florenorum, quod se extendit ad summam octodecim florenorum rhenensium prout supra.

ACTA sunt hec in ecclesia Sancti Iohannis Busciducensi anno, indictione, die, mense quibus supra. Presentibus ibidem honestis et honorabili Domino PETRO DE LYSHOUT et PAULO DE ROY, musico, testibus ad premissa vocatis pariter et rogatis.

Signatum per me WILHELMUM BORSALIENSEM, notarium

(Archief Kathedrale Basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch.
Dossier: Bouwingen en herstellingen; Bouwmeesters)

Testament van Jan Heyns

CLAUSULA TESTAMENTI MAGISTRI JOHANNIS HEYNS

In nomine Domini. Amen. Tenore presentis publici instrumenti cunctis pateat evidenter et sit notum, quod anno a Nativitate eiusdem Domini millesimo quingentesimo decimo sexto, indictione quarta, mensis januarii die quinta, pontificatus sanctissimi in Christo Patris et Domini nostri, Domini Leonis, divina providentia huius nominis pape decimi, anno sui pontificatus tertio, in mei notarii publici testiumque subscriptorum presentia personaliter constitutus, honestus et discretus vir magister JOHANNES HEYNS artificus lapidarius ecclesie collegiate Sancti Johannis Evangeliste opidi Busciducenis, Leodiensis diocesis, qui licet corpore aliquantulum languens, stans et ambulans, sanus mente ac ratione et intellectu vicens, sensuumque suorum per omnia, Dei mediante gratia, bene compos existens, attendens provideque considerans quod presentis vite conditio statum habet instabilem et ea que visibilem habent essentiam, tendunt visibiliter ad non esse, idcirco ne inopinatus mortis casus eum rapat improvisum seu minus bene paratum, de bonis et rebus suis, sibi a Domino Deo super hanc terram collatis et concessis, suum fecit, condidit et ordinavit testamentum, eiusque ultimam et extremam declaravit voluntatem secundum modum et formam subsequentes prout et quemadmodum in vulgari sequitur:

In den name Gods. Amen. Meester Jan HEYNS werkmeester der kerken van synt Jans in schartoghenbosch, gaende staende, synre synnen ende verstans wel mechtich synde, maict syn testament ende vuythersten wille in formen ende manieren hier nae volgende, bevelende syn ziele als se van zynen lichaem gesceiden sal syn, Gode van hemelryck, Marien synre ghebenedider moeder, synt Evangeliste zynen patroen ende voerts allen den hemelschen Heer, willende ende bevelende, datmen syn wittige sculden terstont na synder doot betalen sal, ende hem nae doen een behoerlycke ende tamelycke vuytfaert nae synen staet, begerende zyn begraeffenisse in den choer van Onser Lieven Vrouwen Bruederscap inder voirs. kercke.

Item beset voer syn onrechtverdich goet, indien hy ennich hadde, der fabryken van Sinte Lamberts kerck tot Ludick twee stuvers eens. Item beset der fabryken van Sint Jans kerke voirs. voir syn sepulture wyff ende twintich Rijnsgulden van xx stuvers tstück eens, van zynen gereden penningen, die hy achter laten sal, te betalen.

Item beset der selver fabryken van Sint Jans een juweel van

peerlen berduert, dat hy op zynen mouwe te dragen plach, byde fabryckmeesters ter stont nae synre doot aen te weerden.

Item beset dat selver fabryck noch drie blaeu pilaren, liggende opten kerckhoff ende die basamenten van witten steen, liggende opten selven kerckhoff aende muere tegen vrouwe Bacx huys over.

Item beset noch der selver fabrycken, ter stont nae synre doot aen te weerden, allen syn instrumenten van sagen, bomen, beyn-telen, daer inne hy besterven sal, ende tot zynen ambacht dyen-ende zyn etc. ut in forma meliori.

Item om dit voirs. syn testament ende vuytersten wille tot eenen goede eynde te brengnen, soe kyest, eligeert ende deputeert tot zynen executoren ende truhenderen eerbare, discrete mannen **MEESTER CLAESSEN DIE BONT**, synen swager, ende **MARCELISSEN VAN EKART**, biddende hem dat sy in sgeens dat boven geruert is, best willen doen etc.

Acta fuerunt hec in domo habitationis domini et magistri **BARTHOLOMEI DE MEERLAER**, pastoris Ecclesie parochialis de Blaerthem necnon beneficiati ecclesie Sancti Johannis Ewangeliste opidi Busciducensis, sita in vico Hynthamerensi dicti opidi sub anno, indictione, mense, die et pontificatu praescriptis, presentibus ibidem dicto Magistro **BARTHOLOMEO** et **THEODRICO LUDOVICI de OERSCHOT**, clerico Leodiensis diocesis, testibus fide dignis, premissa testificantibus, vocatis pariter et rogatis.

Concordat presens clausula cum testamento principali ac originali de verbo ad verbum, quod attestor **ARNOLDUS BOEST** presbyter manu ac signo minuto proprijs ad supradicta notarius.

Ita est **ARNOLDUS BOEST** presbyter
ad supradicta notarius

(Archief Kathedrale Basiliek van St. Jan te 's-Hertogenbosch.
Dossier: Bouwingen en herstellingen; Bouwmeesters)

REGISTER VAN PERSONEN (DEEL XXX)

- Achte O.S.A., Ferd., 57
 Aken, Gillis v., 86, 96, 103, 142
 Albers S.J., P.H., IV
 Alexandre O.Carm., Pierre, 85-86, 141
 Alphen, Antonius v., apost.vic., 6-7, 9, (29-31), 33-34, (37-38), 46-47, 52, 54, 56-57, 189
 Amersfoort, Wolter v., med.dr., 129-131, 149, 154
 Ancker, v. d., 193
 Andelst, Marten v., 90, 105, 109, 144, 152
 Arssen, Gisbert, past., 145-146
 Aytta, zie: Viglius
- Backers, Meus, 95, 148**
 Baert, Gaert, 144
 Balen, Joh. G. v., prior, 115, (146), 153
 Barrett, J.A., vic.gen., 55
 Barthols, Gerrit, 103
 Becker, fam., 61, 63, 80
 Beeck, Wouter v., 63-64
 Beghin, B., kanunnik, 65
 Berch, Thijs op den, 95
 Bercheijck, Wilh. de, pr., 212, 214
 Berenwout, Dymrna, 62-63, 80
 —, Jacob, 62
 Berkhof, mr. G.W., 182
 Bernaerts, Vulmer, 90, 145
 Bernarsz, Otto, 103
 Beijer, Joannes, 141
 Biel, Clara, 96, 106, 151
 Biesman, Gerart, 106, 152
 Blanckaert O.Carm., Alex., 118, 153
 Block, Coenraet, 89, 106, 144, 152
 —, Jan, 144
 Boest, Arnold, pr., 83, 208
 Bont, mr. Claes de, 208
 Borret, A.E., past., 3
 Brancadoro, mgr. Cesare graaf, kardinaal, 25, 56
 Brandsma O.Carm., Titus, IV
 Bredenbach, Mathias, 153
 Brimeu, Charles de, graaf, 154
 Broeck, v.d., 61
 Brukeler, Meus v., 148
 Bruninx, Joh., pr., 72
- Bruynzeels, Walt., notaris, 212-214
 Bruysten, Ant., past., 185
 Bungeners, past., 55
 Burgh O.S.A., Joannes v.d., 54
 Bylandt, Adr. v.d., 91-93, 152
- Campo, Lazarus de, 153**
 Candidus O.Carm., Alex., 118, 153
 Caprara, mgr. J.B., kardinaal, 24
 Castro O.S.A., Joannes de, 54
 —, Nicolaes a, 90, 98, 101-102, 144
 Cauthals, fam., 78
 Ceelen, Laurens, pr., 81
 Chapelle, Thomas de la, 85, 141
 Chimarrhoeus, Paulus, 94
 Ciamberlani, mgr. Luigi, internuntius, 6, 11, 17-18, 20, 29-30, 36-38, 45-47, 50-51, 54, 56-58
 Clerck, fam. de, 78
 Clockgieters, Cornelis, 62
 —, mr. Jaspar, 62
 Cock, Anna, 106
 Coen, Adriana, 195
 Consalvi, mgr. Ercole, kardinaalstaatssecr., 21, 23, 33-35, 39-42, 45, 48-49, 51, 55, 57-58
 Consgen, F.A., secr., 2-3, 7, 9, 14-16, 19, 39, 47, 52, 54, 59, 158, 164-165, 184-185, 187
 Cooltuyn, Corn., past., 102, 150
 Coppin, Jean, 86
 Cornelisz, Bockel, past., 90
 —, Petrus, pr., 81
 Corte, Pieter de, biss., 85, 141
 Coutereau, K., kanunnik, 69-70
 Crabeels, Clemens, biss., IX, 190
 Craene, Nic., pr., 212, 214
 Cramer, Jac.J., aartspr., 56
 Cranevelt, mr. Joost v., 103, 134, 154
 Cremer, Loeff, 94
 Croy, Charles de, biss., 86, 141-142
 Crupers, Hugo, 75
 Curtius, zie: de Corte
 Cuysten, Petrus, rector, 199
- Deyn, Derck, 149**
 Diemer, Joachim, kap., 88-89, 105, 143-144
 Donderbier, Dirck, pr., 92
 Donck, Maarten, past., 90, 144

Register van Personen (Deel XXX)

- Dooren, Th. v., 199
 Drieux, Michel, 86, 141
 Dugnani, A., kardinaal, 46
 Duhameel, Alart, X, 206, 209-214
 —, Sebastiaan, 210-211
 Dulcken, Godschalk v., 95
 Duijs, Derrick, 89, 106, 152
- Ekart, Marcelis v., 208
 Elsen O.Praem., Gerlacus v.d., IV
 Elsenius, Petrus, 107, 152
 Embrechts, Jac., abt, 70
 Emont, Godefr., 198
 Erp, Bened. Tielens v., past., 93
 Everswaert, Mart., vice-past., 97, 149
 Eijcken, Jan L. v.d., 90, 96
 Eijnde, fam. v.d., 79
- Folders, Wilh. G., 193
 Fonck, M.W., vic.gen., 163, 178, 184, 186
 Franssen, Ferd., IV, VI
 Frencken, Clara, 91
 —, Jacob, 91
 Frenken, mgr. A., past., VI, IX, 189-191, 194, 205
- Garderen, Joh. v., 117-118, 121
 Geerlyncx, Jan, 93
 Geerts, Jan, 68
 Gelder, R. v., deken, (3), 14, 17, (28), 53
 Geldorpius, Henr., 90, 145
 Gelre, Derick v., 146
 Gestel, Franc. v., deken (191), 205
 Gheet, Corn. de, 211
 Gherits, Barbara, 100
 —, Elizabeth, 196
 —, Jan, kap., 123
 —, Marten, 106
 Ghert, mr. P.G. v., 56
 Gheijn, P. v.d., 66, 78-79, 82
 Gielen, Walter, 71
 Gielis, Joh., 101, 152
 Gils, Anthonius v., VII
 Glaesmaeckers, Corn., 95
 Glaser, solliciteur, 1
 Goerts, Adr., 73
 Goossens, mgr. prof. dr. Thomas J.A.J., I-VIII, 189-190, 206
 Goubau d'Hovorst, M.J.F.G. ba-
 ron, minister, 1-6, 21-23, 48-50, 52-53, 55, 57, 155-166 passim, 175, 178-179, 183, 186
 Granvelle, kardinaal, 145
 Grinsven, Henr. v., past., (196), 205
 Grouwell O.P., Berndt, prior, 87-90, (107), 136-137, 142-143, 152, 154
 Gijsberts, Arn., 202
 —, J., past., 205
 Gyssele, Joh., pr., 212, 214
- Haaren, P. v., pr., 19-20, 156-166 passim, 176, 180, 184-186
 Haarlem, Floris v., 90
 Hagens, Jan, 63-64
 Haméricourt, Gérard, abt, 96
 Hanegraaf O.Praem., Corn., past., 65, 82
 Hannen, Vinc., 81
 Hapert, H. v., IV, VI
 Hastenrath, Theunis v., 95, 148
 Hatert, Joh. v.d., past., 145
 —, Peter v., past., 146
 Haze, Bernd de, past., 102-103, 134-136, 138, 150-151, 154
 Helden, Petrus, pr., 213
 Hénin-Liétard, Max. de, graaf v. Bossu, 118, 153
 Henrici, Anth., 199
 —, J., 201
 Hensburch, Joh. v., deken, 88, 143
 Hensen, mgr. dr. A.H.L., IV
 Herben, Mathias, 77, 84
 Herentals, Martin v., 69
 Hermans, G.A., deken, 3, 187
 Hert, Gerrit in 't, past., 89, 144
 Heust, Peter, 148
 Heijden, v.d., 165, 187
 —, Jac. v.d., past., 2, 14-16, 20-21, 36
 Heijm, Goessen, 210
 —, Jan, hoogschout, 210
 Heijns, Jan, X, 206-208, 210-214
 —, P. Nic., 69
 Hille, Thijs, 95
 Hoernken, fam., 65, 78, 80
 Huberti, Ant., 202
- Ingenhoven, mr. Jan, 93
 Isenburg, Johan v., aartsbiss., 153

Jans, Jud. W., 73
 Jansz O.P., Dirck, prior, 90
 Judoci, Joanna, 196
 Julius II, paus, 209, 212
 Juten, G.C.A., past., IV-V

Kanis, Geertruid, 152
 —, Johan, 152
 Karel V, keizer, 68, 85-153 passim
 Kemerlinck, Henr., 93, 146
 Kermpt, Wouter v., 75, 84
 Kerstjens, Jac., past. deken, 1, 4,
 (13), 16, 53, 188
 Kessel, Barth, v., 67
 Kronenburg C.ss.R., J.A.F., IV-V
 Kruiningen, Joh. v., 97
 Kruitwagen O.F.M., Bonaventura,
 V

Kuper, Derck, 101
 Kijnen, Willem, 71
 Kyvit, Lambert, 212

Lalaing, Philippe de, graaf, 108-
 110, 119, (128, 137), 152
 Lambrechts, Colijn, 211
 Lamers, A., past., 16
 Landonck, Marc. Serv. de, 214
 Laps, Joannes, pr., 81
 Lemmens, O.F.M., C., past., 4,
 186
 Leo X, paus, 207
 Lepper, Wilh. de, 196
 Lethmaet, Herman, 97-99, 148
 Leijten, secr., 196
 Libres, W., 91, 145
 Lieshout, Petrus v., 214
 Lindanus, Wilhelmus, biss., 154
 Linne, Thijs v., 91, 95, 148
 Litta, mgr. Lorenzo, kardinaal, 9,
 11-12, 24, 29-30, 35, 46, 56
 Loer, zie: Lueren
 Loon O.Praem., Gerard v., abt,
 74-75
 Lopez, Joannes, 141
 Lossers, Liesbeth, 106, 152
 —, Sibert, 106
 Lueren, Joh., 106, 152
 Luther, Maarten, 94, 100, 122, 152
 Luwere, Aug. de, notaris, 113

Maanen, C.F. v., minister, 155, 157
 Maes, Thomas, 94, 119-120
 Magret, Dominicus, 67

Register van Personen (Deel XXX)

Malart, Jac., 214
 Man, Arn. de, 214
 —, mr. J. de, 182
 Mandemaeker, Jan Arn., 103
 Maria v. Hongarije, koningin-re-
 gentes, 85-154 passim
 Martini, Coen, 196
 Marijne, H.L., pr., 14
 Masius, Gijsbertus, biss., IX, 189-
 190
 Mazio, mgr. R., 24, 26, 39, 55-56
 Méan, mgr. F.A.M.C. graaf de,
 prins-biss., 25, 55
 Meerlaer, Barth. de, past., 208
 Megen, Godefr., 203
 Melchior, Caspar B., deken, 188
 Merle, E.Wzn. de, zie: Merula
 Merula, Angelus, past., 96-97, 122,
 148
 Mesets, Michiel, 71
 Metsius, Laurentius, biss., IX, 189-
 190
 Meuwese, Alphons, IV
 Meijden, J. v.d., past., 194
 Michaelis, Jacoba J., 201
 Middelhuys, Macarius, 91, 145
 Miert, S.J., L. v., V
 Moelen, Pieter v.d., 77
 Moer, Aleid (d.v. Jaspas), 62-63
 —, Anna (idem), 62-63
 —, Corn. Jan Jasparsz., 62-63, 77
 —, Elisabeth, 2e vrouw v. Will. 63
 —, O.Praem., Gerard (Jan Jas-
 persz.), past., 62-64, 71, 80-81
 —, Gobelinus Sr., 60-68, 72, 78-
 82
 —, Gobelinus (Wzn.), 63-64, 81
 —, Grietken (d.v. Willem), 63-64
 —, Grietken (1e vrouw v. Willem),
 64
 —, Jan (Sr.), 61
 —, Jan Gzn., 61
 —, Jan Jaspersz., 62-64, 77-78
 —, Jaspas, 61-64, 68-71, 73-80, 83
 —, Katharina (d.v. Gobel), 61-63
 —, Katharina (d.v. Jaspas), 62-63
 —, Katharina (d.v. Willem), 63-64
 —, Magdalena (d.v. Gobel), 61-63
 —, Maria (d.v. Gobel), 61-63
 —, Marijken (d.v. Willem), 63-64
 —, Willem, 61-64, 67-70, 72-73,
 76-79

Register van Personen (Deel XXX)

- , Yken (d.v. Gobel), 61-63
 Montfoort, Marten v., past., 90
 Mooreses, W.S.J., 166-170, 173-175,
 180, 186-187
 Moors O.Praem., Jan, abt, VI
 Mosmans, Jan, V
- Napoleon I, keizer, 25, 53, 55
 Naudts O.S.A., Aug., past., 16,
 19-20, 53, 184-185
 Neister, Thomas, 106, 152
 Neulen, Joh., 91, 146
 Neuten, E., 91
 Nicolai, Adr., kanselier, 91, 107,
 130, 146, 152
 Nieuwland, Nic. v., 97
 Nooy, G. v., aartspr., 56, 58-59
 Nuys, Daem v., 144
 Nijffrick, Roelof v., 94, 147
- Oirschot, Barth. v., 208
 —, Th. Lud. v., 208
 Oostenrijk, Georg v., biss., 127,
 129, 138, 154
 Op den Berch, Thijs, 95
 Ophovius, Michael, biss., VI, IX,
 189-190
 Otten, Gerard, past., 194
 Overeinden, 192
 Overloope, Pierre d', secr., 124,
 153
- Pannekoeck, Godert, 101, 150
 Pauli, Henr., 72
 Pedicini, secr., 18, 20, 38, 54, 58
 Peeters, Maria, 198
 —, W., 165
 Persijn, Hipp., 90, 97
 Philips II, koning, 156
 — de Goede, 67, 69
 Philipse, A.W., proc.gen., 187
 Pius VI, paus, 24
 — VII, paus, 24, 27, 30, 32-33, 36,
 39, 42 vlg., 49, 51
 Pluymmer, Goert, 94
 —, Tyelman, 94
 Poeters, G.P., 197
 Post, mgr. prof. dr. R.R., VII
 Pratanus, zie: des Prés
 Prés, Laurent des, 86, 142
 Prick, Willem, 106, 152
- Raeymakers, Goirt, 91
 —, Joh., 94
 Raemakers O.S.A., past., 16, 19,
 184
 Ravesteijn, Jodocus, 90, 148
 Rees, Peter v., 144
 Reggers, O.P., J., past., 4-5
 Reinhold, graaf, gezant, 23, 34, 40-
 42, 45, 57-58
 Rengers, H., 165
 Richard, abbé, 186
 Roberts, Thomas, 106
 Rodanus, Walt., 199
 Rodeman, Joh., 83
 Rogier, prof. dr. L.J., III, VIII
 Roll, Nic., 150, 154
 Roos, T., 139
 Roosmalen, H. v., past., 4
 Rotelli, Septimus, vic-gen., 11, 53-
 54, 58, 163, 184
 Rovere, Paul de, kap., 85-86, 141
 Roy, Paulus de, 214
- Sael, zie: Zael
 Sage ten Broek, J.G. le, 51, 187
 Samson, Egidius, 102
 Sasse v. Ysselt, jhr. A. v., V
 Scaeft, Dionysius v.d., abt, 80
 —, Gerard v.d., abt, 62, 70-71, 81,
 84
 —, Hendrik v.d., 62
 —, Lucia v.d., 62-63, 71, 80, 83
 Schenk v. Nijdeggen, mr. F.M.W.
 v., 182
 Schuieren, Jacob v.d., kap., 151-
 152
 Scorle, Arn. v., pr., 212, 214
 Simonsz, Menno, 91
 Smeijers O.S.A., Jac., past., 2-59
 passim, 155-188 passim
 Smit, mr. J.P.W.A., V
 Snyers, Aerken, 91
 Sonnius, Franciscus, biss., 85-154
 passim, 190, VII-IX
 Spee, Hilgert, 94
 —, Joh., 94
 —, Karel, 94
 Spruyt, Joh., 143
 Spyket, Laurens, 106
 Steenberg, Henr. v., 152
 Stelte, Henr., 93

Stocken O.S.A., G. v.d., past., (32), 57
 Stralen, v., past., 145
 Strijen, Corn. v., kanunnik, 86
 Swolfs, Henr., past., 205
 Sijben, M.A., vic.gen., 52

Tapper, Ruard, 86, 90, 96-97, 141, 148
 Tiletanus, Jodocus, 90, 96, 145, 148
 Timmermans, J., 198-199
 Tuldel, Dirk v., 73

Valerii, Steph., 141
 Veghel, Willem v., 68, 78
 Velde, Lazarus v.d., 153
 Velde de Melroy, mgr. J.B.R. baron v., biss., 1-59 passim, 155-156, 158, 160, 163, 178, 180, 184-187
 Veluanus, J. Anast., 87, 116-117, 121, 123, 142 (zie ook: Verstege)

Ven, Wilhelmus v.d., biss., IV-V
 Venlo, Jan v., 84
 Venray, Gaert v., kap., 88, 143
 Verburch, zie: a Castro
 Vergheest, Wilh., 212
 Verstege, Jan Gzn., 87 (zie: Veluanus)

Viglius v. Aytta, 88, 90, 98, 101, 104, 122, 135, 142-145, 149-151, 154
 Vilters, Nic., 72
 Vlierden, Godefr. v., rector, 191, 198
 Vlodrop, Balth. v., 92, 146
 Vos, Arend Dzn. de, past., 97, 148
 Vrancken O.Praem., Joh., past., 191
 Vrencken, Clara, 91

Register van Personen (Deel XXX)

Vriendt, Judocus, 197
 Vrieze, Arnd die, 62-63

Wagenmaker, Dominicus de, 213-214
 Waghevens, fam., 60, 78-79, 83
 —, Hendrik, 71
 —, Simon, 74
 Weeninck, mr. G.J., 182
 Weer, J. de, 197
 Weesenhausen, Loysz. v., notaris, 101, 115, 120, 124, 153
 Wegen, Wilh. v.d., 192
 Weyer, zie: Wier
 Wier, mr. Joh., 93, 146
 Willem I, koning, 1-2, 28-32, 35, 37, 42-45, 50, 53, 56, 59, 155-156, 159-160, 162, 182
 Willem v. Oranje, 118, 153
 Willems, Lambrecht, past., 87, 89-90
 —, Sibilla, 196
 Wilt, G. die, 145
 Witmaecker, Goert, 94
 Wolff, Derck, notaris, 96, 101, 119, 153-154
 Wou, Gerard v.d., 65, 81
 Wouters, Albert, 72
 —, G., 182
 —, Maria, 196
 Wyntham, fam. v., 78
 Wytenhorst, Joh. v., drost, 91

Zael, Gobel, 62
 —, Jan 62-63
 Zoerendonk, Ph., past., 191
 Zoesius, Nicolaas, biss., IX, 189-191, 194, 205
 Zutphen, Hendrik v., abt, 89
 —, Ott Barentsz. v., 151
 Zuylen, Willem v., 147
 Zwichem, v., zie: Viglius v. Aytta

REGISTER VAN PLAATSEN (DEEL XXX)

- Aarlanderveen, 102, 150
 Afferden, 106
 Aken, 118, 163, 178, 184
 Alem, 192, 194-195, 204-205
 Amersfoort, 103-104
 Amsterdam, IV, 16, 19, 37, 53, 62, 90, 103, 151, 184
 Antwerpen, 65, 68-70, 77, 79, 82-84, 103, 124, 144, 153, 209-210, 212-214
 Arcen, 93, 146
 Arendonk, 70
 Arnhem, 65, 87, 91, 96, 101, 103, 107-153 passim, 156, 159, 162, 173, 175-176, 186-187
 Averbode, 62, 64, 67, 70-76, 79-81, 83-84

 Berchem, 202
 Bergen, 91-92, 97, 106, 146
 Bergen-op-Zoom, 100
 Berkel, 197
 Berlicum, 192, 199
 Berlijn, 178
 Blaarthem, 208
 Bokhoven, 192
 Boxtel, 192, 196
 Breda, V, 28, 34
 Brixen, 118
 Broechem (B.), 65-66, 82
 Brugge, 141
 Brussel, 1, 14, 16-19, 86, 88, 98, 122, 125, 136, 141-142, 144, 149-150, 160

 Calais, 65
 Cranenburg, 162-164, 173-183 passim
 Cromvoirt, 196
 Culemborg, 146, 188
 Cuijk, 13-14, 28, 163, 185, 191, 193, 198

 Delft, 87, 90, 102, 145, 150
 Dessel, 66, 82
 Diest, 71
 Dinther, 192
 Doesburg, 101, 150
 Doetinchem, 101, 150
 Dokkum, 89
 Doornik, 86, 129-131, 142, 149

 Dordrecht, 97, 100, 102, 132, 149, 151
 Dreumel, 14-16, 20-21
 Drunen, 191, 193, 198
 Druten, 3, 14, 28, 163
 Duffel, 84
 Dungen (den -), 193

 Egmond, 148
 Eindhoven, 75
 Eksel, 66
 Elburg, 138
 Emmerik, 55-56, 106, 153, 184
 Empel, 193
 Enkhuizen, 102
 Erp, IV
 Esch, 193, 196

 Floreffe, 76
 Frankfurt, 118

 Gaeta, 153
 Garderen, 87, 143
 Geffen, 200
 Geldern, 94, 99, 124, 147
 Gemert, 201
 Gemonde, 193, 195-196
 Gent (B.), 55
 Genua, 36
 Gilze, 81
 Grave, 16, 19, 28, 184
 Gravenhage ('s-), 1, 41, 65, 86, 90, 97, 122, 149-151, 157, 179, 187
 Gravenzande ('s-), 102
 Grefrath, 94
 Groenlo, 101, 132
 Gulik, 96

 Haaren, IV, 193, 197
 Haarlem, IV
 Harderwijk, 137-138
 Haren (bij Mege), 203
 Hattem, 87, 102-103, 116-118, 121, 134-136, 138
 Hechtel, 67, 82
 Heenvliet, 96-97
 Heesch, 201
 Heeswijk, 200
 Helmond, 190
 Helvoirt, 196
 Herck-la-Ville, 55
 Herentals, 78, 84
 Herselt, 71

Hertogenbosch ('s-), bisdom of vicariaat, 7, 9, 12, 28-31, 34, 37-38, 46, III vlg.
 —, stad of meiry, 9, 48, 60-84 passim, 106, 137, 191-192, 200-201, 205-208, 210-211, 213-214
 Hilvarenbeek, V, 190
 Hoogeloon, 62
 Hoogemierde, 62, 76, 80-81
 Innsbruck, 118
 Jerusalem, 77, 81
 Kamerijk, 209
 Kampen, 80
 Keppel, 101, 149
 Kessel, 204-205
 Keulen, 60-61, 63, 68, 78, 96, 118
 Kevelaer, 178, 187
 Kleef, 164, 174, 176-178, 183
 Kleine-Brogel, 76
 Koblenz, 118
 Königswinter, 143
 Kriekenbeek, 94, 119-120, 147
 Lagemierde, 76
 Leeuwarden, 90, 98
 Leiden, 100, 102, 150
 Leuth, 92, 106
 Leuven, 62, 64, 67, 73, 79-82, 85-87, 90, 99, 104, 123, 125, 130, 132-133, 191-192, 197, 199
 Liempde, 192, 196, 205
 Lier, 68
 Lier (de), 97, 148
 Linne, 146
 Linnich, 95
 Lith, 204
 Lithoyen, 204
 Loo ('t), 92
 Loon-op-Zand, 194-195, 197, 205
 Luik, V, 25, 59, 62, 65, 72, 79-80, 93, 127-129, 138, 154, 207-208
 Maasbommel, 185
 Maastricht, 60, 76-77, 79, 84, 96
 Macharen, 203
 Maren, 204-205
 Mechelen, 25-26, 55-56, 60, 71, 78-79, 192
 Meerbeek, 71
 Megen, 138, 154, 203

Register van Plaatsen (Deel XXX)

Metz, 118
 Michielsgestel (St.-), IV, 191, 193, 195
 Middelaar, 92, 146
 Montfort, 91, 95-96, 145-148
 Muiden, 86
 Munster, 26, 58
 Naaldwijk, 90
 Napels, 130
 Nederasselt, 3
 Nieuwenrode, 13
 Nistelrode, 201
 Nuland, 200
 Nijmegen, VII, 3-6, 9, 12-14, 16-22, 24, 28, 30-31, 35-37, 44, 46, 48-49, 51, 53-54, 57, 87-90, 92, 96, 100, 105-108, 127, 138, 143-147, 152, 158-188 passim
 Oedenrode, (St.-), 190, 192
 Oedt (Dld.), 143
 Oirschot, 190, 205
 Oisterwijk, 194, 197
 Ooy, 89, 106, 144
 Ooyen, 92
 Orsoy (D.), 143
 Orthen, 191, 194-195, 199, 205
 Oss, 194, 199, 202, 205
 Oudenaarde, 74
 Oud-Turnhout, 73
 Overasselt, 3-4
 Parijs, 24-25, 65
 Postel, 76
 Puyflijk, 16
 Regensburg, 118
 Roermond, 9, 12, 14, 17, 19-20, 24, 26-27, 34-35, 44, 49, 51, 53-54, 92, 94-95, 114-115, 137-139, 147-148, 154, 178, 185
 Rome, IV, 7, 9-11, 16-18, 20, 22-23, 27, 32-33, 40, 43-44, 46-51, 53, 55, 57, 141-142, 156, 158, 178, 184
 Roosteren, 91
 Rosmalen, 194, 199
 Rotterdam, 102
 Saint-Omer, 65, 79
 Sittard, 60

Register van Plaatsen (Deel XXX)

- Sonsbeck (Dld.), 143
 Spiers, 118
 Sprang, 194
 Straatsburg, 87, 118
 Straelen (Dld.), 115-116, 146
 Swalmen, 96

T
 Teeffelen, 203
 Tienen, 81
 Tongerlo, 65, 82, 84, 191
 Tours, 77
 Trente, 86, 90, 96, 116-117, 137
 Trier, 118, 153
 Turnhout, 74
 — (Oud-), 73

U
 Ubbergen, 106, 152
 Udenhout, 197
 Ulm, 118
 Utrecht, IV, 78, 84, 86, 90-91, 96-
 103, 107-136 passim, 141, 143-
 146, 150-151, 153

V
 Valkenburg, 65, 91

V
 Veghel, IV
 Venlo, 60, 78, 93-94, 106, 115, 119,
 138, 147, 186
 Vught, 192, 194, 196

W
 Waalwijk, 194, 198
 Well, 91-93, 106, 112, 115-116,
 138, 143, 145-146
 Wenen, 23
 Wesel, 89, 144
 Westmalle, 77
 Wiemesmeer (B.), 81
 Windesheim, 115, 146, 153
 Wittenberg, 92, 118
 Wormer, 90
 Worms, 86, 104

Z
 Zaandam, 102, 150
 Zaltbommel, 143
 Zoerle, 71
 Zuidland, 97, 149
 Zutendaal, 80-81
 Zutphen, 101, 131-132, 136, 151
 Zwolle, 87, 108, 137, 142

REGISTER VAN ZAKEN (DEEL XXX)

- Abdij van Averbode, 62, 64, 67,
70-76, 79-80
- Bisdóm Roermond (opheffing), 53,
55
- Bisschopsbenoeming, 54-56
- Breve (pauselijke) van 18 april
1818, 42-43
- Campanologie, 60-84
- Concilie van Trente, 86, 90, 96,
116-117, 137
- Concordaat van Napoleon, 25, 53,
55
- Courant (Nijmeegse), 48-49
- Edelsmeden, 61, 69, 80
- Gallicaanse beginselen, 22, 26, 52,
55
- Gazette générale des Pays-Bas, 50
- Gazette de Liège, 59
- Godsdienstvriend (de), 51
- Grondwet van 1814, 28-29, 56
— van 1815, 29
- Inquisitie, 85-154
- Kerk-inventaris, 165
- Ketterprocessen, 85 volg.
- Klokken in Belgische kerktorens,
65-77
— in Nederlandse kerktorens, 65,
76-77
— (storm-), 82
- Klokkengieterij, 60-84
- Koninklijke Besluiten betreffende
rijkstoelagen aan de clerus, 1-4,
6, 52, 56
- Memoriam mgr. dr. Thomas J.A.J.
Goossens, I-VIII
- Missaal (Norbertijner), 65, 82
- Novicen (aanneming van), 53
- Orde der Augustijnen, 19-20, 53-
54, 57-58, 155 vlg.
- Ordèn (opheffing van religieuze),
11, 53
- Orgelbouwers, 60-84
- Propaganda Fide (Congregatie de),
11-13, 17-58 passim, 155, 157
- Sinterklaasgilde, 106, 152
- Statie der Augustijnen te Nijme-
gen, 155 vlg.
- Strafwetboek (art. 207), 22
- Testamenten Bossche Bouwmees-
ters, 206-214
- Toelagen aan de Hervormde pre-
dikanten, 5-6
— aan de R.K.clerus, 1-59, 155
vlg., 163
- Uurwerkmakers, 74, 83
- Vastenbrief van 1819, 58
- Vicaris-generaal (gezag van de),
25, 55
- Visitaties, 189-205
- Zusters Augustinessen, 92
- Drs. H. J. A. M. Schurink

ALGEMENE INDEX OP DE DELEN I - XXX

Na de normale hieraan voorafgaande inhoudsopgave van Deel XXX volgt hier ten gerieve van de gebruikers van de "BOSSCHE BIJDAGEN", waarvan de verschijning thans beëindigd wordt, een volledige opgave van de inhoud der sedert 1917 verschenen 30 Delen. Deze algemene index zal uit vier onderdelen bestaan:

1. Alfabetische *Index* van de *Auteurs* der ruim 310 opgenomen grotere en kleinere bijdragen, waarbij vervolgartikelen als één bijdrage zijn beschouwd. De artikelen zijn onder de naam van de desbetreffende auteur meestal chronologisch gerangschikt naargelang de inhoud. Verder zijn bijdragen betreffende eenzelfde onderwerp bijeengegroepeerd b.v. die van A. Frenken aangaande Ant. van Alphen en aangaande Helmond. Meermalen zijn ook, ongeacht de chronologie, artikelen van eenzelfde auteur over diverse plaatsen alfabetisch gerangschikt. In deze Index zijn de Delen met romeinse cijfers aangegeven, de bladzijden met arabische cijfers.

2. Alfabetische *Index* van *Personen*.

In deze index hebben we ons beperkt tot meer op de voorgrond tredende figuren. Vooral is aandacht besteed aan bisschoppen en apostolische vicarissen alsmede aan personen, aan wie een of meer artikelen geheel of voor een groot deel zijn gewijd.

3. Alfabetische *Index* van *Plaatsen*.

Hier is op de eerste plaats gestreefd naar het vermelden van alle plaatsen of parochies uit het gebied van het Bossche bisdom, ook van die, welke in de loop der tijden aan andere bisdommen zijn toegewezen.

4. Alfabetisch *Zaakregister*.

Bij deze index is een grote en hopelijk wijze beperking nagestreefd. Belangrijke zaken, die men in dit tijdschrift opzoekt, zijn zeker hier te vinden, maar voor onderwerpen van minder belang zij verwezen naar de uitvoerige zaakregisters in de afzonderlijke Delen.

5. Een lijst van *Afbeeldingen* van personen en zaken, verspreid over de 30 delen.

In de laatste drie registers zijn achter de trefwoorden alleen de Delen aangegeven en wel met *arabische* cijfers. De bladzijde, waar het gezochte woord te vinden is, kan men gemakkelijk in de index van het betreffende Deel achterhalen.

AUTEURSREGISTER

Alvorens de auteurs en hun bijdragen in alfabetische volgorde te vermelden worde hier gewezen op een aantal bijdragen, die door de redactie of enige bijzondere medewerkers werden verzorgd.

Van de hand van de *Redactie* zijn:

Inleiding Deel I, bl. 1

In Memoriam Mgr. W. v. d. Ven III, 293

In Memoriam H. J. A. van Hapert VI, 129

Mgr. Joannes Zwijsen VIII, 225

Mgr. A. M. Frenken XXIX, bl. I

In Memoriam Mgr. Prof. Dr. Thomas Goossens XXX, bl. I

Prijsvragen van het Nuyensfonds I, 375 en XI, 93

Prijsvragen (uitgeschreven door de Redactie) VIII, 110.

Tenslotte publiceerde de redactie in Deel I, 5 "Regels voor het uitgeven van historische bescheiden" ¹⁾

In de Delen I-X (behalve Dl. VIII) publiceerde Dr. Th. Goossens een *Leestafel* met boekbesprekingen en vermelding van verschenen boeken of artikelen, die van belang waren voor de geschiedenis van het Bossche bisdom.

De "*Kroniek van het Bisdom*" over de jaren 1917-1940 werd verzorgd door de secretaris van het bisdom W. Mutsaerts (I-III) en de adjunct-secretarissen J. van Beek (VI-XIII) en Th. van Hout (XIV en XVI-XVIII).

De *Index van Personen, Plaatsen en Zaken* werd voor de eerste elf delen verzorgd door H. Ebeling, voor deel XII door Dr. W. Buch, voor deel XIII en XIV door N.N. (Dr. Buch?), voor deel XV door A. Frenken, de delen XVI en XVII door Drs. A. de Vreese, terwijl tenslotte voor de delen XVIII tot en met XXX Drs. H. Schurink tekende.

¹⁾ Van deze "Regels" is in 1966 bij J. B. Wolters, Groningen, een "geheel herziene 4de Druk" verschenen, samengesteld in opdracht van het Bestuur van het Historisch Genootschap.

Auteursregister op de delen I - XXX*D. van Adrichem O.F.M.*Bijdragen tot de Kerkelijke Geschiedenis van
Budel en Westerhoven in de 15e eeuw. II, 141*P. Albers S.J.*Hoe Mgr. Joannes Zwijsen Aartsbisschop van
Utrecht werd. VIII, 227*H. van Alfen*

Anthonius van Gils. II, 336

Twee politieke gebeden. I, 245

De Onze Lieve Vrouwe Broederschap te Oir-
schot. V, 129*R. Allard O.S.B.*

O.L. Vrouw van Nazareth te Waalwijk. XXVII, 284

E. P. van Andel

Franciscus en Johannes Andellius. II, 200

*Dr. L. Antheunis*De eerbiedwaardige Zr. Juliana van Thulden
(1626-1654). XXIV, 197*J. Barten S.J.*

De laatste Canis te Nijmegen. XXI, 47

Pater Matthias Wolff S.J., Pater Joannes Root-
haan S.J. en de zaligverklaring van de H. Petrus
Canisius. XXII, 261

Mgr. Zwijsen en de Jezuiten te 's-Gravenhage. XXIV, 111

*Dr. V. Beermann*Caspar van Eijck, Staatsch hoogschout over de
Meierij van 's-Hertogenbosch vóór 1629. XIX, 103*P. J. Begheyn S.J.*Franciscus Sonnius als inkwisiteur. Een bijdrage
tot zijn biografie (1543-1557). XXX, 85*Drs. P. van Beuningen pass.*

Sonnius aan Philips. XXV, 121

*C. Bloemen*Erkenning der Congregatie van de Zusters van
Liefde te Tilburg en de goedkeuring harer Sta-
tuten door de Hooge Regeering des Lands. XIII, 68 en 241

Auteursregister op de delen I - XXX

- Dr. H. Boelaars C.ss.R.*
Een document over de "Hasseltse kapel" te Tilburg. XIX, 205
- Dr. P. C. Boeren*
Het oudste Liber Anniversariorum der kerk van Tilburg. XXII, 116
- Th. Bos O.Carm.*
De Latijnse School te Boxmeer. XXIV, 263
- Dr. Titus Brandsma O.Carm.*
Stichting, verwoesting en wederopbouw van het Franciscanessenklooster "Bethleëm" te Haren bij Megen. I, 268
- Dr. W. J. M. Buch*
Het Dagboek van Antonius van Gils, van 1 December 1797 tot 17 Augustus 1801. XII, 201
- W. Bünnemeijer C.ss.R.*
Mgr. Zwijsen en het Koninklijk Huis. VIII, 282
- J. A. ten Cate*
Aanvullingen op de geschiedenis der Tertiari-
senkloosters achter de Tolbrug te 's-Hertogen-
bosch en Catharinenberg te Oisterwijk. XXII, 145
- Dr. J. D. M. Cornelissen*
De oplossing door de Congregatie van het Con-
cilie van enkele meningsverschillen tusschen bis-
schop Masius en het kapittel van St. Jan te
's-Hertogenbosch. XII, 21
"Relationes Status" van het Bisdom 's-Herto-
genbosch in de eerste helft der zeventiende
eeuw. IX, 129
Verslagen over den toestand van het vicariaat
's-Hertogenbosch in de tweede helft der zeven-
tiende eeuw. XI, 18
Verslag over het Vicariaat 's-Hertogenbosch bij
Paus Clemens XIV ingediend door Vicaris An-
dreas Aerts. XIII, 40
- J. Cunen*
Huybert Matheus Claessen, pastoor te Megen in
1561. XVI, 240

Auteursregister op de delen I - XXX*J. Cunen (vervolg)*

Charter over het klooster Bethlehem te Haren bij Megen.	XI, 308
De Naasting der Groote Kerk te Oss.	X, 113
Het collatorschap van het Beneficium van het Altaar der Apostelen onder het Kruis te Oss.	X, 245
De collatie van het Beneficium Sancti Severi-altaar te Oss.	XI, 312
Cijns ten behoeve van het St. Andries-altaar te Oss.	XVI, 204
De kwestie over de R.K. Pastorie te Oss in 1800.	X, 129
Claerken Sanders, kluiszuster te Oss.	IX, 119
Zoenbrieven uit Oss.	XII, 74
Geestelijken te Oss en Berchem.	XVII, 260
De naasting der kerken te Oirschot en Best.	XVI, 83
Aanvullingen op Schutjes' Geschiedenis van het Bisdom Den Bosch.	XVI, 285
<i>P. Cyrillus van Schiedam O.M.C.</i>	
Geschiedenis van het klooster der Minderbroeders-Kapucijnen te 's-Hertogenbosch (1611-1629).	V, 271
<i>J. L. van Dalen</i>	
Inquisitie van Franciscus Sonnius te Dordrecht 1555.	X, 13
<i>F. Dekkers</i>	
Over twee Congregaties.	XX, 72
<i>Chr. S. Dassing</i>	
De toestand der Katholieken te Zevenbergen tijdens de Republiek.	XVIII, 125
<i>H. L. Driessen</i>	
Gegevens over de geschiedenis van eenige parochies in het tegenwoordige bisdom Den Bosch.	XVII, 276
<i>H. Ebeling</i>	
Bossche Kerkinventarissen 1811.	IX, 302
<i>Dr. A. Erens O.Praem.</i>	
Bisschop Sonnius over de rampen van 1566.	XVIII, 123

Auteursregister op de delen I - XXX

Dr. A. Erens O.Praem. (vervolg)

Bij de oprichting van een Seminarie te 's-Hertogenbosch. XII, 158

Mgr. Zwijsen en de Norbertinessen van St. Catharinadal te Oosterhout. IX, 17

A. J. van Erp

De Relikwieën van St. Oda. II, 329

Dr. R. Foncke

De vestiging van de Bossche Predikheeren te Mechelen (1649-1652). IV, 45

Ferd. Franssen

De Troebelen in het Bossche Vicariaat tijdens de overheersing van Napoleon I. I, 82, 171, 354
en II, 12, 158, 338

De opvolging van den Vicarius Van Alphen, III, 270
Pastoor Jacobus Sieben en de kerkbouw te Beek-Ubergen. III, 3

A. M. Frenken

De geschillen tussen de Bisschoppen en het kathedraal kapittel van 's-Hertogenbosch 1563-1629. XXVI, 61

Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers. XXV, 23

De latere kerkvisitaties (na die der eerste Bossche Bisschoppen, zie BB XXV 23-89) XXVII, 1

Onderzoek ingesteld door bisschop Nic. van Zoes naar het laten branden van de godslamp in de kerken van het Bossche bisdom, anno 1622 door *A. v. d. St.* (= A. M. Frenken) XXII, 301

Inventarissen van het sterfhuis van twee Bossche Bisschoppen. XXIX, 84

De Bossche Bisschop Michaël Ophovius O.P. 1570-1637. XIV, 15

Het Dagboek van Michaël Ophovius, 4 Augustus 1629 - einde 1631. XV, 1-340

Bij de herlezing van Rogiers "Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw". XXII, 276

Bijdrage tot de geschiedenis van het Catechismus-onderricht in het bisdom 's Bosch tot aan het jaar 1625. XX, 1

Auteursregister op de delen I - XXX

A. M. Frenken (vervolg)

Een weinig bekende Handschriftenverzameling van Gijsbertus Coeverincx.	XXIV, 121
Het Dagboek van Jan Moors 24 Juni 1637 - einde 1639.	XVII, 19
De onderhandelingen van B. van Kessel en J. Moors met de Staten-Generaal over de retoriën, 1637-1639.	XVI, 286
Antonius van Alphen, 1748-1831.	XIX, 142
Van Alphen en de Kerkelijke Aangelegenheden tijdens de regering van Koning Lodewijk Napoleon.	XXI, 1
Van Alphen tijdens de Napoleontische troebelen.	XXI, 13
Van Alphen en de gevorderde Eden.	XXIII, 275
Van Alphen en de Kerkelijke Toestand te 's-Hertogenbosch.	XXI, 199
Van Alphen en de Openbare Gebeden voor de landvorst.	XXIV, 223
Van Alphen's Herderlijke Brieven.	XXIV, 244
Van Alphen en de eerste pogingen tot Herstel der Hiërarchie.	XXII, 69
Van Alphen en het Bossche Seminarie.	XXII, 228
Van Alphen en de Rijksbezoldiging der Geestelijkheid.	XX, 118
Van Alphen en de Religieuzen, bijzonder de Norbertijnen van Berne.	XXIII, 1
Stichting van Broederschappen in Brabant.	I, 268
Acta Decanatus Eindhovienensis, door <i>A. v. d. St.</i> (= A. M. Frenken)	XXIII, 167
Oorkonden en bijzonderheden betreffende de kerkelijke geschiedenis van Gemert.	VII, 205
De kerken van Rixtel en Helmond.	II, 102
Het ontstaan der eerste Parochiekerk van Helmond.	X, 201
Klokken en Klokkenspel in den St. Lambertustoren te Helmond.	X, 202
De eerste Parochiekerk van Helmond en hare Translatie.	IV, 203
Afbrand en Opbouw der St. Lambertuskerk te Helmond.	IV, 213

Auteursregister op de delen I - XXX

A. M. Frenken (vervolg)

De St. Lambertuskerk te Helmond in de handen der Hervormden.	V, 197
De Roomsche Kerkschuur te Helmond.	VI, 20
De naasting, in-dienst-name, restauratie en afbraak der St. Lambertuskerk te Helmond.	VI, 216
Nog eenige Bijzonderheden betreffende de Parochiekerk van Helmond.	VIII, 77 en 150
Altaren, Beneficiën en Geestelijkheid der voormalige Parochiekerk van Helmond.	IX, 209
Accoord tusschen de priesters der kerk en de regeerders der stad van Helmond.	II, 107
Geschillen tusschen Gaspar Gellius, pastoor van Helmond, en de kerkmeesters der stad.	II, 113
Procedure tusschen de Abdij van Floreffe en de stad van Helmond in zake kerkopbouw.	III, 84
Het verzet van een kasteelheer van Helmond tegen een pastoorbenoeming.	XXVI, 239
De Kerkelijke Tienden van Helmond.	X, 74
De Abdij van Binderen onder Helmond.	XI, 102
De Privilegiebrieven der Abdij Binderen.	XXI, 116
Eenige Abdiskiezingen te Binderen onder Helmond.	XII, 100
Het Augustinessenklooster in De Hage te Helmond.	XIII, 198
Geschillen over de bediening der parochiekerk van Bakel.	XVI, 205
De St. Antoniuskapel te Milheeze.	XVI, 219
De voormalige Priorij van Hooidonk.	XIX, 1
Henricus Hurkmans, Pastoor van Leende 1694-1723, en de Strijd om de Bediening van enige Parochies in het Bossche Vicariaat.	XXI, 260
Altaarstichtingen in de Kerk en de Kasteelkapel van Mierlo	XII, 34
De nieuwste Sint Oda-legende.	XXII, 97
Sancta Oda Rodensis.	XXIV, 188
De Parochie Woensel in beroering 1705-1727.	XXVI, 317
Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeek.	XI, 174
Aanvullingen op Schutjes "Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch".	XXIII, 46
Brieven van Dr. Juliaan Bogaers (met portret).	XXV, 157

Auteursregister op de delen I - XXX*T. J. Gerits O.Praem.*

De klokgieters Moer in de zuidelijke gewesten. XXX, 60

Drs. Gerlach O.F.M.Cap.

Het Schetsenboek van Hendrik Verhees († 23 April 1813). XVI, 266

Het Testament van de Bossche Bouwmeesters Alart Duhomeel en Jan Heyns. XXX, 206

*Dr. P. J. M. van Gils*Anthonius van Gils, Primus van Leuven. XIII, 11
Heusdensia. I, 229*Dr. Th. Goossens*

Franciscus Sonnius. (met 3 afb.) XXV, 1; I, 47; II, 49

Sonnius' Kapelaan XXV, 131

Kerk- en Kloostervisitaties in het Bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw. III, 212; IV, 120
V, 134; VI, 106

Particuliere brieven van Bisschop Ophovius. XIII, 55

Een onbekende uitgaaf van Canisius' Catechismus. IV, 199

Anthonius van Gils. XII, 169

Anthonius van Gils als geschiedschrijver. XII, 185

Uit de oudste Kerkgeschiedenis van Den Bosch. XVII, 258

Het Beeld der Zoete Moeder te 's-Hertogenbosch. II, 237

De Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap te 's-Hertogenbosch. VIII, 62

Beurzenstichting Peter van Grinsven. I, 124

Pastoor Petrus Jansen te Haaren † 1572. X, 199

De Zusters van Liefde te Tilburg. VIII, 347

P. Th. Goossens, pastoor

Naasting van Kerk en Pastorie te Drunen (1807-1819). X, 250

Dr. G. Gorris S.J.

Mansuete et fortiter. VIII, 378

Isfr. de Groot O.Praem.

De naasting van de kerk te Zevenbergen. XVII, 247

Auteursregister op de delen I - XXX

J.H.

Het Karthuizerklooster te Vught. III, 262

J. v. d. Hammen Nicz.

Franciscus en Johannes Andellius (van Andel). I, 71

Twee inventarissen van de ornamenten, toebehoorende aan de R.K. Kerk van Loon-op-Zand, 1634-1635, door J. v. d. Hammen Nicz. III, 282

Het Klooster Nazareth te Waalwijk (\pm 1450- \pm 1750). II, 204

H. J. A. van Hapert

Stichting van een beneficie op het Kasteel van Croy. I, 214

Dr. P. Harkx

De Ephemerides van Anthonius van Gils (1806-1812). XXVIII

Dalmatius van Heel O.F.M.

De aanslag op 's-Hertogenbosch in het jaar 1585, beschreven door een Minderbroeder. XI, 95

Jacq. J. M. Heeren

Uit de kerkelijke Geschiedenis van Bakel. VI, 102

Abdissenverkiezingen te Binderen bij Helmond. XIX, 189

Een onbekende Abdis van Binderen. III, 263

Pater Biesen te Breugel. IV, 285

De Kapel "Ten Bogaerde" in de parochie Dinther. VII, 304

De Naasting der St. Lambertuskerk te Helmond in 1799. X, 238

De Kerkeraad van Helmond in de zaak van Sophia Alberts. IX, 267

Uit de Geschiedenis van het Klooster Hoydonk. VIII, 105

Uit de Kerkgeschiedenis van Rixtel. XII, 164

Drie onbekende Priesters. VI, 105

Een gestoorde "bruiloft". V, 126

H. Hens

De circumscription- en dotatiebul "De Statu Ecclesiarum" van 11 maart 1561. XXVI, 1

Kerkvisitaties onder bisschop Zoes (1615, 1617, 1623). XXX, 189

Varia rond het herstel der Hiërarchie in 1853. XXII, 1

Auteursregister op de delen I - XXX

H. Hens (vervolg)

- Brieven van Mr. J. B. van Son aan Mgr. J. Zwijsen in 1853. XXII, 16
 De oprichting der Parochie Liempde in het jaar 1603. XXII, 154
 De familie Swolffs tijdens de eerste eeuw van het bestaan der parochie Liempde. XXIII, 245

Dr. A. H. L. Hensen

- De kroniek van een viertal Noord-Brabantsche conventen en het verhaal der stichting van het Jezuïeten-college te 's-Hertogenbosch. IV, 252
 Mgr. Zwijsen — Mgr. van Vree. VIII, 372

Marculphus Heijer O.F.M.

- Priesters te Megen en Macharen. XX, 308

Dr. H. Th. Heijman O.Praem.

- Prelaat Spierinck van Well en Franciscus Sonnius, eerste bisschop van 's-Hertogenbosch (met 1 afb.). XXV, 90

F. van Hoeck S.J.

- Besluiten van de Raad van State betrekking hebbende op Kerkelijke zaken in de Meijerij van 's-Hertogenbosch (1648-1794). XXI, 52
 Fundatie van het Jezuïeten-College te 's-Hertogenbosch (1610). X, 139
 Uit de geschiedenis van het Bossche Jezuïeten-college (1610-1629). XIV, 165
 Eenige Bijzonderheden betreffende de laatste Jezuïetenstatie te 's-Hertogenbosch. VIII, 124
 Documenten betreffende het Plebaanschap van Joannes van Kessel. XVI, 241
 Jansenistische woelingen te 's-Hertogenbosch, na de dood van den Plebaan Joannes van Kessel. XX, 83
 Het Sint-Stevens Kapittel en de Regulieren in verband met de oprichting eener tweede Parochiekerk te Nijmegen. III, 155
 Een "legerboek" der St. Stephenskerk te Nymegen. VI, 45
 Uit de eerste jaren der Zusters-Congregatie van Mgr. Zwijsen. IX, 195

Auteursregister op de delen I - XXX

F. van Hoeck (vervolg)

Petrus Verbraken, priester te Helmond, kanunnik te Maastricht.	XIX, 138
Pater Jan van Asten.	XII, 50

A. Huybers, past.

H. Joannes van Oisterwijk.	IV, 1
Nicolaas van Esch.	IV, 19
Adriaan Poirters.	IV, 33

Dr. H. Jacobs S.J.

Uit de bibliotheek van een plattelandspastoor in de eerste helft van de zeventiende eeuw.	XXIX, 62
---	----------

G. A. M. v. d. Kant

Een ongebruikt Officium B. Mariae Virg. sub titulo Dulcis Matris.	VII, 77
Onuitgevoerd plan eener nieuwe koor-afsluiting in de Kathedraal van Sint Jan.	VII, 84

A. A. J. Karthon

Franciscus en Johannes Andellius.	I, 225
Heusdensia.	II, 147
Reliquiën der Parochie Oudheusden en Elshout.	III, 190

J. Kleijntjens

Opvolging van Ant. v. Alphen.	XIX, 111
Ravenstein en Megen onder den Bisschop van Luik, 1805.	XVI, 282
De circumscripctie der bisdommen en agreatie der kanunniken in 1829.	XVI, 125
Maastricht en Luyksgestel in 1834.	XII, 168
De Vereeniging der Noord-Brabantsche Vicariaten in 1840.	XII, 80
Benoeming van Mgr. Zwijsen tot bisschop.	XI, 149
Het Apostolisch-Vicariaat van Ravenstein en Megen.	XI, 152
Het nieuwe reglement voor de Kerkfabrieken 1841.	XIII, 44
De kwestie der bisschoppelijke Seminaries in 1823.	XVI, 116
De Jezuïeten te 's-Hertogenbosch.	XVI, 98
Otto v. Boetselaer, coadjutor van den Abt van Berne.	XIII, 238

Auteursregister op de delen I - XXX

J. Kleijntjens (vervolg)

- De opvolging van Mgr. Grooff in 1847. XVII, 315
 Goedkeuring der Regels en Statuten van de
 Congregatie der Zusters van Liefde te Tilburg. XIII, 297
 De Parochie Oeffelt. XI, 305

Dr. H. H. Knippenberg

- De man met den Erwtentpot. VI, 98
 De Ossenhuizen der St. Janskerk van 's-Herto-
 genbosch. IV, 158

David de Kok O.F.M.

- Missionarissen in Maas en Waal en in het Land
 van Nijmegen tijdens de Protestantse Overheer-
 sing. XXII, 178
 Inventaris van het Archief der Minderbroeders
 te Megen. XXI, 167
 Inventaris van het Archief der Klarissen te Me-
 gen. IV, 84
 De Broederschap van de Rozenkrans te Megen. XX, 100
 De Franse school te Megen. XX, 114

Dr. M. H. Koyen O.Praem.

- Franciscus Sonnius in de kroniek van Vichet. XXV, 127

L. Kruijff

- Stichting van een altaar, gewijd aan de H. Maag-
 den Dymipna en Barbara, in de parochiekerk
 van Tilburg. VI, 212
 Eerste-steenlegging van het klooster der Capu-
 cijnen te Velp, 15 Nov. 1717. XVII, 299

Willibrord Lampen O.F.M.

- Een censuslijst der Abdij van Echternach. III, 1

Dr. Ir. Stan Leurs

- De oude kerk van Erp. V, 321
 De oude kerk van Someren. V, 327

H. Linnebank O.S.Cr.

- Over het "Wonderkruis" van Uden. III, 68

Ed. Loffeld C.S.Sp.

- O.L. Vrouw van Handel. XX, 267

Auteursregister op de delen I - XXX

- J. C. van der Loos*
 Antonius van Gils in betrekking tot de Noord-Nederlandsche Missie. XII, 353
 Iets over Henricus de Meele, pastoor te Rosmalen. IV, 165
- Victoricus van der Luur O.F.M.*
 De zusters Penitenten der Hereniging. XXIV, 1
- Dr. A. Meuwese*
 Over de tienden in Veghel. XXIII, 228
- L. v. Miert S.J.*
 Een Dialogus oft Tsamenspreken van den Heylighen Doopsel. VII, 221
 De Komst der Teresianen in Den Bosch (1624). VIII, 55
 Het schooltheater van het Gymnasium Aloysianum te Ravenstein. V, 170
 Inkomsten der kerk van Schaijk (1591). IV, 291
 De Tilburgsche Kwezels. III, 77
 De eerste Noordbrabantsche Jezuiet, P. Cornelius Brogelmans 1514-1578. II, 133
 Adrianus Loeff, 1520-1586. I, 56
 Eenige geestelijken uit de familie Schets van Grobbendonck. IV, 167
- Alph. G. J. Mosmans*
 Sluipkerken te 's-Hertogenbosch. IV, 287
 De Bidplaats der St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch. VIII, 220
 Kerkstoringen in de 17e eeuw. II, 122
 Pater Gerardus Syben, Predikheer te 's-Hertogenbosch. III, 256
 Oirschotsche Kapittelheeren gegijzeld. X, 61
- Jan Mosmans*
 Michaël Ophovius. XIV, 303
 Het Dienstwerk in de St. Jan te 's-Hertogenbosch in het laatst der XVIIe eeuw. XVII, 261
 Adam van Mierd en het Bossche Kapittel. I, 151
 De Stichtingsbrief der St. Jacobskapel te 's-Hertogenbosch. X, 66
 Verhoor van Pastoor van Cuijck op 22 Mei 1812 door den prefect Frémin de Beaumont. XVII, 244

Auteursregister op de delen I - XXX*Jan Mosmans (vervolg)*

De middeleeuwsche Notarissen te 's-Hertogenbosch.	VI, 136
Het percentage van den doopnaam Maria in vroeger en lateren tijd.	II, 332
Een oud vleugel-altaar in de kerk te Oss.	V, 168

Dr. W. J. A. Munier ss.cc.

Mgr. Van Velde de Melroy en de oprichting van het bisdom Den Bosch onder Napoleon.	XXV, 277
Mgr. van Velde de Melroy en de toeslagenkwestie onder de regering van Koning Willem I.	XXIX, 1 XXX, 1 en 155
Nieuwe gegevens over P. J. de Pauw, benoemd-bisschop van Den Bosch in 1810.	XXV, 145
Nieuwe gegevens over M. F. van Camp, benoemd-bisschop van Den Bosch van 1810-1814.	XXVI, 45 en 181

A. Munsters, M.S.C.

Jurisdictie over de Meijerijse kapellen in het land van Ravenstein.	XXI, 162
---	----------

Dr. M. A. Nauwelaerts

Brieven van en aan Bossche humanisten en docenten, uitgegeven en van aantekeningen voorzien.	XXIII, 263; XXIV, 140
Attestatiën betreffende de vrijstelling van accijnsen voor de kanunniken, dienaren van het kapittel, schoolrectoren, docenten en zangers te 's-Hertogenbosch in 1595.	XXI, 101
Inventaris van de stukken betreffende het Fraterhuis St. Gregorius te 's-Hertogenbosch, berustend in het oud archief van St. Jan Evangelist aldaar.	XXIII, 239

P. Noordeloos

De houding van den apostolischen vicaris A. van Alphen ten opzichte van het in gebruik nemen der genaaste kerken.	XIV, 207
Afkoop van het onderhoud der kerken door het domein.	XIX, 229

Auteursregister op de delen I - XXX

- M. van Oss C.I.C.M.*
Onderzoek naar de geestelijke goederen in Maas en Waal in 1797. XXII, 191
- H. N. Ouwerling*
Uit de Kerkhistorie der vernieuwde parochie Breugel. VI, 202
Uit de Kerkgeschiedenis van Deurne. V, 64
De sluiting der Kerkschuur te Deurne in 1712. VII, 178
Poirters. I, 366
Een "Visionaire" (?) te Goirle. VI, 100
- A. van Peer*
Het eerste optreden van Le Sage Ten Broek. XIX, 113
- Dr. P. Polman O.F.M.*
Bossche archivalia in België. Een inventaris uit 1734. XXIV 91
- Dr. L. Pirenne*
Bisschop Ophovius en Abt Jan Moors, ondertekenaars van het capitulatieverdrag van 1629. XXVI, 159
- P. Placidus O.F.M. Cap.*
Zorgen van Bisschop Ophovius na den val van Den Bosch in 1629. XIII, 131
De Capucijnenmissie te Nijmegen 1623-1644. VII, 15
- Dr. J. J. Poelhekke*
Een pijnlijk geval voor Bisschop Nicolaas Zoes, het vertrek uit Den Bosch van Plebaan Robert Sweerts. XXVI, 115
Een tweetal Spaanse documenten over Eindhoven als nest van ketterij. XXIII, 32
- L. J. Rogier*
Kekerdome. VIII, 108
- H. J. M. van Rooy*
Het Gesticht "Reinier van Arkel" te 's-Hertogenbosch, het oudste krankzinnigengesticht in Nederland. VII, 89 en 225; VIII, 11 en 175; IX, 52
- S.*
Het Kapittel van Heusden. VI, 197
- M.D.S.*
De aanstelling van r.k. kerkregenten in Tilburg in de staatse tijd. XXV, 321

Auteursregister op de delen I - XXX*Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt*

- Schenkeningen van geconfisqueerde huizen, in 1570 gedaan door Koning Philips II van Spanje aan het Bisdom en de vier Pastoors van 's Bosch. X, 107
 Johan Franciscus Rud. van Hooff en de Abdij van Berne. I, 261
 Slechte finantiëele toestand in het voormalig nonnenklooster te Hoijdouk in 1607. I, 118 en 223
 Een niet tot stand gekomen altaar in de voormalige parochiekerk te Mill. VII, 307
 Het ontstaan van het Klooster Nazareth te Waalwijk. III, 253

Mr. H. J. J. Scholtens

- De Kartuziers bij Geertruidenberg. XVIII, 10
 De Kartuziers buiten 's-Hertogenbosch. XVI, 24 en 143

A. C. de Schrevel

- Pasquillen op bisschop Franciscus Sonnius. IV, 160

B. v. S(chijndel)

- De Familie van Mr. Leonardus van Schijndel, pastoor van de Sinte Catharina te 's-Hertogenbosch. XXI, 255

Cunibertus Sloots O.F.M.

- Maas en Waal. XIX, 210

Mr. Dr. J. P. W. A. Smit

- Een onbekende genealogie Van Boort. XXV, 272
 Het Begijnhof van Oisterwijk. III, 40
 Eene lijst der ornamenten en kleinodiën der parochiekerk van Woudrichem, 1573. IV, 154

F. W. Smulders

- Sint Servaas-cijnzen in Brabant. XXVI, 262
 Reglement van het O.L. Vr. broederschap te Oirschot van 1643. (zie echter V, 129) XXIV, 83
 Reglement voor de Gasthuismeester te Oorschot van het jaar 1494. XXIV, 87
 De Kartuziers van Vught. XXIII, 216

L. van der Steen

- Het Broederschap van het Hoogheilig Sacrament des Altaars in de parochiekerk van St. Petrus Banden te 's-Hertogenbosch. X, 170

Auteursregister op de delen I - XXX

Fr. Theodardus

- Een kerkplundering te Eersel. XIV, 164
 Een Primus van Leuven te Haren en Megen. XXI, 251

Dr. J. S. van Veen

- Roomsch-Katholieke geestelijke in Gelderland,
 voor zoo ver het behoort tot het bisdom van
 's-Hertogenbosch. III, 56
 Berichten over den Toestand der Roomsch-Ka-
 tholieke Gemeenten des Ambts tusschen Maas
 en Waal uit het jaar 1796. VIII, 113
 Bijdrage tot de geschiedenis der parochie van
 Alem. III, 65
 Strijd tusschen den heer van Batenburg en De-
 ken en Kapittel van St. Victor, aldaar. IV, 69
 Geschil over de collatie der St. Antonius-kapel
 te Deest (gem. Druten). II, 1
 Het Klooster der H. Catharina te Heusden. IX, 126
 De Horssensche Tiendmaaltijd. I, 79
 Bijdrage tot de geschiedenis van het Klooster
 Holtmeer te Horssen. VII, 276
 De Commanderie van St. Jan te Nijmegen in
 1569. VI, 129
 Bijlegging van een geschil tusschen den Deken
 en het Kapittel van St. Steven te Nijmegen. VI, 133
 Het Kapittel van St. Steven en de Reguliere Ka-
 nunniken te Nijmegen in de jaren 1587 en 1588. VI, 37
 Berichten omtrent een onderzoek in geloofsza-
 ken te Nijmegen in 1548 en 1549. I, 129
 Bijdragen tot de geschiedenis van het Regulie-
 renklooster te Nijmegen. IV, 274
 Joachim Diemer, kapelaan te Nymegen. V, 45
 Een geschil over de pastorie van Oyen. II, 305
 Geschil over het recht van Collatie van de pas-
 torie te Wychen. VI, 314
 De rechten der moederkerk van Zuilichem in
 het begin der dertiende eeuw. XI, 302
 Stichtingsbrief der jongste vicarie in St. Mar-
 tenskerk te Zalt-bommel. V, 119
 Marten van Andelst. I, 148

Auteursregister op de delen I - XXX*M. v. d. Ven*

- Verslagen over het Vicariaat 's-Hertogenbosch bij de H. Stoel, ingediend door de Apostolische Vicarissen over 1797, 1804, 1814. XXI, 130
- Koning Lodewijk Napoleon en Mgr. J. B. R. baron van Velde de Melroy. XVI, 235
- De Ballingschap van Anthonius van Gils. XIII, 28
- Pastoor Zwijsen en het eerste adres der R.K. Kerkvoogden bij de Regeering in 1840. VIII, 319
- Medewerking van Mgr. Zwijsen aan de erkenning der Zusters van Liefde te Tilburg door de Regeering. XIII, 292

C. J. Vromans

- De Zusters Augustinessen te Sint Oedenrode. IV, 178

F. J. A. Werners

- Uit het Dekenale Register van het District Nijmegen. IV, 298; XXVI, 268

Dr. J. Witlox

- De Opvolging van den Vicarius Van Alphen I. III, 267
- Mgr. Zwijsen, Internuntius ad interim en Vice-Superior der Hollandsche Zending, Sept. 1847-Juli 1848. VIII, 276
- Mgr. Zwijsen en de Heilige Linie. VIII, 377
- Mgr. Zwijsen en de anti-clericale Pers. VIII, 313
- De opvolging van Mgr. Grooff in 1847. IV, 280

G. Wuisman O.Carm.

- De stichtingsoorkonden van het Carmelietenklooster te Boxmeer. VII, 288
- Het Carmelitessenklooster te Boxmeer, sept. 1672-sept. 1922. V, 1
- Maria, Gravin van Nassau, begeeft een officie te Boxmeer. III, 82
- Carmelieten-pastors in het Bisdom 's-Hertogenbosch. XIX, 94
- Rosmalen. II, 318

L. de Wijs

- Ant. van Gils renuncieert op zijn erfenis. XIII, 38

Auteursregister op de delen I - XXX*C. J. Zwijsen*

- Uit de doodenlijst (Obituarium) van Mariënwater of Couwater. V, 187
- Een jaar kapelaan te Helmond (1773-1774). II, 79 en 285
- Mgr. Zwijsen en de Regel van Zusters en Fraters van O.L.Vr., Moeder van Barmhartigheid te Tilburg. VIII, 334
- Een Nederlandsche kelk uit de XVe eeuw in Zuid-Amerika. I. 241 en 374

REGISTER VAN PERSONEN op de delen I - XXX

- Aerts, Andreas, apost.vic., 13, 19, 21
 Alberdingk Thijm, J.A., 8
 Alberts, Sophia, 9
 Allamont, Eug. Alb.d', biss., 11
 Alphen, Antonius v., apost.vic., 1-3, 6, 14, 19-24, 26, 28-30
 Alsace de Bossu, Thomas Ph.d', kard., 24
 Andel, Franc. E. v., 1-2, 6
 Andel, Joh. v., 1-2
 Andelst, Marten v., 1
 Asdonck, Gijsbert v.d., apost. vic., 24, 26
 Asten S.J., Jan v., 12
- Baer, Paulus v., past.deken, 25
 Balmakers, mr. Adr., 18
 Bassery, Willem, vic., 11, 26
 Belgrado, Carlo, internuntius, 8
 Berchem, Lambert v., 23
 Bergaigne O.F.M., Joseph, biss., 9, 17
 Bernard Hafkenscheid C.ss.R., 25
 Bloemaert, Abraham, schilder, 27, 29
 Boecop, Arent v. (en familie), 13
 Boetselaer O.Praem., Otto v., 13
 Bogaers, Julianus Eg., past.-dek., 4, 17, 25
 Bommel, Corn. v., biss., 8, 12, 25
 Boort, familie van, 25
 Borgh, Jacobus v.d., biss., 5
 Borret, A.E.A.M., apost.vic., 16, 28-29
 Boucquet S.J., Cornelis, 8
 Brogelmans S.J., Cornelis, 2
 Brouwer O.P., Jac. de, 15
 Brouwers O.Praem., Franc., proost, 9
- Camp, Mathias Franc. v.d., benoemd biss., 1-2, 12, 21-22, 26, 28
 Canis(ius), familie, 3-4, 21
 Canisius S.J., Petrus, 4, 20, 22
 Capaccini, Franc., internuntius, 3
 Castro, Jacobus a, biss., 5
 Ciamberlani, Aloysius, internuntius, 14, 20, 29
 Claessen, Hub.M., past., 16
 Coeverincx, Gijsbertus, 24-25, 27
- Columbanus v. Leuven O.Cap., 13
 Consgen, J.A., vic.gen., 12, 20
 Crabeels, Clemens, 24-25, 29
 Cramer, dr. J.J., 8
 Cuijck, J. v., past., 17
- Deppen, J.Ph., 25
 Diemer, Joachim, kap., 5
 Donckers, Franc., deken, 26
 Donders, prof. Franc. Corn., 24
 Dongen, Adrianus v., apost.vic., 2, 22, 28-29
 Dubbelden, Henricus den, apost. vic., 3, 8-9, 11-12, 20, 25
 Duchastel, graaf F., 8
 Duhomeel, Alart, 30
- Eligius, Gerardus, 16
 Emmerick, Petrus v., past., 3
 Engelant, Godefr. v., rector, 5
 Esch, Nicolaas v., 3-4
 Eijck, Caspar v., hoogschout, 19
 Eijndhouts O.Praem., Adr., 15
- Faille, Charles de la, secr., 13
 Ferrieri, Innocentius, vice-sup., 8, 11
 Franssen, Jac., aartspr., 23
 Frenken, mgr. A.M., 29
- Gellius, G. past., 2
 Gennep O.Praem., Guil. v., proost, 9
 Ghert, mr. P.G. v., 20
 Gils, Anthonius v., 1-2, 12 (dagboek I), 13-14, 21-23, 26, 28 (dagboek II)
 Goossens, mgr. dr. Thomas J.A.J., 30
 Goubau d'Hovorst, F.M. baron, 19-22, 24, 29
 Govarts, Petrus, apost. vic., 21, 24, 26
 Grinsven, Peter v., kanunnik, 1, 25
 Grobendonck, zie: Schets v. Gr.
 Grooff, Jacobus, apost. vic., 4, 17, 25
- Haagen, E. S. van der, aartspr., 8
 Hafkenscheid C.ss.R., Bernard, 25
 Hagelaers, J., past., 6
 Hambroeck, familie van, 13

Register van Personen op de delen I-XXX

- Hapert, H.J.A. v., prof., 6
 Hasque, Petrus de, past., 9
 Havens, Arnold, kanunnik, 16
 Hermans, G., vic.gen., 12
 Heijns, Jan, 30
 Hoex, Lambert, deken, 21
 Hooff, Joh. Fr. R. v., 1
 Hoogaerts, J., deken, 1-3, 19, 21-22, 28
 Hooydonk, Joannes v., biss., 8-9
 Houbraken, Judocus, vic.gen., 11
 Hulscher, H. F. ten, aartspr., 12, 22
 Hurckmans, genealogie, 7
 Hurkmans, Henricus, past., 21
 Huter, familie de, 3
- Jacobs (van Asten) S.J., Jan, 12
 Jansenius, Cornelius, biss., 16
 Janssen, P.J., past., 10
- Kennis O.Praem., Aug., 26
 Kerckhoven, Adr. v., 18
 Kessel, Benedict v., past., 16
 —, Jan v., past., 29
 —, Joannes v., plebaan, 16, 20
 Koedijk S.J., Joannes, kap., 9
- Langhecrutius, Mattheus, landdeken, 27
 Leemputte, Henr. v.d., vic.gen., 9, 15
 Lenartz, Joannes, 4
 Leuven O.Cap., Columbanus v., 13
 Lieshout, Jac.Fr. v., aartspr., 23
 Lindanus, Wilhelmus D., biss., 1, 3
 Lodewijk Napoleon, koning, 12, 16, 21, 24, 28
 Loeff S.J., Adrianus, 1, 25
 Louw, Peter de, rector, 24
 Lurasco, C.F., 8
- Macropedius, fr. Georgius, 24
 Makebljde S.J., Ludovicus, 20
 Malderus, Joannes, biss., 26
 Maren, Joh. Gijsbert v., past.deken en visitator, 27
 Maria, gravin v. Nassau, 3
 Martens, Aug., proost, 9
 Masius, Gijsbertus, biss., 4, 8-9, 11-12, 20, 22-23, 26-27, 29
- Meele, Henr. de, past., 4
 Mertens O.Praem., Siardus, kap., 2
 Mets, familie de, 22
 Metsius, Laurentius, biss., 2-6, 22-23, 25-26
 Mierd, Adam v., 1
 Moer, familie, 30
 Moors, Arn.Fr., kap., 1-2, 28
 Moors O.Praem., Jan, abt, 16, 17 (dagboek), 26
 Moser, Gaspar, 1-2, 22-23, 26, 28
- Napoleon I, keizer, 1-2, 21-22, 24-26
 Nemius, Joannes, 23
- Oisterwijk, Joannes v., 4
 Ophovius, Michael, biss., 11, 13-16, 22-23, 26-28
- Paredis, Joannes Aug., biss., 8, 25
 Pauw, P.J. de, benoemd biss., 1, 12, 25
 Peelen, dr. Ant., deken, 5
 Pelgrom, Simon, prior, 24
 Philips v. Bourgondië, 9
 Philips II, koning, 10, 25
 Pieters S.J., Cornelis, 8
 Poirters S.J., Adriaan, 1, 4
- Ravenstein, Everardus v., 15
 Riethovius, Martinus, biss., 20
 Roothaan S.J., Joannes, 22
 Rijsingen, Petrus v., landdeken, 27
 Rijswijck O.F.M., Nicolaas v., past., 18, 22
- Sage ten Broek, J.G. le, 19
 Schets v. Grobbendonck, Ant., 26
 —, familie, 4-5
 Schijndel, Leonardus v., past. (en familie), 21
 Sieben, Jac., past., 3
 Smeijers O.S.A., Jac., past., 29-30
 Smits, Joh. Henr., 1-2
 Son, J.B. v., minister, 8, 22
 Sonnius, Franciscus, biss., 1-4, 10, 18, 22, 25-26, 30
 Spierinck van Well O.Praem., Th., abt, 25

Register van Personen op de delen I-XXX

- Staessens, Wilh., past., 1, 21, 28
 Sterckx, Engelbertus, kard., 22
 Sterre, Corn. Pallas v.d., vic.gen.,
 15
 Steyart, Martinus, apost.vic., 21
 Stricken, Thomas, landdeken, 27
 Sweerts, Robert, plebaan, 26
 Swolfs, familie, 23
 Syben O.P., Gerardus, 3

 Thulden, Zr. Juliana v., 24

 Velde de Melroy, mgr. J.B.R. ba-
 ron v., biss., 2-3, 16, 20-21, 25-
 26, 28-30
 Ven, Wilhelmus v.d., biss., 3
 Verbraken, Petrus, pr., 19
 Verhees, Hendrik, 16, 19
 Verhoysen, mr. P.P., 6, 14
 Vichet O.Praem., Reinier, 25

 Vrancken, P.M., apost.vic., 4, 25
 Vree, Jacobus Franc. v., biss., 8

 Walraven, Balth., past., 13
 Willem I, koning, 9, 20, 24, 29-30
 Willem II, koning, 8, 24
 Wilmer, Gerardus P., 25
 Wolff S.J., Mathias, 20, 22
 Wijkerslooth, C.L. baron v., 8, 25,
 28
 Wijs, Franc. Ant. de, deken, 1, 3,
 19, 28
 —, Hendrik de, 3, 28

 Zoesius, Nicolaas, biss., 9, 11-12,
 16, 20, 22-24, 26-27, 30
 Zwijsen, Henricus, kap., 25
 Zwijsen, Joannes, aartsbiss., 8-9,
 11, 13, 17, 22, 24-25
 Zijl S.J., Otto v., 14

REGISTER VAN PLAATSEN op de delen I - XXX

- Aalburg, 3, 6, 19
 Aalst (Gld.), 3
 Aalst (N.-Br.), 16, 19-21
 Aalten, 19
 Aarle, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Aartswoud, 16
 Achel, 23
 Acht, 16, 21
 Afferden, 3-4, 8, 11, 19, 22, 26, 29
 Alem, 3, 16, 19-21, 23, 30
 Almen, 19
 Almkerk, 3, 6
 Alphen (Gld.), 3-4, 8, 11, 19, 21-22, 26, 29
 —, (bij Riel), 16
 Altforst, 3, 8, 11, 19, 22, 26, 29
 Amerongen, 19
 Amersfoort, 20
 Ammerzoden, 3, 16, 20-21
 Amsterdam, 28
 Anthonis (St.), 11, 16, 29
 Antwerpen, 11, 15, 17, 23, 26, 30
 Apeldoorn, 19
 Appeltern, 11, 19, 22, 26, 29
 Arcen, 11
 Arendonk, 11, 27, 30
 Arnhem, 30
 Asten, 5, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Averbode, 30

Baardwijk, 16, 20
 Baarle-Nassau, 16, 19
 Babiloniënbroek, 3, 6
 Bakel, 6, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Balen (B.), 11
 Balgoy, 4, 11, 23, 26, 29
 Batenburg, 3-4, 11, 19, 26, 29
 Bavel, 16, 19
 Bedaf, 20
 Beek (bij Helm.), 11, 16, 19-21, 23, 27
 —, (Limburg), 23
 —, (bij Princenhage), 16
 —, (bij Ubbergen), 3, 11, 29
 Beers, 11, 19, 21, 29
 Bel (B.), 11
 Bergeijk, 11, 16, 19-21, 23
 Bergharen, 8, 19, 22, 29
 Berghem, 17, 19-21, 27, 30
 Beringen, 24
 Berkel, 16, 27, 30

 Berlicum, 2, 5, 16, 19-21, 30
 Berne, 1, 17, 23, 25
 Besoyen, 4, 20
 Best, 8, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Beugen, 11, 19, 21, 29
 Beuningen, 3, 11, 29
 Beusichem, 19
 Beveren (B.), 23
 Binderen, 1, 3, 11-12, 19, 21
 Blaarthem, 11, 16, 19-21, 23
 Bladel, 11, 19-21, 23, 27
 Boekel, 11
 Bokhoven, 3, 6, 11, 20-21, 30
 Borkel-en-Schaft, 16, 19-21
 Boxmeer, 3, 5, 7, 11, 24, 29
 Boxtel, 11, 16, 19-21, 23, 27-28, 30
 Braak, (de-), 16
 Brakel, 3, 5
 Breda, 8, 23
 Bree, 23
 Breugel, 4, 6, 11, 19-21, 23
 Broechem (B.), 30
 Bruchem, 3, 16
 Brussel, 23
 Budel, 2, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Buurmalsen, 19

Capelle, 4-5, 20
 Casteren, 16, 19-20, 27
 Chaam, 16, 19
 Cillaarshoek, 19
 Cranendonck, 21, 26
 Cromvoirt, 19-21, 30
Culemborg, 8
 Cuijk, 11, 19, 21, 24-25, 29-30

Deest, 2, 8, 11, 22
 Demen, 11, 20, 26
 Dennenburg, 11
 Dessel, 11, 30
 Deurne, 5, 7, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Deursen, 11, 29
 Didam, 19
 Dieden, 20, 22, 26
 Diepenbeek, 23
 Diessen, 3, 11, 16, 19-21, 27
 Diest, 4, 23
 Dinther, 7, 11, 16, 19-21, 30
 Dinxperloo, 19
 Doddendaal, 4
 Doetinchem, 19

Register van Plaatsen op de delen I-XXX

- Dommelen, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Dongen, 16, 19
 Donk, 19-21, 23, 27
 Dordrecht, 10
 Doveren, 3, 6
 Dreumel, 3-4, 8, 11, 17, 19, 22, 26, 29
 Driel, 4, 17, 20-21
 Drimmelen, 5
 Drongelen, 3
 Drunen, 10, 16, 19-21, 30
 Druten, 2, 8, 11, 19, 22, 26, 29
 Duizel, 16, 19-21, 23, 27
 Dungen (den-), 16, 19-21, 23, 28, 30
 Dussen, 6, 20-21

 Echternach, 3, 11
 Eckart, 21
 Eerde, 20-21, 23
 Eersel, 11, 14, 16, 19-21, 27
 Eethen, 3
 Egmond, 19
 Eibergen, 19
 Eik-en-Duinen, 16
 Eindhoven, 8-9, 11, 16, 19-21, 23, 27-28
 Eksel, 30
 Elshout, 3, 20
 Emmikhoven, 3, 6
 Empel, 16, 20-21, 30
 Engelen, 20
 Enschoot, 16, 19-21, 27
 Erichem, 19
 Erp, 5, 11, 16, 19, 21, 23, 27
 Esch, 16, 20-21, 30
 Escharen, 11, 19, 21, 29
 Etten, 16, 19
 Ewijk, 11, 26, 29

 Floreffe, 2-3, 5, 10-11, 23
 Fontainebleau, 2

 Galder, 16
 Gameren, 3, 5
 Gansoyen, 3
 Gassel, 11, 19, 21, 29
 Geel, 9, 11
 Geertruidenberg, 4, 9, 11, 18-20
 Geffen, 16, 19-21, 27, 30
 Geldrop, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Gemert, 7, 11, 16, 19-21, 23, 27

 Gemonde, 16, 19-21, 30
 Genderen, 3, 6
 Gerwen, 16, 19-20, 27
 Gestel (Eindh.), 11, 16, 20-21, 23, 30
 Giessen, 3, 6
 Gilze, 16, 19
 Ginderdoor, 16
 Ginneken, 16, 19
 Goirle, 6, 16, 19-21, 27
 Gorinchem, 3-4
 Gorssel, 19
 Grammene (B.), 23
 Grave, 2, 11, 21, 26, 29
 Gravenmoer ('s-), 5, 20
 Gravenzande ('s-), 16
 Grimbergen, 23
 Groenlo, 19
 Groesbeek, 3-4, 29
 Groot-Linden, 11, 21, 25-26, 29

 Haaren, 10, 16, 19-21, 28, 30
 Haarlem, 8
 Haarsteeg, 6, 21
 Hage (de-) (bij Helmond), 4
 Halsteren, 19
 Hamme (B.), 23
 Handel, 16, 20
 Hapert, 16, 19-21, 27
 Haps, 11, 19, 21, 29
 Haren (bij Megen), 11, 19, 21, 23-24, 27, 30
 Haskerdijken, 19
 Hechtel, 30
 Hedel, 3, 11, 20-21
 Hedikhuizen, 3, 6, 20
 Heerewaarden, 3
 Heerle (bij Wouw), 19
 Hees, 16
 Heesbeen, 3, 6
 Heesch, 11, 16, 19-21, 30
 Heeswijk, 11, 16, 20-21, 30
 Heeze, 11, 16, 20-21, 23
 Heilo, 16, 19
 Helder (den -), 16
 Helmond,
 - clerus, 21, 23, 26
 - dekenaat, 9, 11
 - kerk, 2-6, 8-10, 16, 19
 - kerkschuur, 6
 - klokken, 10
 - pastorie, 10

Register van Plaatsen op de delen I-XXX

- stad, 4
- tienden, 10
- toelagen, 20
- visitatie, 27
- Helvoirt, 16, 19-21, 30
- Herkenrode (B.), 23
- Hernen, 3-4, 11, 19, 26, 29
- Herpen, 11, 16, 23
- Herpt, 3, 6
- Hertogenbosch ('s-)
 - beleg (1629), 5, 11
 - Bogarden, 4
 - broederschappen, 10
 - Capucijnen, 5
 - clerus, 21, 23
 - Dominicanen, 4
 - Gregorius-klooster, 9
 - Illustre L.Vr. Broederschap, 8
 - Jacobskapel, 10
 - Jacobskerk, 8
 - Jansenisme, 20
 - Janskerk, 2, 4, 6-7, 13, 17, 30
 - Jezuïeten, 4, 8, 10, 14, 16
 - kapittel, 1, 21, 26-27
 - Karthuizers, 16-17
 - kerken (diverse -), 2, 4, 11, 21, 23
 - kerkgeschiedenis, 17, 21
 - kerk-inventarissen, 9, 13
 - kloosters, 23
 - krankzinnigengesticht R. v. Arkel, 7-9
 - Latijnse school, 23
 - notarissen, 6
 - parochies, 10, 21
 - seminarie, 12
 - Teresianen, 8
 - toelagen, 20
 - vicariaat, 11, 20-21
 - Wilhelmiëten, 9
 - Zusters J.M.J., 20
- Heumen, 4, 11, 26, 29
- Heusden, 1-3, 6, 9, 20
- Heusdenhout, 16
- Hil (den -), 6
- Hilvarenbeek, 9, 11, 16, 19-21, 23-24, 27-28
- Hippolytushoef, 16
- Hoeven, 16, 19
- Holtmeer, 1, 7
- Hoogeloon, 16, 19-21, 23, 27
- Hoogemierde, 16, 19-21, 23, 27
- Hoogwoud, 16
- Hooydonk, 1, 11
- Horssen, 1, 3-4, 7, 11, 19, 26, 29
- Hubert (St. -), 11, 19, 23, 29
- Huisseling, 11
- Hulsel, 16, 19-21, 27
- Hummelo, 19
- Hurwenen, 3, 20
- Kaathoven, 16
- Kaatsheuvel, 20-21
- Kattendijke, 19
- Katwijk, 16
- Keent, 11
- Kekerdome, 8, 11, 17
- Kerkdriel, 3 (zie ook Driel)
- Kerkwijk, 3, 16
- Kessel, 20-21, 27
- Kleine-Brogel, 30
- Knegsel, 11, 16, 19-20, 27
- Koedijk, 19
- Lagemierde, 16, 19-21, 23, 27, 30
- Langel, 11
- Lathum, 19
- Ledeakker, 11, 19, 23, 29
- Leende, 11, 16, 21, 23
- Leeuwen, 3, 11, 19, 22, 26, 29
- Leidschendam, 16
- Leur (Gld.), 3, 11, 19
- Leur (N.-Br.), 16
- Leuth, 4, 11
- Leuven, 11, 21, 28, 30
- Liempde, 11, 16, 19-23, 27, 30
- Lier (de -), 16
- Lierop, 11, 16, 19-21, 23, 27
- Lieshout, 11, 16, 19-21, 23, 27
- Liessel, 16, 20-21, 23
- Linden, 19
- Lisse, 16
- Lith, 16, 19-21, 23, 27, 30
- Lithoyen, 16, 20-21, 27, 30
- Lochem, 19
- Lommel, 11, 16, 20-21
- Loon-op-Zand, 3, 5-6, 19-21, 30
- Loosduinen, 16, 19
- Luik, 6, 8, 11, 16, 26
- Luyksgestel, 11-12, 16
- Maarheeze, 11 (blz. 35 "Maar"), 19-21, 23, 27
- Maartensdijk (St. -), 19

Register van Plaatsen op de delen I-XXX

- Maasbommel, 4, 11, 19, 26, 29
 Maashees, 11, 16, 29
 Maastricht, 12, 23, 25, 30
 Macharen, 11, 20, 27, 30
 Made, 5, 19-21
 Malden, 11, 17, 29
 Maren, 15-16, 19-21, 23
 Mechelen (B.), 4
 Meerveldhoven, 11, 16, 19-21
 Meeuwen, 3, 6
 Megen, 1, 4, 11, 16, 20-21, 24,
 26-27, 30
 Meijel, 16
 Michielsgestel (St. -), 11, 16, 19-
 21, 23, 27-28, 30
 Middelbeers, 16, 19-21, 23, 27
 Middelrode, 16
 Mierlo, 1, 11-12, 16, 19-21, 23, 27
 Milheeze, 16, 27
 Mill, 7, 11, 19, 21, 29
 Millegem, (B.), 11, 26
 Millingen, 3-4, 11, 29
 Moergestel, 11, 16, 19-21, 27
 Molenschot, 16
 Moll, 11
 Monster, 16

 Naaldwijk, 16
 Nederasselt, 3, 16, 22, 26
 Nederhemert, 3
 Nederwetten, 11 (blz. 34 "Net-
 ten"), 16, 19, 21
 Neerlandel, 3, 6
 Neerbosch, 4, 11, 26, 29
 Neerharen (B.), 23
 Neerloon, 19-21
 Neerpelt, 9
 Netersel, 16, 19-21, 23, 27
 Nibbixwoud, 19
 Nieuwaal, 3, 5
 Nieuwgastel, 19
 Nieuwkuijk, 16, 19-20
 Niftrik, 3-4, 11, 19, 26, 29
 Nispen, 19
 Nistelrode, 11, 16, 19-21, 30
 Noordwijk, 16
 Noordwijkerhout, 16
 Nuenen, 11, 16, 19-21, 27
 Nuland, 16, 19-21, 27, 30
 Nijmegen,
 - Capucijnen, 7
 - commanderij St. Jan, 6

 - dekenaal register, 4, 26
 - district, 19, 29
 - familie Canis, 21
 - Janskerk, 3
 - Jezuïeten, 21
 - kapittel, 6
 - Regulieren, 4, 6
 - stad, 1, 4-5
 - Stevenskerk, 6, 23
 - toelagen aan de clerus, 29-30
 Nijnsel, 16

 Oedenrode (St. -), 2, 4, 16, 19-23,
 27-28
 Oeffelt, 11
 Oegstgeest, 16
 Oerle, 11, 16, 19-21, 23
 Oevel (B.), 11
 Oirschot, 5, 10-11, 16, 19-21, 23-
 24, 28
 Oisterwijk, 1, 3-4, 11, 16, 19-23,
 27, 30
 Oldenbroek, 19
 Olland, 23
 Ommel, 11, 15-16, 23, 27
 Onsenoort, 20-21
 Oostelbeers, 16, 19-21, 27
 Oostereind, 16
 Oosterhout, 9, 19
 Oosterloo, 11
 Ooy, 3, 11, 29
 Op-andel, 3, 6
 Oploo, 11, 19, 21, 29
 Opmeer, 16
 Opwetten, 16, 19
 Orthen, 9, 11, 20-21, 27
 Oss, 5, 9-11, 16-17, 19-21, 27, 29-
 30
 Oudenbosch, 19
 Oude Schild, 16
 Oudgastel, 19
 Oudheusden, 3, 6, 20-21
 Overasselt, 3-4, 8, 11, 22, 26, 29
 Overloon, 11, 19, 21, 23, 29
 Oyen, 2-4, 20, 22

 Pancras (St. -), 19
 Parijs, 26
 Persingen, 11
 Poederoyen, 5
 Poppel, 11, 27
 Postel, 5, 11

Register van Plaatsen op de delen I-XXX

- Princenhage, 16, 19
 Puyflijk, 3-4, 8, 11, 19, 22, 26, 29
 Raamsdonk, 5, 20-21
 Ravenstein, 1, 5, 11, 16, 21
 Reek, 11
 Renkum, 19
 Retie, 11
 Reusel, 16, 19-21, 27
 Riel, 11, 16, 19, 21
 Riethoven, 11, 16, 19-21, 27
 Rixtel, 2, 10-12, 16, 19-21, 23, 27
 Roermond, 8, 11, 23, 25-26, 28
 Roosendaal, 19
 Rosmalen, 2, 4, 11, 16, 19-21, 23, 30
 Rossum, 3, 20
 Rucphen, 16
 Ruurlo, 19
 Rijen, 16, 19
 Rijkevoort, 11, 19, 21, 29
 Rijsburg, 16, 19
 Rijsbergen, 19
 Rijswijk (N.-Br.), 3, 6
 Rijswijk (Z.-H.), 16
 Sambeek, 11, 19, 21, 29
 Sassenheim, 16
 Schaft, 16
 Schaijk, 4, 11, 16
 Scheveningen, 16
 Schijndel, 11, 16, 19-21, 23, 27-28
 Silvolde, 19
 Sleeuwijk, 3, 6
 Soerendonk, 16, 19-21
 Someren, 5, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Son, 11, 16, 19-21, 23
 Spanbroek, 16
 Sprang, 5-6
 Sprang-Capelle, 5
 Sprundel, 16, 19
 Steenderen, 19
 Steensel, 16, 19-21
 Sterksel, 11, 20-21, 23
 Stiphout, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Stratum, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Strijbeek, 16
 Strijp, 11, 16, 19, 21, 23
 Teeffelen, 11, 27, 30
 Terheide (Z.-H.), 16
 Terheijden, 19
 Teteringen, 16, 19
 Tilburg, 3, 6, 8-9, 11-12, 15-16, 19-23, 25, 27-28
 - altaar, 6
 - clerus, 15, 20-21
 - Hasseltse kapel, 19
 - kerk, 19, 22-23, 25
 - liber anniversariorum, 22
 - toelagen aan de clerus, 20
 - visitaties, 27
 - Zusters van Liefde, 8-9
 Tongelre, 11, 16, 19-21
 Tongerlo, 11, 23, 29
 Trente, 9, 12
 Ubbergen, 3-4
 Uden, 3, 11, 16
 Udenhout, 16, 20-21, 27, 30
 Udenhout, 16, 20-21, 27, 30
 Uitwijk, 4, 6
 Ulicoten, 16, 19
 Urk, 19
 Utrecht, 2, 8, 19
 Valkenburg (Z.-H.), 16
 Valkenswaard, 16, 19-21
 Varsseveld, 19
 Veen, 3, 6
 Veghel, 11, 16, 19-21, 23
 Veldhoven, 11, 16, 19-21, 23
 Velp, 7, 11, 26
 Venray, 23
 Vessem, 11, 16, 19-21, 27
 Vierlingsbeek, 11, 19, 21, 29
 Visé, 23
 Vlierden, 11, 16, 20-21, 23, 27
 Vlijmen, 20
 Voorburg, 16
 Voorhout, 16
 Voorschoten, 16
 Vorden, 19
 Vorstenbosch, 16
 Vremde (B.), 23
 Vught, 3, 11, 16, 19-21, 23, 28, 30
 Waalre, 11, 16, 19-21, 23
 Waalwijk, 2-4, 11, 16-17, 19-21, 23, 30
 Waardhuizen, 3, 6
 Wadweide, 16

Register van Plaatsen op de delen I-XXX

- Walem (B.), 23
 Wamel, 3-4, 8, 11, 17, 19, 22, 26, 29
 Wanroy, 11, 19, 21, 29
 Warnsveld, 19
 Waspik, 4, 20-21
 Wassenaar, 16
 Wateringen, 16
 Weerselo, 19
 Weert, 23
 Well, 20
 Werken (de -), 3, 6
 Werkendam, 3, 6
 Westelbeers, 16, 19
 Westerhoven, 2, 11, 16, 19-21
 Westerlo, 11
 Westervijk, 16
 Westmalle, 30
 West-Wieringen, 16
 Weurt, 4, 11, 29
 Windesheim, 19
 Winssen, 3, 11, 29
 Wintelre, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Winterswijk, 19
 Woensel, 11, 16, 19-21, 23-24, 26
 Woud (het -), 16
 Woudrichem, 1, 4, 6, 11
 Wouw, 19
 Wijbosch, 16
 Wijchen, 3-4, 6, 11, 19, 26, 29
 Wijk, 3, 6
 Zaltbommel, 3, 5, 9, 11, 20-21, 23
 Zammel (B.), 11
 Zeddum, 19
 Zeeland, 11, 16
 Zeelst, 11, 16, 19-21, 23, 27
 Zelhem (B.), 19
 Zenderen, 5
 Zesgehuchten, 19
 Zevenbergen, 4, 11, 17-18, 20-21
 Zevenbergschenhoek, 20
 Zoetendaal, 23
 Zoeterbeek, 11, 21
 Zuilichem, 3, 5, 11
 Zundert, 19
 Zutphen, 19
 Zwaluwe, 4, 20-21

REGISTER VAN ZAKEN op de delen I - XXX

- Alruinen, 3
 Archieven,
 - Ambtsarchief Maas en Waal, 8
 - Bossche archivalia in België, 24
 - Clarissen te Dongen, 4
 - St. Jan te 's-Bosch, 23
 - Karthuizers 's-Bosch, 16
 - Karthuizers Geertruidenberg, 18
 - Minderbroeders Megen, 21
- Bedevaarten naar Handel, 20
 Begijnhof te Oisterwijk, 3
 Beurzenstichting, 1
 Bibliotheek,
 - Clemens Crabeels, biss., 29
 - Jan v. Kessel, past., 29
- Bisdommen (circumscriptie -), 1, 16, 24-26
 Broederschappen, 1, 5, 8, 10, 20, 24
- Catechismus,
 - van Canisius, 4, 20
 - Mechelse -, 20
- Competentiën v.d. clerus, 20
 Concordaat van 1827, 8
 — v. Fontainebleau (1813), 2
 Congregaties, zie: Kloosterorden
- Dagboeken,
 - Anthonius van Gils
 I (1797-1801), 12
 II (1806-1812), 28
 - Joannes Moors, abt, (1637-1639), 17
 - Michael Ophovius, biss., (1629-1631), 15
- Doopnaam Maria, 2
 Doopsel, (tractaat over het H. -), 7
- Eedsafleggingen na 1795, 23
 Ephemerides v. Anthonius v. Gils, 28
- Financiën (kerkelijke -), 2, 4, 20
 Franse school te Megen, 20
- Gremium, 9, 27
 Gymnasium Aloysianum, 5
- Hiërarchie (herstel der -), 22
 Horisten, 9
 Humanisten te 's-Bosch, 23-24
- Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, 8
 Inquisitie, 10, 30
- Jansenisme, ('s-Bosch), 20
- Kapellen,
 - Deest, 2
 - Deurne, 5
 - Dinther, 7
 - Handel, 20
 - Hertogenbosch ('s-), 10, 17
 - Lieshout, 16
 - Liessel, 16
 - Meerij, 21
 - Mierlo, 12
 - Milheeze, 16
 - Ommel, 16
 - Schaijk, 4
 - Tilburg, 19
 - Vlierden, 16
 - Vortum-Mullem, 11
- Kapittel v. Utrecht, 24
 — v. Venlo, 11
 Kapitels, 16, 26-27
- Kerk-ornamenten en kerk-inventarissen, 3-5, 8-9, 13
 Kerkmeestersambt, 8
 Kerkschuren,
 - Brabant, 6
 - Deurne, 7
 - Helmond, 6
- Kerkstoringen, 2
 Ketterprocessen, 30
 Ketterij in Eindhoven, 23
- Klokken,
 - Helmond, 3, 10
 - Zuid-Nederland en België, 30
- Klokkengieters, 30
 Kloosterorden en congregaties,
 - Augustinessen, 2-4, 11, 13
 - Augustijnen, 30
 - Bogarden, 4
 - Capucijnen, 5-7
 - Carmelieten, 5, 7, 19, 24
 - Carmelitessen (Boxmeer), 5
 - Carmelitessen ('s-Bosch), 8
 - Clarissen, 4

Register van Zaken op de delen I-XXX

- Dominicanen, 3-4
 - Franciscanen, 21, 26
 - Franciscanessen, 1, 4
 - Fraters v. Tilburg, 8
 - Jezuïeten, 2, 4-5, 8, 10, 16, 21-24
 - Karthuizers, 3, 16-18, 23
 - Kruisheren, 3
 - Minderbroeders te Megen, 21
 - Norbertinessen, 9
 - Norbertijnen, 23, 25
 - Penitenten der Hereniging, 24
 - Redemptoristen, 25
 - Regulieren, 3-4, 6
 - Teresianen, 8
 - Tertiarissen, 22, 24
 - Wilhelmiëten, 9
 - Zusters van J.M.J. ('s-Bosch), 20
 - Zusters van Liefde (Tilburg), 8-9, 13
 - Zusters v. O.L. Vrouw (Amersfoort), 20
- Kloosters,**
- Agneten (Zaltbommel), 5
 - algemeen, 5-6
(zie ook: Kroniek)
 - Baseldonk, 23
 - Berne, 1, 17, 23, 25
 - Bethlehem, 1, 11, 24
 - Binderen, 1, 3, 11-12, 19, 21
 - Catharinenberg (Oisterwijk), 22
 - Catharina (Heusden), 9
 - Catharinadal (Geertruidenberg), 4
 - Catharinadal (Oosterhout), 9
 - Corssendonk, 27
 - Coudewater, 5
 - Echternach, 3
 - Elzendaal (Boxmeer), 5
 - Eijkendonk (den Dungen), 16
 - Gregorius ('s-Bosch), 9, 23
 - Hage (in die -), Helmond, 4, 13
 - Holtmeer, 1, 7
 - Hooydonk, 1, 8, 19
 - Kloosteroy (Eindhoven), 9
 - Magdalena (Zaltbommel), 5
 - Mariënwater, 5
 - Nazareth, 2-3, 17
 - Postel, 5
 - Soeterbeek, 21
- Kroniek van het bisdom, 1-3, 6-14, 16-18
 - Kruisbeeld te Uden, 3
 - Kwezels te Tilburg, 3
- Labaisme, 26**
- Latijnse scholen, 21, 23-24**
- Leestafel (boek-aankondigingen en recensies), 2-7, 9-10**
- Maria als doopnaam, 2**
- Mariabeelden,**
- 's-Bosch, 2
 - Handel, 20
 - Heusden, 2
 - Tilburg, 19
- Maria-officie, 7**
- Martelaren v. Gorcum, 3-4**
- Meierij v. 's-Hertogenbosch,**
- kwartieren met plaatsnamen, 10 (blz. 162-163)
 - retorsiën, 16, 19
- Naasting van kerken,**
- algemeen, 14
 - Best, 16
 - Drunen, 10
 - Helmond, 10
 - Oirschot, 16
 - Oss, 10
 - Zevenbergen, 17
- Notarissen en notarismerken te 's-Bosch, 6**
- Oda, legende van St. -, 22, 24**
- Primus van Leuven, 21**
- Prijsvragen, 8**
- Recensies, zie: Leestafel**
- Reglement gasthuismeester Oirschot, 24**
- voor de kerkfabrieken (1841), 13**
- Relationes Status, zie: Verslagen**
- Relikwieën, 2-3, 11**
- Retorsiën, 16, 19**
- Schetsenboek Hendrik Verhees, 16**
- Seminaries, 1-3, 12, 16, 21-23, 28**
- Servaas-cijnzen, 26**
- Sluijkerken te 's-Bosch, 4, 16**

Register van Zaken op de delen I-XXX

Termijnen, 15, 21	Vicariaten (Noord-Brabant), 12, 16
Tienden, 3, 10, 23, 28	Visitaties v. kerken en kloosters,
Tiendmaaltijd te Horssen, 1	2-6, 8, 11 (Zoeterbeek), 19
Toelagen aan de clerus, 12, 20,	(Hooydonk), 22, 25, 27, 30
29-30	
Verslagen aan het ministerie van	
Eeredienst, 2	Zoenbrieven, 12
— naar Rome, 9, 11, 13, 21	Zondagsscholen, 20

LIJST VAN AFBEELDINGEN in de delen I-XXX

	deel
<i>Crucifix:</i>	
- Wonderkruis van Uden	3
<i>Facsimile's:</i>	
- Bladzijde uit het dagboek van Anthonius van Gils	12
- Bladzijde uit het dagboek van Michael Ophovius	15
- Bladzijde uit een boekje over de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Bosch, met houtgravure	8
- Folio uit het Manuale van Zoeterbeek	11
- Promotielijst van Leuven (1779)	12
<i>Grafzerk:</i>	
- Zerk van prelaat Spierinck van Well O.Praem. (Berne)	25
<i>Kaart en plattegrond:</i>	
- Kaart van het Karthuiser-klooster te Geertruidenberg	18
- Plattegrond van het Jezuïetencollege te 's-Bosch	14
<i>Kerken:</i>	
- Kerk te Erp (naar Spilman)	5
- Kerk te Erp (naar Verhees, 1788)	5
- Kerk (en markt) te Helmond	5
- Kerk te Someren (naar de Beyer, 1738)	5
- Kerk te Someren (naar Verhees, 1801)	5
- Kerk van Zoeterbeek (1682)	11
<i>Notarismerken te 's-Bosch</i>	6
<i>Portretten:</i>	
- Bogaers, Dr. Julianus Egidius	25
- Bybau, Willem (Karthuiser, 1523)	18
- Esch, Nicolaas van	4
- Frenken, A. M.	29
- Gils, Anthonius van (1834)	12
- Gils, Anthonius van (doodsbed)	12
- Goossens, Dr. Th. J. A. J.	30
- Meiren, Zr. Constantia van der	11
- Moors O.Praem., Joannes (Berne)	17
- Oisterwijk, Joannes (Lenaerts.) van	4
- Ophovius, Michael, bisschop	14
- Ophovius, Michael, bisschop	15
- Sonnius, Franciscus, bisschop (3x)	25
- Zwijsen, Joannes, bisschop	8
<i>Relikwieën:</i>	
- HH. Martelaren van Gorcum (Elshout)	3
- kastje te Zoeterbeek	11
<i>Wapen en zegel:</i>	
- Geborduurd wapenmedaillon op een kasuifel van Zoeterbeek	11
- Zegel van de abdij van Binderen (1444)	11

